

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Наташа Р. Јанковић

**ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДНЕ СТРУКТУРЕ У
ПРОЦЕСУ РАЗВОЈА ТЕРИТОРИЈЕ ГРАДА:
БЕОГРАД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Nataša R. Janković

**TRANSFORMATION OF LANDSCAPE
CONFIGURATION IN THE PROCESS OF CITY
TERRITORY DEVELOPMENT: BELGRADE IN THE
SECOND HALF OF XX CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

МЕНТОР:

др Владан Ђокић, редовни професор
Универзитет у Београду – Архитектонски факултет

Чланови комисије:

др Ана Никезић, доцент
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Невена Васиљевић, доцент
Универзитет у Београду - Шумарски факултет

др Петар Бојанић, научни саветник
Универзитет у Београду - Институт за филозофију и друштвену теорију

др Идис Турато, ванредни професор
Свеучилиште у Сплиту - Факултет грађевинарства, архитектуре и геодезије;
гостујући професор на Универзитету у Београду - Архитектонском факултету

Датум одбране:

.....

Београд

Овај рад је реализован у оквиру пројекта „Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину: праћење утицаја, адаптација и ублажавање“ у оквиру Интегрисаних и интердисциплинарних истраживања (ИИИ 43007), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДНЕ СТРУКТУРЕ У ПРОЦЕСУ РАЗВОЈА ТЕРИТОРИЈЕ ГРАДА: БЕОГРАД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

РЕЗИМЕ

Повод овог истраживања је успостављање релације између архитектуре и територије, посматрано кроз трансформацију предне структуре као производа процеса који се дешавају унутар ова два концепта (архитектуре и територије). Истраживање је урађено из потребе за истовременим сагледавањем и објекта и града приликом архитектонског и урбанистичког процеса пројектовања и планирања.

Предложена докторска дисертација изучава улогу архитектонске и урбанистичке производње простора као елемената укупне предне структуре у процесу развоја територије града, при чему се ближе разматрају процеси трансформације предне структуре Београда друге половине XX века. Циљ оваквог истраживања је успостављање нових модела будућих трансформација предне структуре, на основу искуства претходних, а у складу са савременим токовима развоја.

Истраживање најпре поставља теоријско полазиште, поставке и тежиште посматрања релација унутар мисаоне тријаде предела, територије и архитектуре. Полазећи од преиспитивања елемената структуре и процеса развоја како предела, тако и територије, посебан значај у оквиру истраживања заузима испитивање улоге архитектонског геста, како у процесу формирања територије града, тако и у процесу трансформација предне структуре. Узимајући за полазиште сталност промена у оквиру претходно дефинисаних категорија (предела, територије и архитектуре), *предео* се посматра пре *као процес* него као производ, те је *кодирани* елемената његове структуре (попут архитектуре) од значаја за *читање* слојева промена и развоја унутар већ формиране територије.

Процеси дефинисања предне структуре истражују се кроз различите *сценарије* деловања описаних теоријским концептима помоћу којих се испитују облици „производње” физичког и друштвеног простора, који кроз просторне

манифестације резултирају елементима предеоне структуре у процесу развоја територије града, који као такви представљају културне артефакте са јасно дефинисаним позицијама и утицајима унутар структуре.

У оквиру оперативних категорија просторних ситуација испитивани су архитектонско и урбанистичко деловање као просторни и програмски гест, затим потенцијал „мрежа, граница, разлика” у циљу успостављања релација „од тачке до поља”, односно „од елемента до целине”. Целина предеоне структуре посматра се кроз феномен архитектонске топографије, односно кроз тоталитет изграђених и елемената природности, са циљем формирања продуктивног система.

Полазећи од премисе начина сагледавања предела као *текста*, на основу претходно дефинисаних *процеса* (сценарија деловања) и *производа* (просторних ситуација) уз помоћ методолошког апарата позајмљеног из филозофског и лингвистичког дискурса у виду концепта (пост)структурализма и детериторијализације, као и хетеротопије и „празног простора” (*terrain vague*), циљ је био успоставити смернице за *читање* просторног *наратива* града, односно вишеслојности његовог развоја. На овај начин дефинисан је дискурс посматрања досадашњих, али и полазиште будућих трансформација предеоне структуре. У циљу *мапирања* трансформације предеоне структуре у процесу развоја територије града анализирани су и могуће технике њиховог приказа (од топографског ка дигиталном приступу).

Претходно дефинисани појмовни, просторни и методолошки апарат у другом делу истраживања примењује се, односно инструментализује, у процесу испитивања трансформације предеоне структуре Београда друге половине XX века. Испитивање се врши кроз три упоредне равни: у домену теоријског деловања (кроз испитивање комплементарности мисли исказане на значајним конференцијама и оних визуелизованих у оквиру генералних урбанистичких планова); затим у домену практичног: кроз поступке грађења природе и грађења у природи; као и кроз утврђивање актуелног стања предеоне структуре Београда, односно дефинисања стварног поља (напуштених) визија и (не)остварених реализација.

Сви претходно описани поступци истраживања, било у домену теоријског или интерпретативног имају за тежиште њихову операционализацију кроз предлагање нових модела деловања у циљу успостављања односа између природе и наслеђене структуре у њој, при чему се савремени град посматра као обновљени предео. Кроз закључну дискусију испитује се потенцијал могућих модела будућих трансформација предеоне структуре који су разматрани кроз различите временске и просторне обухвате (парадигму, пројекат и програм).

Кључне речи: архитектура, територија, предеона структура, архитектонске топографије, град, трансформација, мапирање, Београд.

Научна област: Грађевинско-урбанистичка

Ужа научна област: Архитектура и урбанизам

УДК број: 72:711.4:911.37(497.11 Београд)(043.3)

TRANSFORMATION OF LANDSCAPE CONFIGURATION IN THE PROCESS OF
CITY TERRITORY DEVELOPMENT:
BELGRADE IN THE SECOND HALF OF XX CENTURY

SUMMARY

The motivation for this study is to establish a relation between architecture and territory, by researching the transformation of landscape configuration as a product of processes that occur both within the concept of architecture and the concept of territory. The reason for this research was the need for simultaneous consideration, within architectural and urban design processes, of both the city and the object.

The proposed doctoral dissertation studies the role of architectural and urban space production as elements of landscape configuration in the process of the city territory development. The dissertation examines this through a closer look at the processes of transformation of Belgrade's landscape configuration in the second half of the XX century. The aim of this research is to establish a new model for the future transformations of landscape configuration on the basis of past experience in accordance with contemporary tendencies of development.

The research initially sets the theoretical background, postulates and the focus of considering the relations within the cognitive triad landscape, territory and architecture. In the context of the research, for the purpose of reviewing elements of landscape configuration and processes of city territory development, the role of the architectural gesture had special significance, both within the process of forming the city territory of and the transformation of the landscape configuration. Taking the continuity of changes within the pre-defined categories (landscape, territories and architecture) as a starting point, *landscape* is viewed more as a *process* than as a *product*, which makes *coding* of the elements of its structure (such as architecture) important for *reading* the layers of changes and development within already established territories.

The processes of defining the landscape configuration were examined through different *scenarios* of operation described by theoretical concepts of physical and social space „production”, which result in spatial manifestations of elements of landscape configuration within the process of the city territory development. These, as such, are cultural artifacts with clearly defined positions and influence within the structure.

Architectural and urban functioning as spatial and programmatic gestures and the potential of „networks, borders, differences” were studied within the operational categories of spatial situations in order to establish relations „from point to field,” or „from an element to the whole (configuration)”. The landscape configuration is viewed through the phenomenon of architectural topography and the totality of the elements of the constructed and the elements of the natural, with the aim of forming a productive system.

Starting from the premise of looking at the landscape as a *text*, based on pre-defined *processes* (scenarios of operation) and *products* (spatial situations) with the methodological apparatus borrowed from the philosophical and linguistic discourses, such as concepts of (post)structuralism and de-territorialisation, but also heterotopia and „empty space” (*terrain vague*), the objective was to establish guidelines for *reading* the *spatial narratives* of the city, or multiple layers of its development. In this way, the discourse for researching the previous, but also a starting point for future transformations of the landscape structure was defined. In order to *map* the transformation of the landscape configuration in the process of city territory development, possible techniques for their representation were analyzed (from topographical to digitized approach).

Previously defined conceptual, spatial and methodological apparatus was utilized in the second part of the research for examining the transformation of the Belgrade’s landscape configuration during second half of the XX century. The research was conducted through three comparative levels: within theoretical domain (through examination of complementarity thoughts expressed at significant conferences and those visualized in the context of general urban plans); in the practical domain: by examining of the methods and results of constructing nature and building in nature; as

well as the determination of the current situation of Belgrade's landscape configuration and defining the actual field of (abandoned) visions and (not)achieved realizations.

All previously described methods of research, whether in the field of theoretical or interpretive have their operationalization as the focal point by proposing new models of operation in order to establish the relationship between nature and the inherited structures in it, where the contemporary city is seen as a transformed and reconstructed landscape. The closing discussion examines the potential of possible models for future transformations of landscape configuration, that were examined through various interventions that vary in their duration and spatial cover (paradigm, project and program).

Keywords: architecture, territory, landscape configuration, architectural topographies, city, transformation, mapping, Belgrade.

Scientific Field: Building and urban sciences

Specific Discipline: Architecture and Urbanism

UDK number: 72:711.4:911.37(497.11 Београд)(043.3)

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДНЕ СТРУКТУРЕ У ПРОЦЕСУ РАЗВОЈА
ТЕРИТОРИЈЕ ГРАДА: БЕОГРАД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

РЕЗИМЕ

SUMMARY

САДРЖАЈ

ПРЕГЛЕД СЛИКА И ГРАФИЧКИХ ПРИЛОГА

СПИСАК ПРИЛОГА

(I) УВОД: ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ И ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Уводне напомене о теми и претходна анализа података о предмету истраживања.....	1
Образложење теме истраживања и поставка почетних хипотеза	
Проблем и предмет истраживања.....	9
Циљеви и задаци истраживања.....	10
Полазне хипотезе истраживања.....	11
Образложење теоријско-методолошког приступа теми истраживања	
Научно-методолошка поставка истраживања.....	12
Генерална структура докторске дисертације.....	13
Научна оправданост, очекивани резултати и практична примена резултата истраживања.....	17

(II) ПРИКАЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

1. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА: ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДЕОНЕ СТРУКТУРЕ У ПРОЦЕСУ РАЗВОЈА ТЕРИТОРИЈЕ ГРАДА

Глава 1. Појмовно и концептуално дефинисање предела и територије.....	20
1.1. Појмовно и концептуално <i>дефинисање предела</i>	21
1.2. Појмовно и концептуално <i>дефинисање територије</i>	26
1.3. Позиција архитектуре у процесу дефинисања предела и територије.....	31

Глава 2. Дефинисање предеоне структуре у процесу развоја територије града40

2.1. <i>Процеси</i> развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора.....	43
2.2. <i>Елементи</i> предеоне структуре дефинисани у процесу развоја територије града.....	47
2.3. Значај елемената предеоне структуре у процесу развоја територије града.....	52

Глава 3. Трансформација предеоне структуре:

успостављање релације између целине и елемената.....	60
3.1. Трансформација предеоне структуре кроз трансформацију елемената.....	62
3.2. Дефинисање целине предеоне структуре кроз односе елемената.....	66
3.3. Мапирање трансформације предеоне структуре у процесу развоја територије града.....	72

(I I) ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДЕОНЕ СТРУКТУРЕ БЕОГРАДА ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ ХХ ВЕКА.....	80
(Рекомпоновање предела: аутономија целине и различитост елемената)	

Глава 4. Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине ХХ века.....	82
4.1. Комплементарност мисли и плана 1950-их година.....	83
4.1.1. Планирање и развој града 1950-их: „проширивање територије”.....	86
4.1.2. Актуелна мисао архитектата и урбаниста 1950-их: Прво саветовање архитектата и урбаниста СФРЈ.....	95
4.2. Комплементарност мисли и плана 1970-их година.....	102
4.2.1. Планирање и развој града 1970-их: „архипелаг насеља у мору зеленила”.....	103
4.2.2. Актуелна мисао архитектата и урбаниста 1970-их: Прва конференција УН о човековој средини.....	107
4.3. Усклађеност плана и мисли у процесу развоја предеоне структуре Београда.....	114
4.3.1. Формирање <i>целине</i> предеоне структуре: утопија о <i>мрежи</i> зеленила.....	115
4.3.2. Истакнути <i>елементи</i> предеоне структуре: <i>знамења природе</i> (Звездарска шума, Кошутњак, парк Ушће).....	118

Глава 5. Између теорије и праксе – градити природу vs. градити у природи:	
истакнути елементи предеоне структуре Београда.....	120
5.1. Градити природу: планирани елементи природности од значаја за	
развој целине предеоне структуре Београда.....	122
5.2. Градити у природи: изграђени елементи од значаја за развој	
територије града Београда.....	131
5.3. Мапирање елемената предеоне структуре од значаја за процес развоја	
територије града.....	142
5.3.1. <i>Интерпретативни</i> потенцијал мапираних елемената о процесима и	
производима развоја.....	158
Глава 6. Између стварности и визије:	
трансформација предеоне структуре Београда.....	160
6.1. Трансформација елемената предеоне структуре Београда:	
места порозности.....	161
6.1.1. Планирање и развој града 1980-их:	
„омогућавање континуитета у трајању града”.....	162
6.1.2. Потенцијал <i>места порозности</i>: хетеротопија у граду.....	170
6.2. Трансформација целине предеоне структуре:	
<i>старе</i> теме и <i>нови</i> приступи.....	173
6.2.1. Конкурс за унапређење урбане структуре (Новог) Београда и	
„алтернативни модели”.....	175
6.2.2. Стање целине и потенцијал елемената предеоне структуре.....	188
6.3. Закључне напомене: флексибилни манифест –	
„архитектура територије”: елементи, везе, целина.....	191

(III) ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА

САВРЕМЕНИ ГРАД КАО ОБНОВЉЕНИ ПРЕДЕО: УСПОСТАВЉАЊЕ
ОДНОСА ИЗМЕЂУ ПРИРОДЕ И НАСЛЕЂЕНЕ СТРУКТУРЕ.....198

Глава 7. Потенцијални модели трансформације предеоне структуре Београда
.....200

7.1. Трансформација кроз пројекат:
фрагменти природности као елемент пројектовања.....201

7.2. Трансформација кроз парадигму:
од фрагментарног деловања до формирања мреже
(предео као систем).....209

7.3. Трансформација кроз програм: мреже, тачке и поље развоја
(предео као динамичан процес).....216

7.4. Неке од могућих просторних интерпретација предложених приступа
трансформацији.....221

7.4.1. Повезивање знамења *природе* и истакнутих *елемената* развоја: Београд..228

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....244

ПОЈМОВНИК.....250

БИБЛИОГРАФИЈА.....255

ПРЕГЛЕД ИЛУСТРАЦИЈА И ГРАФИЧКИХ ПРИЛОГА

ПОПИС И ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА

- Прилог 1.1.1: Hans Hollein, Aircraft Carrier City in Landscape, project, Exterior perspective, 1964; извор: <http://www.moma.org/collection/works/634>, посећено 10. августа 2016).
- Прилог 1.2.1: Relational cities by Fabio Alessandro Fusco: 1) раст града (*the city grows*), 2) град градова (*the city of cities*), 3) фрагментирани град (*the city of fragments*), 4) порозни град (*the porous city*) (извор: <http://socks-studio.com/2012/09/04/relational-cities-by-fabio-alessandro-fusco/>, посећено 12. августа 2016).
- Прилог 1.3.1: Архитектура као нова географија (*Architecture as new geography/common ground*) Grafton architects, награда: сребрни лав (извор: <http://www.graftonarchitects.ie/Venice-Biennale-2012-Common-Ground>, посећено: 17. августа 2016).
- Прилог 1.3.2: Национални павиљон Израела (променљиве границе) (извор: <http://www.archdaily.com/513466/venice-biennale-2014-israel-s-tabula-rasa>, посећено 17. августа 2016).
- Прилог 2.3.1: James Corner. Taking Measure Across the American Landscape. Yale University Press, New Haven 1995- 90 (извор: <https://relationalthought.wordpress.com/2013/04/10/1489/>, посећено 2. марта 2016).
- Прилог 2.3.2: James Corner. Taking Measure Across the American Landscape. Yale University Press, New Haven 1995- 48 (извор: <https://relationalthought.wordpress.com/2013/03/09/1425/>, посећено 2. марта 2016).
- Прилог 3.3.1: кадрови из филма „Небо над Берлином“
- Прилог 3.3.2: Бијенале архитектуре у Венецији 2012: The Piranesi Variations / Peter Eisenman (извор: <http://www.archdaily.com/268507/venice-biennale-2012-the-piranesi-variations-peter-eisenman>, посећено 2. марта 2016)
- Прилог 4.1.–1: Државни врх сагледава нове елементе развоја територије града (извор: Оливер Минић (ур.), *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Издање извршног одбора Н. О. Београда, 1951), 4).
- Прилог 4.1.–2: „освајање” нове територије града (цртеж на основу извора: Драгољуб Јовановић, „Оснивање и развој Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Издање извршног одбора Н.О. Београда, 1951), 22–40: 25).
- Прилог 4.1.1.–1: Систем градског зеленила (схема на основу извора: Станко Мандић, „Организација и намена површина градске територије,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 71–86: 79, аутор Н. Ј.)
- Прилог 4.1.1.–2: Привредне зоне, намењене изградњи индустријских објеката и радионица, постављене су према врсти производње уз обале река у ткиво града.
- Прилог 4.1.1.–3: Групаације објеката културног и просветног карактера на територији града.
- Прилог 4.1.1.–4: Поред постојећих група административно-управних објеката нове зоне таквог карактера концентрисане су на приобалним деловима града
- Прилог 4.1.1.–5: Комплекси специјалне изградње, према специфичним активностима којима служе, груписани су на ближим или удаљенијим деловима територије града (прилози 4.1.1.–2, 4.1.1.–3, 4.1.1.–4 и 4.1.1.–5. су схеме на основу извора: Станко Мандић, „Организација и

намена површина градске територије,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 71–86: 78, аутор Н. Ј.).

Прилог 4.1.1.–6: Железничка постројења одузимају граду најлепше делове док су индустријска предузећа и веће радионице изграђене по целом граду унутар стамбених блокова;

Прилог 4.1.1.–7: У граду каквог затичемо, зелене површине, изузев Калемегдана и Ботаничке баште, сведене су на мање градске скверове. Зелени масиви удаљени су од најгушће насељених делова града (прилози 4.1.1.–6. и 4.1.1.–7. су схеме на основу извора: Станко Мандић, „Организација и намена површина градске територије,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 71–86: 76, 77, аутор Н. Ј.).

Прилог 4.1.2.–1: Пријем представника инжењера и архитеката код председника Владе ФНРЈ маршала Јосипа Броза Тита (извор: *Архитектура*, 1947, 1–2, 5).

Прилог: 4.2.2.: Дневни штампани материјал дељен учесницима у оквиру конференције (извор: приватна архива).

Прилог 7.3: Кадрови из филма Пина, редитељ: Вим Вендерс

Прилог 7.4.1.: Завршни кадрови серијала Млади папа (Young Pope), редитељ Паоло Сорентино (извор: приватна архива)

ПОПИС И ИЗВОР ГРАФИЧКИХ ПРИЛОГА

(аутор свих дијаграма и графичких прилога је Н. Ј.)

Дијаграм 1.1: Појмовно и концептуално дефинисање предела

Дијаграм 1.2: Појмовно и концептуално дефинисање територије

Дијаграм 1.3: Позиција архитектуре у концептима предела и територије

Дијаграм 2.1: Дефинисање предеоне структуре у процесу развоја територије града (дефинисање поља деловања)

Дијаграм 3.1: Трансформација предеоне структуре: успостављање релације између целине и елемената (дефинисање оперативног поља)

Графички прилог 5.1. –2:

Истакнути *елементи* еколошко-продуктивног развоја територије града (извори коришћених илустрација: 1)

[\[\\[\\\[ГУП 1972, 93; 6\\\\) *fotografija Ive Eterovića sa nedavne izložbe u DVS, panorama starog i novog Beograda, između dva mosta na levoj obali Save je kupalište \\\\(vide se kupači na plaži\\\\), nema blokova na Novom Beogradu, tanka svetla linija u gornjem desnom uglu fotografije je pista Starog aerodroma, kod izlaza na Brankov most postavljen je temelj za obelisk, spomenik Prvoj konferenciji Nesvrstanih država, avgust 1961*\\\]\\\(https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/819710081418626/?type=3&theater\\\), 5\\\) Панорама, горњи плато Калемегдана, извор:</p></div><div data-bbox=\\\)\\]\\(http://www.mojaladja.com/forum/index.php?topic=10963.0, 4\\)</p></div><div data-bbox=\\)\]\(http://www.zaslike.com/files/q7ueez747o5q1wfx295.jpg; 3\)</p></div><div data-bbox=\)](https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/846208235435477/?type=3&theater; 2)</p></div><div data-bbox=)

[Панорама Ташмајдана из 1960-их година, извор:](https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/625407220848914/?type=3&theater 7)</p></div><div data-bbox=)

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/745314962191472/?type=3&theater>;

8) <https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/879258468797120/?type=3&theater>; 9) Забавни парк на Теразијској тераси, испод хотела „Москва“, кадар из филма „Двоје“, Александра Петровића, 1961.

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/?tab=albums>

10) Поглед из собе хотела „Касина“ према (будућем) Новом Београду, празнина од Старог Сајмишта до Старог аеродром, 1955.

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/?tab=albums>

11) Олга Спиридоновић и Карло Булић, кадар из филма Здравка Велимировића „Дан четрнаести“, поглед на железничку станицу Топчидер, на хоризонту Авала, 1960.

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/?tab=albums>;

12) Дом гарде

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/?tab=albums>; 13) Поглед према североистоку – критични ниво воде, ГУП, 1972, 101;

14) извор:

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/749877268401908/?type=3&theater>

Схема зелених површина на основу: ГУП, 1950: 138).

Графички прилог 5.2.–1:

Истакнути елементи геополитичког развоја града, концентрисани у приобалним деловима града (извори коришћених илустрација: 1)

<http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=763824&page=23>

<https://unkool.files.wordpress.com/2009/02/1941albnempilot-1.jpg>;

2) <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=763824&page=23>

<https://unkool.files.wordpress.com/2009/02/bgd41932iy0.jpg>; 3) <http://citymagazine.rs/wp-content/uploads/2016/03/Novi-Bg-stanbena-arhitektura-660x608.jpg>; 4) Нови Београд, Музеј

савремене уметности и објект Друштвено-политичких организација; 5)

<http://dusanpopovic.com/wp-content/uploads/2009/11/СК-istorija.jpg>; 6) ГУП, 1972: 136; 7)

ГУП, 1972: 136; 8) <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?t=1125&start=100>

<http://s10.postimg.org/hf4gf37d5/image.jpg>; 9)

http://static.wixstatic.com/media/0361c0_51075151e9834daea020ac01c835d7e7.jpg_srz_729_437_85_22_0.50_1.20_0.00_jpg_srz; 10) Palata SIV-a 1961, u pozadini se vidi hotel "Jugoslavija" u pauzi izgradnje (biće dovršen tek deceniju kasnije), do njega stara železnička stanica u Zemunu, još jedna sjajna fotografija Ive Eterovića (m.c. "Odbrana")

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/631031130286523/?type=3&theater>

Графички прилог 5.2.–2:

Истакнути елементи друштвене производње простора концентрисани у просторима доминантне природности (извори коришћених илустрација:

1) <https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.646088668780769.1073741838.146241745432133/524120544310916/?type=3&theater>; 2, 3, 4)

http://img.rtvsllo.si/_up/upload/2014/01/20/65068437_avala-kapija.jpg;

5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13) www.pionirskigrad.org.rs

Графички прилог 5.3.1:

Значај елемената предеоне структуре за различите процесе развоја територије града

- Графички прилог 5.3.2.1:
Позиционирање елемената предеоне структуре унутар процеса развоја територије града
- Графички прилог 5.3.2.2:
Позиционирање елемената предеоне структуре унутар процеса развоја територије града
- Графички прилог 5.3.–3:
Еколошко-продуктивни развој *територије* града:
истакнути елементи и просторне целине
- Графички прилог 5.3.–4:
Геополитички (административно-управни) развој *територије* града:
повезивање истакнутих елемената
- Графички прилог 5.3.–5:
Инфраструктурни (привредно-индустријски) развој *територије* града:
повезивање истакнутих просторних целина и елемената
- Графички прилог 5.3.–6:
Друштвени (културно-историјски) развој *територије* града:
повезивање истакнутих елемената
- Графички прилог 5.3.–7:
Визионарско поље (просторни наративи визије): места неостварених визија развоја *територије* града
- Графички прилог 5.3.–8:
Места порозности: напуштена или недовољно искоришћена места
- Графички прилог 6.1.1.–2:
Места порозности у оквиру значајних просторних целина привредног развоја територије града (аутор: Н. Ј.)
- Графички прилог 6.1.1.–3:
Места порозности у оквиру значајних просторних целина инфраструктурног развоја територије града
- Графички прилог 6.2.1.–1:
Принцип наглашавања природе као елемента структуре
- Графички прилог 6.2.1.–2:
Принцип наглашавања природе као елемента структуре
- Графички прилог 6.2.1.–3:
Предео визије – систем природног и изграђеног
- Графички прилог 7.4.1.–1а:
Повезивање знамења природе Звездарска шума – Парк Ушће (приобалним путем)
- Графички прилог 7.4.1.–1б:
Повезивање знамења природе Звездарска шума – Парк Ушће (приобалним путем):
истакнути елементи (извори коришћених илустрација:
1) <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=750665868296099&set=p.750665868296099&type=3&theater>; 2) Palata SIV-a 1961, u pozadini se vidi hotel "Jugoslavija" u pauzi izgradnje (biće dovršen tek deceniju kasnije), do njega stara železnička stanica u Zemunu, još jedna sjajna fotografija Ive Eterovića (m.c. "Odbrana")

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/631031130286523/?type=3&theater>

3) https://www.google.rs/imgres?imgurl=http%3A%2F%2Fi484.photobucket.com%2Falbums%2Frr204%2Fgoldstajn%2F25108_1323139550808_1000432316_9858.jpg&imgrefurl=http%3A%2F%2Fwww.skyscrapercity.com%2Fshowthread.php%3Ft%3D896548%26page%3D21&docid=OPa6EDEBSlr4vM&tbnid=ZH_AxdhJ3Syg3M%3A&w=720&h=463&bih=599&biw=1366&ved=0ahUKEwixv_z5hqXOAhUGPBoKHRJIBe84ZBAzCDUoMjAy&iact=mrc&uact=8#h=463&w=720

4) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fd/Novi_Beograd_-_The_SIV_building.jpg

5) <http://img.photobucket.com/albums/v94/CrazySerb/siv5.jpg>

6) <http://2.bp.blogspot.com/-R1bbTarRWIk/Vj3D6r2fGjI/AAAAAAAAABno/kQHNYETJTJE/s1600/muzej%2Bsrbiije%2Bza%2Binternet.jpg>; 7) http://www.spacebook.rs/wp-content/uploads/2015/06/muzej_revolucije.jpg

8) <https://rentastan.com/blog/wp-content/uploads/2015/05/Naser-sadi-platan.jpg>;

9) <http://static.panoramio.com/photos/large/81223069.jpg>; 10) http://stillinbelgrade.com/wp-content/uploads/2012/11/tumblr_mbfcl2HMUW1rinkeso1_500.jpg

11) <http://www.helivideo.rs/beograd/usce2.jpg>

12) <http://dusanpopovic.com/wp-content/uploads/2009/11/CK-istorija.jpg>

13, 14) <http://static.panoramio.com/photos/large/35573349.jpg>

15) <https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/07/ba/15/6e/dunavski-kej.jpg>

16) <http://static.panoramio.com/photos/large/31728229.jpg>

17) <http://www.lukabeograd.com/sw4i/thumbnail/s11.jpg?thumbId=665&fileSize=152715&lastModified=1287674109000&contentType=image/jpeg>

18) <http://www.danubeogradu.rs/wp-content/uploads/2014/03/supernatural-2.jpg>

19) <http://static.panoramio.com/photos/1920x1280/50993013.jpg>

20, 21, 22, 23) <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=73499919>

24, 25) Фото: Ивана Василијевић

26) <http://www.u-beogradu.com/uploads/2015/06/ciglana-08.jpg>

27) Pogled sa današnje meteorološke opservatorije Republičkog hidro-meteorološkog zavoda u Karađorđevom parku (to je bila prvobitna astronomska opservatorija, otud na razglednici piše "Zvezdara") ka Ušću

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/819710081418626/?type=3&theater>

28) <http://www.srbijazatebe.rs/images/galerija/1314789497-3.jpg>

29) <http://forum.krstarica.com/showthread.php/305442-Zastita-zvezdarske-sume>

30) <http://91.222.6.88/upload/images/2011/05/2105/ada.jpg>

31) http://ocdn.eu/images/pulscms/ZTI7MDMsMzE0LDAsMCwxOzAzLDFkNiwwLDAsMQ__e715a1a14d44acca5c6bf2fb2e6c76f8.jpg

32) <http://www.mojaladja.com/forum/index.php?topic=10963.0>

33) <https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/863638213692479/?type=3&theater>

34) <http://www.android.rs/lopare/res/slike/2219.jpg>

35) <http://www.helivideo.rs/beograd/usce1.jpg>

36) http://www.designed.rs/files/living/medium/muzej_savremene_umetnosti_medium.jpg?1243242364

37) <http://static.panoramio.com/photos/large/31227994.jpg>

38) <http://www.zaslike.com/files/q7ueez747o5q1wfx295.jpg>

39) http://www.phone-travel.com/fajlovi/ideaimage/veliko-ratno-ostrvo_508281249cd60.jpg?thumb=4

40) http://virtuelnimuzejdunava.rs/upload/thumbs/images/carousel/inner/Veliko_ratno_ostrvo/veliko-ratno-ostrvo-01-carousel_960x332.jpg

41) <http://static.panoramio.com/photos/large/129421190.jpg>.

Графички прилог 7.4.1.–2а:

Повезивање знамења природе Звездарска шума – Парк Ушће
(кроз централну зону града)

Графички прилог 7.4.1.–2б:

Повезивање знамења природе Звездарска шума – Парк Ушће

(кроз централну зону града): истакнути елементи

(извори коришћених илустрација: 1) Хотел Југославија (фото: Рајковић, Нови хотел је

подигнут на терену делимично узетом од реке. Фундирање је успешно извршено на масивној армирано-бетонској плочи. Конструкција је у армирано-бетонском скелету). ГУП (1950), 129. стр. (заменили са овом); 2)

http://beobuild.rs/visuals/data/media/1/hotel_jugoslavija_kempinski.jpg

3) <http://static.panoramio.com/photos/large/31227811.jpg>

4) <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?t=1125&start=100> (заменили са овом)

5) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fd/Novi_Beograd_-_The_SIV_building.jpg

6) https://www.google.rs/imgres?imgurl=http%3A%2F%2Fi484.photobucket.com%2Falbums%2Frr204%2Fgoldstajn%2F25108_1323139550808_1000432316_9858.jpg&imgrefurl=http%3A%2F%2Fwww.skyscrapercity.com%2Fshowthread.php%3Ft%3D896548%26page%3D21&docid=OPa6EDEBSlr4vM&tbnid=ZH_AxdhJ3Sg3M%3A&w=720&h=463&bih=599&biw=1366&ved=0ahUKewixv_z5hqXOAhUGPBoKHRJIBe84ZBAzCDUoMjAy&iact=mrc&uact=8#h=463&w=720

7) Palata SIV-a 1961, u pozadini se vidi hotel "Jugoslavija" u pauzi izgradnje (biće dovršen tek deceniju kasnije), do njega stara železnička stanica u Zemunu, još jedna sjajna fotografija Ive Eterovića (m.c. "Odbrana")

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/631031130286523/?type=3&theater>

8) [http://2.bp.blogspot.com/-](http://2.bp.blogspot.com/-R1bbTarRWIk/Vj3D6r2fGjI/AAAAAAAAABno/kQHNYETJTjE/s1600/muzej%2Bsrbiye%2Bza%2Binternet.jpg)

[R1bbTarRWIk/Vj3D6r2fGjI/AAAAAAAAABno/kQHNYETJTjE/s1600/muzej%2Bsrbiye%2Bza%2Binternet.jpg](http://2.bp.blogspot.com/-R1bbTarRWIk/Vj3D6r2fGjI/AAAAAAAAABno/kQHNYETJTjE/s1600/muzej%2Bsrbiye%2Bza%2Binternet.jpg)

9) http://www.spacebook.rs/wp-content/uploads/2015/06/muzej_revolucije.jpg

10) <https://rentastan.com/blog/wp-content/uploads/2015/05/Naser-sadi-platan.jpg>

11) <http://static.panoramio.com/photos/large/129421190.jpg>

12) <http://dusanpopovic.com/wp-content/uploads/2009/11/CK-istorija.jpg>

13) <http://www.helivideo.rs/beograd/usce2.jpg>

14) Нови Београд, Музеј савремене уметности и објект Друштвено-политичких

организација 15) <http://static.panoramio.com/photos/large/81223069.jpg>

16) fotografija Ive Eterovića sa nedavne izložbe u DVS, panorama starog i novog Beograda,

između dva mosta na levoj obali Save je kupalište (vide se kupači na plaži), nema blokova na

Novom Beogradu, tanka svetla linija u gornjem desnom uglu fotografije je pista Starog aerodroma,

kod izlaza na Brankov most postavljen je temelj za obelisk, spomenik Prvoj konferenciji

Nesvrstanih država, avgust 1961

<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/625407220848914/?type=3&theater>

17) <http://www.forensic-architecture.org/wp-content/uploads/2014/05/FA2-1-sajmiste-1937-e1400206191786.jpg>

18) 19) <http://static.panoramio.com/photos/large/98375742.jpg>

20) <http://beowiki.com/wp-content/uploads/2016/03/savamala-full.jpg>

21) <http://cdn.tf.rs/2014/01/22/savski-kej-foto-milena-djordjevic-31-620x350.jpg>

22) http://blog.b92.net/user_stuff/upload/53/18053.jpg 23) <http://i36.tinypic.com/30udzzd.jpg>

24) <http://static.panoramio.com/photos/large/96194245.jpg>

25) <http://media.schlijper.nl/high/15/05/07/150507-img-9999-img-0327-belgrade-terazijska-terasa-hotel-moscow.jpg>

- 26) http://www.istinomer.rs/wp-content/uploads/2013/10/tasmajdan_60ih.jpg
 27) Panorama Tašmajdana iz šezdesetih godina XX veka
<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/688839497839019/?type=3&theater>
 28) <http://s86.photobucket.com/user/zexland/media/Slike%20starog%20Beograda/Dvorovi%20i%20Skupstina/Skupstinaistaridvor1944.jpg.html>
 29) <http://beogradzadecu.com/wp-content/uploads/2015/11/71079424.jpg>
 30) <https://iheartbelgrade.files.wordpress.com/2012/03/p1120996.jpg>
 31) <http://www.makabijada.com/dopis/images/slike/DSCN2850.JPG>
 32) <http://www.makabijada.com/dopis/gradovi/grobgd/celo/novo.jpg>
 33, 34, 35, 36) <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=73499919>, 37, 38) Фото: Ивана Василијевић 39) <http://www.u-beogradu.com/uploads/2015/06/ciglana-08.jpg> 40) 41) <http://www.srbijazatebe.rs/images/galerija/1314789497-3.jpg>
 42) <http://forum.krstarica.com/showthread.php/305442-Zastita-zvezdarske-sume>).

Графички прилог 7.4.1.–3а:

Повезивање знамења природе Звездарска шума – Кошутњак

Графички прилог 7.4.1.–3б:

Повезивање знамења природе Звездарска шума – Кошутњак: истакнути елементи (извори коришћених илустрација: 1) <http://static.panoramio.com/photos/large/79844885.jpg> 2) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/90/London_Plane,_Top%C4%8Dider_Park,_Belgrade.JPG 3) <http://belgradebusinessrun.com/wp-content/uploads/2016/03/TOPCIDERSKI-PARK-01.jpg>
 4) / 5) / 6) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/sr/0/07/Banjicka_suma.jpg
 7) <http://static.panoramio.com/photos/large/29638569.jpg> (Шумице) 8) / 9) <http://static.panoramio.com/photos/original/110039641.jpg> 1
 10) [http://2.bp.blogspot.com/_kMPNVauYFIM/SLKHEeS4w9I/AAAAAAAAACqk/vnnPE-v4CiU/s400/beograd_iz_aviona_i_balona+\(11\).jpg](http://2.bp.blogspot.com/_kMPNVauYFIM/SLKHEeS4w9I/AAAAAAAAACqk/vnnPE-v4CiU/s400/beograd_iz_aviona_i_balona+(11).jpg) (+градња)
 11, 12, 13, 14) <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=73499919>
 15, 16) Фото: Ивана Василијевић
 17) <http://www.u-beogradu.com/uploads/2015/06/ciglana-08.jpg>
 18) <http://forum.krstarica.com/showthread.php/305442-Zastita-zvezdarske-sume>
 19) <http://www.srbijazatebe.rs/images/galerija/1314789497-3.jpg>
 20) Pogled sa današnje meteorološke opservatorije Republičkog hidro-meteorološkog zavoda u Karađorđevom parku (to je bila prvobitna astronomska opservatorija, otud na razglednici piše "Zvezdara") ka Ušću
<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/819710081418626/?type=3&theater>).

Графички прилог 7.4.1.–4а:

Повезивање знамења природе Парк Ушће – Кошутњак

Графички прилог 7.4.1.–4б:

Повезивање знамења природе Парк Ушће – Кошутњак: истакнути елементи (извори коришћених илустрација: 1) <http://www.zaslike.com/files/q7ueez747o5q1wfx295.jpg> 2) <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=750665868296099&set=p.750665868296099&type=3&theater> 3) <http://dusanpopovic.com/wp-content/uploads/2009/11/CK-istorija.jpg> 4) <http://www.helivideo.rs/beograd/usce2.jpg>
 5) Нови Београд, Музеј савремене уметности и објект Друштвено-политичких организација
 6) <http://static.panoramio.com/photos/large/81223069.jpg>
 7) <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?t=1125&start=100>

<http://s10.postimg.org/hf4gf37d5/image.jpg> 8)
<http://img.photobucket.com/albums/v94/CrazySerb/siv5.jpg>
 9) <http://2.bp.blogspot.com/-R1bbTarRWIk/Vj3D6r2fGjI/AAAAAAAAABno/kQHNYETJTjE/s1600/muzej%2Bsrbiye%2Bza%2Binternet.jpg> 10) http://www.spacebook.rs/wp-content/uploads/2015/06/muzej_revolucije.jpg
 11) <https://rentastan.com/blog/wp-content/uploads/2015/05/Naser-sadi-platan.jpg>
 12) <http://beowiki.com/wp-content/uploads/2016/03/SAVACENTAR.jpg>
 13) [http://files.archinect.com/uploads/ai/aiu_IMG_0404_\(416x302\).jpg](http://files.archinect.com/uploads/ai/aiu_IMG_0404_(416x302).jpg)
 14) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/12/Belgrade_from_LH1407.jpg/1280px-Belgrade_from_LH1407.jpg 15, 16) <http://mw2.google.com/mw-panoramio/photos/medium/35489832.jpg>
 17) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f5/Cukarica_-_Banovo_Brdo_and_Savski_Venac_-_Senjak_IMG_1736_hippodrome_beograd_sumarski_fakultet.JPG
 18) / 19) <http://www.novosti.rs/upload/images/2014/02/11/Pionirski-grad-1102-2014.jpg>
 20, 20, 21, 22) www.pionirskograd.rs *proveri 23)
<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.646088668780769.1073741838.146241745432133/524120544310916/?type=3&theater>
 24, 25) http://img.rtvlo.si/_up/upload/2014/01/20/65068437_avala-kapija.jpg 26) / 27)
http://turizam.bg-info.org/images/izletista/1370_1_kosutnjak.jpg 28)
<http://www.skijanje.rs/assets/ski-centri/srbija/kosutnjak-beograd/kosutnjak600.jpg> 29)
<http://ibikebelgrade.com/wp-content/uploads/2015/05/bg-ada-ciganlija.jpg> 30) Pogled preko Save i Ade na Banovo brdo kroz objektiv Branibora Debeljkovića, pre pola veka...
<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.646088668780769.1073741838.146241745432133/857311350991832/?type=3&theater>
 31) <http://www.traveltoserbia.net/foto/izlet/61/big/ada-ciganlija31.jpg>
 32) <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?t=1125>
 33) http://www.nadlanu.com/upload/thumbs/images/articles/2013/09/06/bajs_670x0.jpg
 34) fotografija Ive Eterovića sa nedavne izložbe u DVS, panorama starog i novog Beograda, između dva mosta na levoj obali Save je kupalište (vide se kupači na plaži), nema blokova na Novom Beogradu, tanka svetla linija u gornjem desnom uglu fotografije je pista Starog aerodroma, kod izlaza na Brankov most postavljen je temelj za obelisk, spomenik Prvoj konferenciji Nesvrstanih država, avgust 1961
<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/625407220848914/?type=3&theater>.

Графички прилог 7.4.1.–5а:

Повезивање просторних целина природности Парк Ушће – Макиш – Железник

Графички прилог 7.4.1.–5б:

Повезивање просторних целина природности Парк Ушће – Макиш – Железник:

истакнути елементи (извори коришћених илустрација: 1)

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=750665868296099&set=p.750665868296099&type=3&theater> 2) <http://2.bp.blogspot.com/-R1bbTarRWIk/Vj3D6r2fGjI/AAAAAAAAABno/kQHNYETJTjE/s1600/muzej%2Bsrbiye%2Bza%2Binternet.jpg> 3) http://www.spacebook.rs/wp-content/uploads/2015/06/muzej_revolucije.jpg

4) <http://dusanpopovic.com/wp-content/uploads/2009/11/CK-istorija.jpg>

5) <http://www.helivideo.rs/beograd/usce2.jpg>

6) <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?t=1125&start=100>

7) <http://img.photobucket.com/albums/v94/CrazySerb/siv5.jpg>

8) <http://static.panoramio.com/photos/large/81223069.jpg>

- 9) http://stillinbelgrade.com/wp-content/uploads/2012/11/tumblr_mbfc12HMUW1rinkeso1_500.jpg
- 10) <http://www.forensic-architecture.org/wp-content/uploads/2014/05/FA2-1-sajmiste-1937-e1400206191786.jpg> 11) [http://www.politika.rs/old/uploads/editor/sajmiste\(1\).png](http://www.politika.rs/old/uploads/editor/sajmiste(1).png) 12) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/12/Belgrade_from_LH1407.jpg/1280px-Belgrade_from_LH1407.jpg 13, 14) <http://mw2.google.com/mw-panoramio/photos/medium/35489832.jpg>
- 15) <http://www.traveltoserbia.net/foto/izlet/61/big/ada-ciganlija31.jpg>
- 16) Pogled preko Save i Ade na Banovo brdo kroz objektiv Branibora Debeljkovića, pre pola veka...<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.646088668780769.1073741838.146241745432133/857311350991832/?type=3&theater>
- 17) <http://belgradetrip.com/web/wp-content/uploads/2016/03/ada2.jpg>
- 18) <http://ibikebelgrade.com/wp-content/uploads/2015/05/bg-ada-ciganlija.jpg> 19) <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?t=1125> 20) fotografija Ive Eterovića sa nedavne izložbe u DVS, panorama starog i novog Beograda, između dva mosta na levoj obali Save je kupalište (vide se kupaći na plaži), nema blokova na Novom Beogradu, tanka svetla linija u gornjem desnom uglu fotografije je pista Starog aerodroma, kod izlaza na Brankov most postavljen je temelj za obelisk, spomenik Prvoj konferenciji Nesvrstanih država, avgust 1961
- <https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.764736626915972.1073741844.146241745432133/625407220848914/?type=3&theater>
- 21) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b4/Houseboats,_Belgrade,_Serbia.jpg
- 22) Vikend kućice, splavovi, sojenice na obalama Save, 1960...
<https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/a.646088668780769.1073741838.146241745432133/775418245847810/?type=3&theater> 23) <http://beowiki.com/wp-content/uploads/2016/03/ada-medjica-2002.jpg>
- 24) <http://img.halooglasi.com/slike/oglas/Thumbs/160124/l/plac-beograd-cukarica-makis-vise-lokacija-vla-5425435191450-71779442931.jpg>
- 25) https://c5.staticflickr.com/6/5128/5379090356_11eab2704f_b.jpg
- 26) <http://i55.tinypic.com/i5ddzp.jpg>
- 27) http://ljzs.weebly.com/uploads/1/7/8/7/17873971/8716697_orig.jpg
- 28) <http://static.panoramio.com/photos/large/99561888.jpg>
- 29) http://www.foto.mij.rs/media/cache/resizedh640/media/photos/photo1/1962-63_206/1962-63_206_014.jpg 30) <http://www.foto.mij.rs/site/gallery/5292/photo/15>).

Графички прилог 7.4.1.–6а:

Повезивање просторних целина природности Кошутњак – Јајинци

Графички прилог 7.4.1.–6б:

Повезивање просторних целина природности Кошутњак – Јајинци:

истакнути елементи (извори коришћених илустрација: 1, 2, 3, 4, 5) www.pionirskigrad.com

(провери), 6) <https://www.facebook.com/Crno.beli.Beograd/photos/> 7, 8)

http://img.rtvsllo.si/_up/upload/2014/01/20/65068437_avala-kapija.jpg

9) / 10) http://i1184.photobucket.com/albums/z324/Dragan_Radalj/GOPR198414-37-28_zps06ps0z7g.jpg 11) <http://static.panoramio.com/photos/large/42005183.jpg>

12) <http://static.panoramio.com/photos/large/112424572.jpg>

13) http://www.kijevo.com/images/k2_1.jpg

14) <https://i.ytimg.com/vi/4JXmD3Ro8b4/maxresdefault.jpg>

15) <https://i.ytimg.com/vi/4JXmD3Ro8b4/maxresdefault.jpg>

16) <http://duskoopac.blogspot.rs/2013/05/srbija-avala-iz-4-pravca-jajinci.html>

17) <http://duskoopac.blogspot.rs/2013/05/srbija-avala-iz-4-pravca-jajinci.html>

18) <http://static.panoramio.com/photos/large/43822335.jpg>).

УВОД: ОБРАЗЛОЖЕЊЕ ТЕМЕ И ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Уводне напомене о теми и претходна анализа података о предмету истраживања

Процес промене структуре предела за потребе овог истраживања посматра се кроз две равни. Прва раван односи се на досадашњи процес развоја Београда, што имплицира праћење процеса формирања територије града, док је друга раван усмерена на актуелно стање и могуће тенденције потенцијалног развоја савременог урбаног предела. У првој равни истраживања испитују се процеси дефинисања предеоне структуре, односно начин формирања односа између елемената природног и изграђеног, чиме се формирају одређене територије. Друга раван истраживања испитује актуелне тенденције развоја урбаног предела, односно потенцијал промена унутар односа између елемената предеоне структуре у оквиру већ формираних територија.

Уводне напомене о пределу. Бројне научне и уже научне области, попут архитектуре и урбанизма, хумане географије и урбане социологије, позиционирају студије савременог урбаног развоја у контекст односа предела и града, разматрајући промене територија и урбаних услова развоја. Таква ситуација захтева прикупљање информација и знања која са једне стране описују процес трансформације града и утицај истог на природу, док су са друге стране неопходна и знања о потребама и могућностима развоја природе у граду и њен утицај на одређено урбанизовано окружење, односно одређену територију.

Европска конвенција о пределима (*European Landscape Convention*) дефинише предео као „област, онако како је види становништво, чији је карактер резултат акција и интеракција природних и/или културних фактора”¹. Крајем XX века (1990-их) дошло је до смене начина посматрања и разумевања предела, измештајући тежиште са статичне природе симболичне репрезентације ка

¹ Council of Europe. *European Landscape Convention*. (Florence: CO Europe, 2000)

наглашавању динамичних и конститутивних елемената предела². Данкан (Duncan) наводи да *предео* треба посматрати као текст, као друштвени и културни документ који је потребно прочитати како би се разумели слојеви и процеси уписани у њему³. Дефинишући предео као текст који је потребно критички читати по принципима структуралистичке семиотике, Данкан и Данкан (Duncan and Duncan) тврде да предео представља означавајући систем за производњу и пренос културних значења⁴. Слично је сматрао и В. Ј. Т. Мичел (W.J.T. Mitchell), који је покушао да дефинише предео (*landscape*) као глагол, а не као именицу – тј. као процес, а не као објекат или слику, стављајући пред себе задатак да измести наше посматрање предела као статичног текста ка томе да га посматрамо као „део процеса којим се формирају идентитети”⁵. Посматран на овај начин предео је динамичан, како то и Мичел наводи, „функционише” и кроз ментална и материјална чула⁶. Као систем репрезентације предео може бити посматран као инструмент идеологије, кроз специфичан начин његовог посматрања. У односу на све ове начине посматрања, јасно је да постоји витална политика читања, репрезентације и реконструкције предела⁷.

Кључно питање за истраживање *предела* у овом раду јесте како се ова различита значења и својства појма међусобно односе чинећи одређену врсту просторног и друштвеног тоталитета. Истраживање међурелација које производе форму, значење и репрезентацију предела полази од претпоставке да ма који облик

² Iain Robertson and Penny Richards, *Studying Cultural Landscapes* (London: Arnold, 2003).

³ James Duncan, *The City as Text: the Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

⁴ James Duncan and Nancy Duncan, „(Re)Reading the Landscape,” *Environment and Planning D: Society and Space*, 6 (1988): 117–126.

⁵ William John and Thomas Mitchell, *Landscape and Power* (Chicago: University of Chicago Press, 2002 [1994]), 1.

⁶ Donald Mitchell, *Cultural Geography: a Critical Introduction* (New Jersey: Blackwell Publishing Limited, 2000).

⁷ Намера свих ових истраживања је читање и декодирање значења уграђених у саме изграђене пределе, што је намера и овог истраживања.

Alexandru Calcatinge, *The Need for a Cultural Landscape Theory: An Architect's Approach* (Munster: LIT Verlag, 2012).

Denis Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape* (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, Madison, 1998 [1984]).

Stephen Daniels, *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States* (Cambridge: Polity Press, 1993).

David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference* (New Jersey: Wiley, 1997).

морфологије, патерн или репрезентативни чин не настаје спонтано, већ су на конкретном или апстрактном нивоу резултат и одраз културолошких императива који формирају предео⁸. Прецизнија анализа пракси које чине предео и различитих значења које он са собом носи, вођена је премисом да предео (као форма, значење и репрезентација) обједињује *друштвене феномене* који га чине таквим и да представља како исход, тако и медијум друштвеног развоја, као специфичан резултат како производње тако и репродукције његових саставних елемената и процеса⁹. За потребе овог истраживања предео се посматра пре као процес него готов конструкт, са тежњом да се пронађу алтернативни начини његовог поновног „грађења”.

Уводне напомене о територији. Поред предела, последњих година питање територије постаје све актуелније, постајући тема специјалних бројева архитектонских часописа и академских истраживања¹⁰, што потврђује пораст

⁸ Peirce Lewis, „Axioms for Reading the Landscape,” In: D. Meinig, *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays* (Oxford: Oxford University Press, 1979), 11–33.

⁹ Donald Mitchell, „Landscape,” In: D. Sibley, P. Jackson, D. Atkinson, N. Washbourne (eds.), *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas* (London: I.B. Taurus, 2005), 48–56.

¹⁰ Columbia University, Graduate School of Architecture Planning and Preservation, 2017 (2013), *Collecting Architecture Territories* (директор: Mark Wasiuta), доступно на: <https://www.arch.columbia.edu/courses/10535-1483-collecting-architectural-territories> (посећено 12. септембра 2016.)

Massachusetts Institute of Technology, пролеће 2016, *Territory: Spatial Reification of Power* (ментор: Gabriel Kozlowski, посебна тема: City Form), доступно на: <https://ocw.mit.edu/courses/architecture/4-s26-territory-spatial-reification-of-power-spring-2016/> (посећено 12. септембра 2016.)

AA School of Architecture, London, 2015–2016, *The Nomos of the Earth: Rethinking the Architecture of the Territory* (ментори: Pier Vittorio Aureli, Maria Shehrezade Giudici), доступно на: <http://www.aaschool.ac.uk/STUDY/UNDERGRADUATE/?name=dip14> (посећено 12. септембра 2016.)

Harvard University, Graduate School of Design, пролеће 2014, *Geo-Architecture: A Theory (and Pre-History) for an Emerging Aesthetic* (ментор: Hashim Sarkis), доступно на: <http://www.gsd.harvard.edu/course/geo-architecture-a-history-and-theory-for-an-emerging-aesthetic-spring-2014/> (посећено 12. септембра 2016.)

Delft University of Technology, *Borders Conditions and Territories* (руководилац пројекта: M.G.H.Schppnderbeek), доступно на: <http://www.bk.tudelft.nl/en/research/research-programmes/the-architectural-project-and-its-foundations/borders-and-territories/> (посећено 12. септембра 2016.)

Knowlton School of Architecture, The Ohio State University, *Baumer Lecture Series + Events Autumn 2009: Territory* (John McMorrough, Monica Ponce de Leon, Matthijs Bouw, Robert Somol, Pierre Belanger, Doug Stockman, Garth Myers)

интересовања за питање територије у савременом граду и актуелним процесима истраживања архитектуре и урбанизма.

Узимајући за полазиште оно како Дилејни (Delaney) у *Територија: кратак увод* (*Territory: A Short Introduction*) описује територију, за потребе овог истраживања територија се посматра као људска друштвена творевина, при чему је територијалност важан елемент начина на који се људска удружења – културе, друштва, мањи колективи – институције организују у простору¹¹. Начин на који одређена култура „производи” територију јесте процес њеног поновног стварања и „ре-продукције”¹², те се аналогно томе може посматрати и процес територијализације града, односно модалитети његове поновне „производње”.

Концепт територије, за област архитектуре и урбанизма, под снажним је утицајем Виторија Греготија (Vittorio Gregotti). Иако су историјске импликације везане за избор термина и многе његове развојне факторе позиционирани у италијанском просторно-временском контексту, Греготијев афинитет за критичку теорију (нарочито за феноменолошке, структуралистиче и антрополошке моделе) је евидентан у начину на који он развија аргументе за дубље бављење оним што он назива стварањем „антропогеографског” окружења кроз архитектонску интервенцију. Греготи посебно истиче структуралност територије, односно да је сваки њен сегмент део веће целине, али и да може бити растављен у мање делове, истичући да све те делове сачињавају трагови њихове прошлости, при чему архитектонски пројекат, при таквом начину посматрања територије, има задатак да скреће пажњу на суштину контекста животне средине путем трансформације форме¹³.

¹¹ David Delany, *Territory: A Short Introduction* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2005).

¹² Ibid.

¹³ Веома мали део Греготијевог рада је преведен на енглески језик или објављен двојезично. Његова доступност у великој мери ослоњена је на оживљеном интересовању за италијанску архитектонску и културну теорију. Релевантни преведени текстови први пут су се појавили 1993. године у оквиру велике антологије глобалних архитектонских теорија прошлог века (*Architecture Culture 1943-1968*, Joan Ockman (ed.)) укључујући и текст „Архитектура, животна средина, природа” (*Architecture, Environment, Nature*), као и извод из „Територије архитектуре” (*Il territorio dell'architettura*).

Vittorio Gregotti, „Architecture, Environment, Nature,” In: J. Ockman (ed.), *Architecture Culture, 1943-1968: A Documentary Anthology* (New York: Columbia University Graduate School of Architecture, Planning, and Preservation, 1993), 400.

Савремена теоријска истраживања имају за циљ развијање нове парадигме за пројектовање у оквиру територије и урбаног предела. Холандски архитектонски часопис *OASE* имао је посебно тематско издање 2009. године *О територијама* који истражује „архитектуру територије” полазећи од Греготијеве поставке¹⁴ из 1966. године. Кроз различите приступе, овај број часописа *OASE* нуди приказ критичких размишљања у актуелном дискурсу о пределима и територијама и нуди вредне увиде и приступе пројектовању и дизајну. Истраживања приказана у оквиру часописа полазе од премисе да се савремена урбана територија константно трансформише захтевајући нове принципе и приступе који узимају у обзир различите просторне и временске скале, при чему и аналитички и оперативни принципи захтевају прилагођавање оваквој ситуацији. Како се у самом уводу наводи, циљ овог броја часописа *OASE* је да нагласи да архитектонски акт има важну улогу у формирању *територије*, не само на различитим просторним размерама, већ и у различитим тренуцима у процесу трансформације, испитујући реципрочни однос између територије и (архитектонског) пројектовања, чиме се указује на могућност различитих размера деловања, као и на значај фрагмената.

Примена *праксе промене у фрагментима простора* (фракцијама града) производи могућности за *нове токове*, у оквиру које је *порозност* један од могућих принципа бављења територијом. Специјално издање часописа *Architectural Design*

Следећа антологија *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995* (ed. Kate Nesbitt) објавила је Греготијев текст оригинално штампан на енглеском, у оквиру дела посвећеног венецијанској школи архитектуре.

Vittorio Gregotti, „Territory and Architecture,” In: K. Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995* (New York, Princeton Architectural Press, 1996), 338–344. (originalno: *Architectural Design Profile* 59, no. 5-6 (1985): 28–34)

Vittorio Gregotti, *Il territorio dell'architettura* (Milano: Feltrinelli, 1966).

Vittorio Gregotti, *New Directions in Italian Architecture*, trans. Giuseppina Salvadori. (London/ New York: Studio Vista/ George Braziller, 1968).

¹⁴ *OASE* је обновио интересовање и истакао значај Греготијевих територијалних писања кроз превод и узимање полазишта за тематски број *On Territories* управо кроз текст „Форма територије” (*La forma del territorio*), у коме је Греготи изнео мање филозофске, а више прагматичне елементе ставова које је заступао.

Tom Avermaete, Klaske Havik, Hans Teerds (eds.), *OASE Journal for Architecture: On Territories*, no. 80 (Amsterdam: Nai Publishers, 2009).

Vittorio Gregotti, „The Form of the Territory”. trans. Walter van der Star, *OASE 80: On Territories* (Amsterdam: NAI Publishers, 2009), 7–22. (originally published in 1966 in *Edilizia Moderna* and in 1980 in *l'Architecture d'Aujourd'hui*, no. 218 as „La forme du territoire”)

из 2010. године *Territory: Architecture Beyond Environment: Architectural Design*, уредника Дејвида Гисена (David Gissen), унапређује однос између архитектуре и природе, служећи се територијом како би истовремено били наглашени и производња архитектонских објеката и околине која их окружује. На овај начин се проширује уобичајено послератно дихотомно посматрање окружења и аутономне архитектуре¹⁵. Територија, у оквиру овог броја часописа, за архитектонске приступе који су описани (они који активно стварају не само објекте већ и њихово окружење) представља чврсто дефинисан просторни оквир који претходи производњи нових простора.

Истражујући у оквиру формиране територије, циљ је испитати однос између елемената изграђеног и елемената природног у укупној структури предела. Испитује се стално померање границе између ова два просторна феномена, али и просторни трагови одређених процеса развоја. Из тих разлога, територија града се посматра као просторна категорија коју карактерише стална промена, односно циљ је испитати могућности трансформације елемената њене структуре (природних и изграђених) које би утицале на процес будућих трансформација.

Уводне напомене о трансформацијама. Трансформација предеоне структуре посматра се кроз ниво промене у оквиру природног (кроз реверзибилни процес освајања и обнављања), као и у оквиру изграђеног (кроз процес грађења, напуштања и поновног коришћења). У истраживању наслеђене физичке структуре изграђене у пределу као потенцијалних места трансформације савременог урбаног предела (напуштених или неискоришћених простора, они који су изгубили своју првобитну намену или значај), ова места посматрају се кроз теоријске концепте *празног простора (terrain vague)*, који је поставио архитекта и урбаниста Игнаси

¹⁵ Дејвид Гисен у великој мери повезује Греготијево заступање појма територије са феноменолошким приступима њеног сагледавања као „аутентичне” изворног друштвено-просторног окружења у које је архитектура „накалемљена”, што је у великој мери, сигурно, изазвано недостатком доступности Греготијевих писања на енглеском језику.

David Gissen (ed.), *Territory: Architecture Beyond Environment* (London: Architectural Design Books, 2010).

David Gissen, „Territory versus Territory.” *HTC Experiments*.

<http://htcexperiments.org/2010/09/16/territory-versus-territory/> (посећено 16. септембра 2015.)

де Сола-Моралес (Ignasio de Sola-Morales)¹⁶, и концепта *хетеротопије* који је поставио Мишел Фуко (Michael Foucault)¹⁷.

У књизи *City of Flows: Modernity, Nature and the City* Марија Кајка (Kaika)¹⁸ савремени градски предео (*city-scape*) посматра као „палимпсест предела” хибридности, који обухвата динамичне интеракције између природе, технологије и хуманости. Процес трансформације за потребе овог истраживања посматран је онако како Делез и Гатари (Deleuze, Guattari)¹⁹ објашњавају процес „постајања” (*becoming*). То није ни процес имитације, ни аналогije, то је процес поновог начина постајања (*becoming*) који је у функцији утицаја пре него сличности.

Истраживање посматра наслеђене структуре изграђене у пределу као самосталне ентитете, односно својеврсне хетеротопије у природи (и савременом граду), чијом се трансформацијом мења ритам њиховог (не)коришћења, што би представљало моменте њиховог оживљавања, а што потенцијално утиче на укупан портрет савременог града и развој урбаног предела у њему.

Предео Београда. Истраживање предела Београда у оквиру савремених дебата у највећој мери представља предмет рада географа, шумара, просторних планера и еколога, доминантно се бавећи елементима природности, при чему су деловања у оквиру предела и зелени простор града раније знатно учесталије били предмет дискусије и у оквиру архитектонско-урбанистичких дебата (Максимовић, 1956, 1976²⁰; Добровић, 1954²¹; Крстић, Б, 1951, 1974, 1979²²; Богдановић, 1981²³; Мацура, 1989²⁴).

¹⁶ Ignasio De Sola-Morales, „Terrain Vague,” In: C. Davidson (ed.), *Anyplace*. (Cambridge, USA: MIT Press, 1995), 118–123.

¹⁷ Michael Foucault, „Of the other spaces,” *Diacritics*, 16 (1) (1986): 22–27.

Мишел Фуко, „О другим просторима: Утопије и хетеротопије,” У: М. Перовић (ур.), *Антологија теорија архитектуре XX века* (Београд: Грађевинска књига, 2009[1986]), 430–439.

¹⁸ Maria Kaika, *City of Flows: Modernity, Nature and the City* (New York: Routledge, 2008 [2005]).

¹⁹ Gilles Deleuze and Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (London: Continuum, 1988).

²⁰ Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда”, *Годишњак града Београда књ. III – 1955* (1956): 325–366.

Бранко Максимовић, „Планско организовање приградске зоне великог града. С посебним освртом на проблеме шумско-парковског појаса Београда,” *Годишњак града Београда књ. XXI III – 1976*, (1976): 325–341.

²¹ Никола Добровић, „Шта је градски пејсаж; Његова улога и предност у савременом урбанизму,” *Човек и простор*, Загреб, 20 (1954): 1–3.

Претходни и актуелни Генерални урбанистички планови Београда треба да пруже увид у идеје и тежње у вези са односима елемената предеоне структуре (односно природног и изграђеног) на територији града Београда. Ови планови (два релевантна за овај период) посматрани су кроз довођење у релацију са развојем ондашње архитектонске и урбанистичке мисли, чије се године одржавања подударају са годинама планова. Доминантна теоријска начела о теми и проблему односа природног и изграђеног разматрани су кроз ставове изнете у оквиру Првог саветовања архитеката и урбаниста ФНРЈ²⁵ одржаног у Дубровнику 1950. године, као и у оквиру прве конференције Уједињених нација о човековој средини, одржане 1972. године у Стокхолму²⁶ (пре ове конференције одржана су три значајна скупа: две конференције – прва у Токију²⁷, а друга у Херцег Новом²⁸ и између њих симпозијум одржан у Прагу²⁹).

²² Александар Крстић, *Уређење предела и парк-шума* (Београд: Социјалистичка пољопривреда, 1951).

Бранислав Крстић, „Активна концепција заштите природе,” У: *Заштита природе и просторно уређење*. Зборник радова (Београд: Републички завод за заштиту природе, 1974), 23–36.

Бранислав Крстић (ур.), *Човекова средина и просторно уређење у Југославији – преглед стања* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1979).

²³ Љ. Богдановић, „Зелени простори града”, *Урбанизам Београда*, 63-65 (1981): 108–121.

²⁴ Владимир Мацура, *Град и урбанизован предео* (Београд: Шумарски факултет, 1989)

²⁵ Прво саветовање архитеката и урбаниста одржано је у Дубровнику 1950. године. Информације о овом саветовању потичу из разговора са уредником, архитекте Браниславом Крстићем, за време рада на књизи *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста ФНРЈ 1950-их*, односно из усменог разговора и приватне архиве Бранислава Крстића. Селектовани делови појединачних издања архитектонских секција (Београд, Загреб, Љубљана) приређена су према тематској сличности и допуњена друштвеном и професионалном интерпретацијом од стране уредника у оквиру ове књиге.

Бранислав Крстић, *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста ФНРЈ 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014).

Beogradska sekcija (1950). *Referati za I savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije* (prvi deo).

Društvo inženjera i tehničara Hrvatske, sekcija arhitekata. *Referati savjetovanja arhitekata i urbanista u Dubrovniku 1950.* (Zagreb: Štamparija novina, 1950)

Arhitektonska sekcija inženirjev in tehnikov Ir Slovenije, *Problemi arhitekture in urbanizma LRS.* (Ljubljana: Tiskarna Toneta Tomšiča, 1950).

²⁶ О првој конференцији Уједињених нација о човековој средини, поред штампаних извора, од великог су значаја били и разговори и приватна архива (писана грађа – припреме, извештаји) арх. Бранислава Крстића, који је био учесник на наредним конференцијама.

²⁷ Shigeto Tsuru (ed.), *Proceedings of International Symposium: Environmental disruption* (Токуо: Asahi Evening News, 1970).

²⁸ У процесу тематског сређивања приватне библиотеке арх. Бранислава Крстића утврђен је хронолошки след догађаја, при чему је конференција у Херцег Новом са тематским оквиром

О ужем предмету рада, односно о архитектонским *гестовима* у пределима доминантне природности до сада је ретко писано, изузев студија појединачних просторних фрагмената који нису третирани као елемент шире целине, односно укупне структуре града.

Ово истраживање тежи да нагласи значај (и испита могућности) елемената природности као конститутивних елемената предела у архитектонско-урбанистичком дискурсу потенцијалног деловања и успостављања релација са изграђеном физичком структуром у оквиру формиране територије града Београда.

Образложење теме истраживања и поставка почетних хипотеза

Проблем и предмет истраживања

Основни проблем истраживања јесте успостављање односа између архитектонског геста као акта дефинисања територије и процеса промена предеоне структуре посматрано у контексту развоја урбаног предела Београда. Такође, истраживање поставља пред себе проблем изналажења могућности трансформације физичке структуре изграђене у пределу (која је услед процеса развоја града остала напуштена или неискоришћена) са циљем обнављања карактера природности савременог урбаног предела, као и њиховом међусобном умрежавању у циљу унапређења културне матрице града.

За предмет истраживања узимају се простори доминантне природности у којима су архитектонским гестом формиране нове територије у процесу развоја града. Посматрано на примеру Београда, одабране су просторне целине које у себи садрже изграђене елементе предеоне структуре, чије је неке од карактеристика потребно сачувати, али и могуће трансформисати у циљу развоја савременог урбаног предела. Испитују се начини постанка, тренутно стање, али и могућности трансформација.

Наука, човек и његова околина одржана 1971. године, а што је годину дана пре прве светске конференције на тему човекове средине.

На основу разговора, белешки и приватне архиве арх. Бранислава Крстића.

²⁹ Пре одржавања конференције у Стокхолму, као део организаторске процедуре, одржан је колоквијум у Прагу.

Циљеви и задаци истраживања

Један од могућих процеса трансформације је укидање елемената из своје оригиналне функције и доношење нових. Поставља се задатак проналажења модалитета појединачне (архитектонско-урбанистичке) интервенције која би била у могућности да игра улогу у оквиру комплексне реалности територије. Имајући за полазиште бављења територијом композициони приступ, циљ је пронаћи могућности трансформације елемената предеоне структуре, односно како изградити урбани предео као целовити систем у условима фрагментарног деловања као примарног аспекта савремених околности, испитујући улогу појединачне интервенције у таквом систему.

Кроз нова разматрања искуства простора и времена, посматрано кроз процес промене предеоне структуре, техником мапирања територија одабраних за предмет рада, циљ је истражити могућности за алтернативне просторности у постојећој ситуацији развоја савременог града и урбаног предела у њему (укључујући и просторне фрагменте – репрезентације урушених и недефинисаних квалитета наслеђених у пределу, напуштене и недовршене визије).

Из постављених циљева произилазе следећи задаци:

- идентификовати процесе и места трансформације урбаног предела Београда (како природне тако и изграђене средине);
- идентификовати међузависност политичко-економских и друштвених процеса и промена предеоне структуре;
- утврдити потенцијал трансформације постојеће изграђене структуре (места порозности урбаног предела);
- утврдити тактике и патерне трансформације изграђене структуре (места порозности) наслеђене у пределу у контексту развоја савременог урбаног предела Београда.

Полазне хипотезе истраживања

На основу формиране теме и проблема истраживања основне хипотезе планиране докторске тезе су:

X1: Територију је могуће одредити архитектонском интервенцијом, а њену трансформацију кроз процес промене предеоне структуре.

Ова хипотеза претпоставља да архитектонска интервенција има значајну улогу у формирању територије града, не само у различитим нивоима размере, већ и у различитим тренуцима развоја.

X2: Трансформацијом изграђених елемената предеоне структуре могуће је допринети карактеру природности савременог урбаног предела.

Ова хипотеза претпоставља да структура територије града обухвата синхрону трансформацију како елемената природности, тако и изграђених елемената предела.

Образложење теоријско-методолошког приступа теми истраживања

Научно-методолошка поставка истраживања

Најопштије посматрано, основни методолошки приступ јесте критичко разматрање појава и проблема који дефинишу предмет истраживања и њихово позиционирање у односу на културно-историјски и друштвени контекст развоја, али и савремене тенденције развоја.

Истраживање се спроводи на два различита међузависна нивоа. Први део истраживања има теоријски карактер и има за циљ стварање информационе базе на основу анализе грађе, примарне и секундарне литературе. У овом делу истраживања примењују се поступци критичке анализе, селекције и систематизације.

Други део истраживања спроводи се кроз морфолошка истраживања, односно кроз мапирање, студије случаја, упоредну анализу и компаративни метод. Уочавање морфогенетских процеса има за циљ појашњење синтезе односа и активности који резултирају у физичким облицима простора, односно који формирају територијални образац града. Истраживање се врши и кроз типоморфолошки приступ испитивању архитектонских и урбаних форми, односно грађене структуре и отворени простори не посматрају се само као тренутно стање у простору, већ морфогенетски, заједно са временом у коме се град формирао, развијао и мењао. На основу карактеристика уочених о проблему и предмету истраживања у овом делу створиће се полазна основа за даље, ка предлогу модела трансформације.

Испитивање могућности трансформација наслеђене физичке структуре изграђене у пределу у највећој је мери експерименталног карактера, засновано на логичкој аргументацији. Тумачењем симболичке улоге и испитивањем могућности деконструкције кодираних значења наслеђених простора на основу савремених теоретских мисли, као и просторном анализом ових полигона (кроз емпиријска и феноменолошка истраживања), биће формирана база могућности за предлог њихове даље трансформације. У овом делу, такође, испитују се савремени правци и алати деловања у области архитектуре и урбанизма, а који се тичу развоја

урбаног предела града. На овај начин издвојени параметри и принципи директно утичу на поставку трећег дела истраживања.

Након испитаних модела и утврђених принципа, у фази креирања оптималних тактика и образаца деловања примењује се метод логичке аргуменатације, који на основу претходних искустава и модела, претпоставља могуће тактике деловања. Провера модела датих на основу теоретских претпоставки врши се њиховим позиционирањем у реални контекст (посматрано кроз реални контекст Београда), што даље имплицира усаглашавање специфичности могућих трансформација са задатим контекстом.

У овом истраживању не ради се, дакле, о предлогу довршеног и до крајње мере детерминисаног модела трансформације, који би могао да се прати као задата стратегија, већ је реч о томе да се изложе кључне теме, потенцијали и проблеми интегрисања природне и (наслеђене) изграђене средине, узимајући у обзир све аспекте њеног дотадашњег развоја. У оквиру модела трансформације постављеног на овај начин, реч је пре о тактици него о стратегији, односно о прилагођавању модела деловања у односу на задате околности.

Генерална структура докторске дисертације

Генералну структуру рада чине три основне целине: 1) Увод, 2) Приказ и интерпретација резултата истраживања, и 3) Закључна разматрања. На крају рада налазе се *појмовник* тематских одредница од значаја за истраживање и библиографске јединице.

Увод утврђује опште полазиште, даје почетни приказ извора истраживања и дефинише општи контекст истраживања и деловања. Овај део упућује на постојеће теорије и ставове о теми рада (односно даје анализу информација о предмету и проблему рада који претходе истраживању), затим је дато објашњење проблема и предмета истраживања, преглед референтне литературе, изложени су циљеви и задаци научног рада, основне научне хипотезе, подаци о методолошком поступку, примењеним методама и поступцима, као и процена научне оправданости и очекиваних резултата истраживања.

Средишњи део рада, **Приказ и интерпретација резултата истраживања**, састоји се из три дела.

Први део истраживања представља *Теоријски оквир истраживања: трансформација предеоне структуре у процесу развоја територије града* и састоји се из три главе. **Прва глава** представља *Појмовно и концептуално дефинисање предела и територије* у оквиру које се испитује пресечно поље мишљења и деловања унутар мисаоних скупова предела, територије и архитектуре. Конципирана је у три поглавља, од којих прво описује елементе структуре и процесе *дефинисања предела*, друго поглавље описује елементе структуре и процесе *дефинисања територије*, док треће, закључно поглавље ове главе, испитује позицију архитектуре у процесу дефинисања предела и територије. **Друга глава** утврђује начин на који се врши *Дефинисање предеоне структуре у процесу развоја територије града* и има за циљ утврђивање *процеса и производа* мишљења и деловања. У првом поглављу описани су *Процеси развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора* кроз представљање доминантних *сценарија* деловања; док друго поглавље описује *Елементе предеоне структуре дефинисане у процесу развоја територије града*, што резултира закључним поглављем ове главе које испитује *Значај елемената предеоне структуре у процесу развоја територије града*. **Трећа глава** у циљу посматрања и целине предеоне структуре као и њених саставних елемената упућује на методолошки апарат промишљања и деловања који своје упориште налази у филозофском и лингвистичком дискурсу. Умрежавање оваквог методолошког апарата омогућава *читање просторног наратива града* као и смернице за производњу његове будуће структуре за шта су полазишта дата у оквиру поглавља *Трансформација предеоне структуре кроз трансформацију елемената*, која описује процесе *Трансформације предеоне структуре кроз трансформацију елемената*, као и *Дефинисање целине предеоне структуре кроз односе елемената*. Кроз закључно поглавље ове главе разматране су технике и алати *Мапирања трансформације предеоне структуре у процесу развоја територије града*.

Други део истраживања, под насловом *Трансформација предеоне структуре Београда друге половине XX века (рекомпоновање предела: аутономија целине и различитост делова)* бави се како формирањем предела у целини – у оквиру теоријског и практичног дискурса, тако и изграђеним елементима у њему – кроз њихове основне концепције, али и реално стање у коме се налазе у оквиру структуре укупне територије Београда. **Прва глава** овог дела, *Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине XX века*, доводи у паралелне равни архитектонску и урбанистичку мисао исказану кроз генералне урбанистичке планове и истакнуте конференције које су од значаја за посматрани временски период, посматрано кроз две временски пресечне тачке, што је приказано кроз поглавља: *Комплементарност мисли и плана 1950-их година* и *Комплементарност мисли и плана 1970-их година*. На основу овако успостављених релација стиче се увид у комплексност мишљења, односно утопији о *мрежи зеленила* и тежњу формирања целине предеоне структуре, што је описано кроз закључно поглавље: *Усклађеност плана и мисли у процесу развоја предеоне структуре Београда*, у оквиру ког су истакнути и одређени елементи предеоне структуре као *знамења природе* (Звездарска шума као случај „уоквирене природе“; Кошутњак као случај „(не)такнуте“ природе и парк Ушће као случај „пројектоване“ природе. **Друга глава** под насловом *Између теорије и праксе – градити природу vs. градити у природи: истакнути елементи предеоне структуре Београда* садржи два поглавља: *Градити природу: планирани елементи природности од значаја за развој целине предеоне структуре Београда* и *Градити у природи: изграђени елементи од значаја за развој територије града Београда* у оквиру којих се испитује значај архитектонског геста и урбанистичког поступка кроз различите сценарије деловања који за производ имају (раз)грађену природу, на основу којих настаје закључно поглавље: *Мапирање елемената предеоне структуре од значаја за процес развоја територије Београда*. Мапирани елементи (истакнути изграђени и елементи природности) сведоче о различитим процесима развоја територије града приликом којих су формиран: *пејзаж моћи*, *предео колектива* или *визионарско поље* и на основу којих се испитује *Интерпретативни потенцијал мапираних елемената о процесима и производима развоја*. **Трећа глава** овог дела, а шеста у оквиру доктората, носи

наслов *Између стварности и визије: трансформација предеоне структуре Београда* и описује стање предеоне структуре између визионарских приступа (конкурса и теоријског модела) и реалног стања елемената. Прво поглавље *Трансформација елемената предеоне структуре: места порозности* описује промене настале у приступу: *Планирање и развој града 1980-их: „омогућавање континуитета у трајању града”*, као и стање у коме се предеона структура налази, односно производе процеса промена: *Потенцијал места порозности: хетеротопија у граду*. Друго поглавље, под насловом *Трансформација целине предеоне структуре: старе теме и нови приступи* испитује неке од временски подударних примењених приступа трансформацији у таквим околностима: *Конкурс за унапређење урбане структуре (Новог) Београда и „алтернативни модели”*, на основу чијих резултата се може дефинисати *Стање целине и потенцијал елемената предеоне структуре*. Све ово води ка закључним напоменама овог дела у оквиру којих се предлаже: *флексибилни манифест – „архитектура територије”* кроз елементе, везе и целину.

Трећи део истраживања, под насловом *Операционализација – савремени град као обновљени предео: успостављање односа између природе и наслеђене структуре у њој* има за циљ успостављање *Потенцијалних модела трансформације предеоне структуре Београда*, чије се полазиште налази у умрежавању два међузависна поља, а то су савремене тенденције развоја урбаног предела и потенцијал коришћења постојећих физичких и мисаоних просторних трагова. На овај начин остварује се целовит и динамичан *просторни наратив* града, читљив кроз *архитектонске топографије*. **Седма глава** која истражује претходно споменуте могуће моделе деловања подељена је у три потпоглавља која описују различите приступе у односу на величину просторног обухвата или време трајања. Прво потпоглавље, *Трансформација кроз пројекат: фрагменти природности као елемент пројектовања* даје предлоге приступа за будуће архитектонско деловање, било у оквиру новопроектованих или постојећих физичких структура које се налазе у оквиру предела доминантне природности. Друго потпоглавље носи наслов *Трансформација кроз парадигму: од фрагментарног деловања до формирања мреже (предео као систем)* и на основу критичког преиспитивања

ранијих визија и степена оствареност *утопије о мрежи зеленила* поново осветљава ову тему као и њен значај за укупну структуру града. Треће потпоглавље, *Трансформација кроз програм: мреже, тачке и поље развоја (предео као динамичан процес)*, након чега следи предлог за могуће *итинераре* и *сценарије Повезивања знамења природе и истакнутих елемената развоја Београда*, као *комуникационих кодова*, чиме се указује на значај појединачних елемената предеоне структуре унутар укупне територије града, како за разумевање прошлости њеног развоја, тако и за давање смерница будућих деловања. Овакво *просторно читање града* у коме су од нарочитог значаја и елемент и целина упућује на неопходност сагледавања различитих тренутака и просторно-временских система развоја, као и начина њиховог приказа.

У **закључцима и препорукама** сумирају се резултати претходних истраживања, проверавају полазне хипотезе и отварају се правци за нова истраживања. На крају рада, пре библиографије, налази се *Појмовник тематских одредница* које су биле од значаја за ово истраживање.

Научна оправданост, очекивани резултати и практична примена резултата истраживања

Истраживање полази од постојећих проблема, али се истовремено ослања на савремене тенденције развоја града. Истраживање полази од препознатог потенцијала у постојећој физичкој структури града, а који је могуће користити за даљи развој града у складу са савременим потребама и принципима развоја. Очекивани резултати су идентификација модела трансформација делова наслеђене структуре изграђене у пределу који су у могућности да допринесу развоју савременог урбаног предела. Превасходни задатак истраживања је да успостави везу између природног и изграђеног окружења и могућност њиховог садејства у процесу савременог развоја градова. Испитује се реверзибилност поступка урбаног развоја, односно како уз помоћ *изграђивања* вратити оно што је уништено, односно обновити природно. Практична примена огледа се у смерницама, оптималним моделима и тактикама могућег деловања у таквим околностима, као и начинима њиховог представљања.

1

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА: ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДЕОНЕ СТРУКТУРЕ У ПРОЦЕСУ РАЗВОЈА ТЕРИТОРИЈЕ ГРАДА

Глава 1. Појмовно и концептуално дефинисање предела и територије

- 1.1. Појмовно и концептуално *дефинисање предела*
- 1.2. Појмовно и концептуално *дефинисање територије*
- 1.3. Позиција архитектуре у процесу дефинисања предела и територије

Глава 2. Дефинисање предеоне структуре у процесу развоја територије града

- 2.1. *Процеси* развоја територије града:
однос физичког и друштвеног простора
- 2.2. *Елементи* предеоне структуре дефинисани
у процесу развоја територије града
- 2.3. Значај елемената предеоне структуре у процесу развоја територије града

Глава 3. Трансформација предеоне структуре:

успостављање релације између целине и елемената

- 3.1. Развој предеоне структуре кроз трансформацију елемената
- 3.2. Целина предеоне структуре дефинисана кроз односе елемената
- 3.3. Мапирање елемената предеоне структуре и
процеса развоја територије града

Глава 1. Појмовно и концептуално дефинисање предела и територије

Истраживање полази од намере да се успостави релација унутар система предео/територија кроз испитивање улоге архитектуре унутар овог система. За полазиште дефинисања структуре мишљења узима се однос унутар парова предео и територија, посматран кроз архитектуру као катализатора њиховог односа. Један од посебних изазова истраживања представља критичко прихватање термина предео и територија и онога што се под њима подразумева, насталим услед њиховог преузимања из страних језика и присвајања од стране појединих научних дисциплина. Услед недоследности у тумачењу и разумевању ова два феномена, циљ овог дела рада је да утврди позицију архитектуре унутар њих. У циљу формирања поља мишљења, истраживање полази од појмовне дистинкције успостављених теоријских појмова.

1.1. Појмовно и концептуално дефинисање предела

*Предео представља тензију.*³⁰

Идеја о *пределу* (*landscape*) пореклом је из англо-холандског говорног подручја, што доводи до лако уочљиве сродности термина у језицима германског порекла: *lanschap* (холандски), *landscape*, *landschaft* (немачки), *landskab* (дански) и *lanskap* (норвешки и шведски). У основи свих ових појмова је реч *тло* (*land*), која у свим овим језицима описује *регион* (подручје, околина) или *територију*. Фонетска конструкција којом се данас најуниверзалније означава предео (енгл. *landscape*), такође је са холандског говорног подручја. Оксфордски речник и Вебстеров речник слично је описују (на основу холандске речи *lantschap* „слика природне сцене”³¹ и „слика која представља поглед на природни копнени сценарио”³²), доводећи њено значење у везу са сликарством, док Колинсов речник³³ енглеског језика као оригиналну холандску реч наводи *landskip*, коју доводи у везу са старом енглеском речју *landscipe* (део земље) и са старом немачком речју *landscaf* (регион, област, подручје)³⁴. Језици из романске групе, с обзиром на то да савремени појам 'landscape' није постојао у античко време, за формирање речи превели су корен речи (*land*): *paysage* (француски), *paysage* (италијански) и *paisagem* (португалски). Фински и мађарски, без обзира на самосталност, такође користе исти корен речи '*land*': *maisema* (на финском, *maa* (земља)) и *tájkép* (на мађарском, *táj* (регион, територија)). У словенској групи језика, такође се налази локални назив за *регион* или *територију* (који гласи *kraj*) као корен за реч *landscape*: *krajobraz* (пољски, чешки). На територији бивше Југославије ситуација је нешто другачија, с обзиром на то да је српско-хрватски језик користио две речи: *крајолик* и *пејзаж* за *landscape*, при чему је након распада Југославије, у Хрватској настављено са коришћењем термина *krajobraz*, док се у српском језику користи „стари” термин *пејзаж*, али и предео.

³⁰ John Wylie, *Landscape* (London: Routledge, 2007).

³¹ Angus Stevenson, *Oxford Dictionary of English* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

³² Merriam-Webster, *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (Springfield: Merriam-Webster, 2003).

³³ Collins' *Dictionary of English* <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>

³⁴ Han Lörzing, *The Nature of Landscape: A Personal Quest* (Rotterdam: 010 Publishers, 2001).

Извршена основна појмовна анализа указује на потребу за измештањем приступа изучавања предела са уобичајеног сликовног, односно визуелног аспекта, ка мање заступљеном *структуралном* аспекту. *Тло* као заједнички именитељ и порекло многих термина којима се означава предео представља један од елемената који чине његову структуру. У односу на начин на који се *тло* посматра, користи и контекстуализује развијају се различити *концепти* предела.

Појам који се користи у савременом грчком је нешто другачији, а настао је тако што су древни Грци, као и Римљани, искористили реч коју су користили за *место*, односно *topos* за стварање речи која описује предео: *topío*. У руском језику у употреби су два појма: *пейзаж* (*peyzazh*, пореклом од француског *paysage*) за *субјективни аспект* предела, који наглашава његове поетичне, сликовне и емотивне вредности и *ландшафт* (*landshaft*, транскрипција немачког *Landschaft*) који користе како би указали више на *технички начин његовог промишљања*, при чему *објективни аспект* његовог концепта омогућава приступе проучавању његових карактеристика и проналажења начина његове промене³⁵.

Укупна појмовна анализа дефинисања предела упућује на значај *тла* као конститутивног елемента, али и на значај начина његовог посматрања, који се креће од дескриптивног кроз наглашавање елементарног, до разграничавања *субјективног* од *објективног*. У оквиру структуралног начина посматрања, за разлику од језика из германске, романске и словенске групе, грчки језик кроз појмовно дефинисање наглашава значај појединачног елемента кроз истицање његовог карактера. Руси су у овом дефинисању отишли још један корак даље, кроз раздвајање објективног од субјективног посматрања, при чему је тежиште посматрања могуће изместити са предела на посматрача. На овај начин долазе до изражаја сви они аспекти који одређене елементе предела чине карактеристичним, дефинишући *тло* у одређено *место*.

Сагледавање *предела* географи одавно врше кроз изграђену *морфологију*, односно кроз облик и структуру места³⁶. Геометријски гледано, реч је о тачкама, линијама и површинама, што представља карактеристичну поделу и за многе радове који се

³⁵ Ibid.

³⁶ Donald Mitchell, „Landscape,” In: D. Sibley, P. Jackson, D. Atkinson, N. Washbourne (eds.). *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas* (London: I.B. Taurus, 2005), 48–56.

баве анализом простора³⁷. Посматран на начин како га Дејвид Харви (David Harvey)³⁸ посматра предео, виђен као „изграђен” облик, може бити сагледан као „географски одређена и комплексна роба фиксирана у простору”, док као „систем репрезентације” предео може бити посматран као „инструмент идеологије”³⁹. Међутим, Мичел (Mitchell)⁴⁰ дефинише предео као глагол, а не као именицу – то јест, као процес, а не као објекат или слику. На основу оваквог дефинисања предела његово посматрање било би могуће изместити из *статичног приказа* ка начину посматрања у коме се предео сагледава као „део процеса којим се формирају идентитети”. Посматран на овај начин *предео је динамичан*, како то и Мичел наводи, „функционише” и кроз ментална и материјална чула⁴¹, односно и кроз физичка и метафоричка својства.

У оквиру новијих концептуализација предела систематизацијом и класификацијом његових елемената могу се издвојити два нова „концептуална феномена предела”: „физички” и „метафизички”. Први од ова два концепта описује „првобитно, појавно, чисто спољашње обележје предела које објективно егзистира у физичкој стварности”, док је други концепт промишљање „оног што је ван граница искуства, оно што је изван просторно-временске стварности (асоцијативна структура)”⁴². Кроз овакву концептуалну дистинкцију истиче се значај како објективног, тако и субјективног аспекта предела, приликом чега су

³⁷ Aldo Rossi, „Arhitektura grada,” U: Miloš Perović (ur.) (2009). *Antologija teorija arhitekture XX veka* (Beograd, Građevinska knjiga, 2009 [1966]), 415–422. (prevod: Rossi, A. (1966). *L'architettura della città*. Padua: Marsilio, 25–30).

Christian Norberg-Shultz, *Genius loci: towards a phenomenology of architecture* (London: Academy Editions, 1980).

Donald Appleyard and Kevin Lynch, *Temporary Paradise?: a Look at the Special Landscape of the San Diego Region: a Report of the City of San Diego: Technical Appendix* (Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 1974).

³⁸ David Harvey, *Consciousness and the Urban Experience* (Oxford: Basil Blackwell, 1985).

³⁹ William John Thomas Mitchell, *Landscape and Power* (Chicago: University of Chicago Press, 2002 [1994]).

⁴⁰ Ibid: 1

⁴¹ Donald Mitchell, *Cultural Geography: a Critical Introduction* (New Jersey: Blackwell Publishing Limited, 2000).

⁴² Ogrin, D., „Landscape as a research problem,” *Agricultural conspectus Scientifics* Vol. 64, No. 4, Ljubljana, у: Невена Васиљевић, „Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије”, докторска дисертација, (Београд: Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 2012).

важни како *физичка структура предела*, тако и *процеси формирања његовог значења*, при чему су обе категорије подложне променама различите динамике.

Трајна физичка структура предела која сведочи о динамичним процесима формирања његовог значења представља „означавајући систем за производњу и пренос културних значења”⁴³, те представља „друштвени и културни документ” који је потребно *прочитати* како би се разумели „слојеви и процеси уписани у њему”⁴⁴. Оваква тумачења довела су до смене начина посматрања и разумевања предела, измештајући тежиште са „статичне природе симболичне репрезентације” ка наглашавању „динамичних и конститутивних елемената предела” и релација између њих⁴⁵.

⁴³ James Duncan and Nancy Duncan, „(Re)Reading the Landscape,” *Environment and Planning D: Society and Space*, 6 (1988): 117–126.

⁴⁴ James Duncan, *The City as Text: the Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

⁴⁵ Iain Robertson and Penny Richards, *Studying Cultural Landscapes* (London: Arnold, 2003).

[ПОЉЕ МИШЉЕЊА: ПРЕДЕО]

[дијаграм појма 01]

ТЛО [LAND]

РЕГИОН
(подручје, околина)
ТЕРИТОРИЈА

- lanschap* [NLD]
- landscape, landschaft* [DEU]
- landskab* [DNK]
- lanskap* [NOR, SWE]
- paysage* [FRA]
- paysage* [ITA]
- paisagem* [PRT]
- maisema* [FIN]
- tájékép* [HUN]
- krajobraz* [POL, CZE]
- krajolik* [CRO]

слика и структура, емоција

измештање приступа ОД СЛИКОВНОГ (визуелног) КА СТРУКТУРАЛНОМ

порекло речи *landscape*:
lanscap [NL] – „слика природне сцене“
„поглед на природни копнени сценарио“
landskip (landscape) [GBR] – „део земље“
landscaf [DEU] – регион, област, подручје

topio [GRE]
ТОПОС / место

пейзаж [RUS]
ландшафт

СУБЈЕКТИВНО
ОБЈЕКТИВНО

МОРФОЛОГИЈА / ОБЛИК И СТРУКТУРА
(Mitchell, 2005)

ОБЛИК / ТАЧКА, ЛИНИЈА, ПОВРШИНА
(Rossi, 1978; Norberg-Shultz, 1980; Lynch, 1974)

„ИЗГРАЂЕН“ ОБЛИК
(Harvey, 1985)

СИСТЕМ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ

ИНСТРУМЕНТ ИДЕОЛОГИЈЕ

ДЕО ПРОЦЕСА

КОЈИМ СЕ ДЕФИНИШУ ИДЕНТИТЕТИ
(Mitchell (2002 [1994]))

„функционише“
и кроз ментална
и материјална
чула

ОЗНАЧАВАЈУЋИ СИСТЕМ
за пренос културних и других значења

СЛОЈЕВИ И ПРОЦЕСИ „УПИСАНИ“

СТАТИЧНА природа
симболичке репрезентације
VS. ДИНАМИЧНИ
конститутивни елементи

ФИЗИЧКА
СВОЈСТВА

МЕТАФОРИЧКА
СВОЈСТВА

ДРУШТВЕНИ И КУЛТУРНИ
ДОКУМЕНТ

ДИНАМИЧНИ ПРОЦЕСИ
ФОРМИРАЊА ЗНАЧЕЊА

[предео као тензија]

Дијаграм: 1.1. Појмовно и концептуално дефинисање предела

На основу претходно реченог предео се сагледава као ансамбл пракси које производе, детерминишу и одржавају односе између физичког и метафоричког, затим елемента и целине, као и објективног и субјективног, односно предео се посматра као медијум који обједињује различите процесе – друштвене, политичко-економске, струковне (укључујући и урбанистичко-архитектонске, теоријске и практичне), као и културно-историјске, који доводе до „креативних тензија”⁴⁶ између елемената који чине структуру предела.

Прилог 1.1.1: Hans Hollein, Aircraft Carrier City in Landscape, project, Exterior perspective, 1964 (извор: <http://www.moma.org/collection/works/634>, посећено 10. августа 2016)⁴⁷

⁴⁶ John Wylie, *Landscape* (London: Routledge, 2007).

⁴⁷ Ова фотомонтажа део је Холајновог (Hollein) серијала *Трансформације* (Transformations) насталог између 1963. и 1968. године. У оквиру овог серијала он монументалне индустријске објекте унутар урбаног или пољопривредног пејзажа, најчешће опустошеног. Користио је објекте машинских технологија – као што је овде носач авиона, како би представио „чисту” и „апсолутну” архитектуру без стилских одредница. Након овог уследио је његов пројекат под називом *Aircraft Carrier City in Landscape* (1964. год.) у оквиру ког, након што објекте (машинерије) смешта у предео, само тло проглашава архитектонским изразом – као доказ његовог става „све је архитектура”. Коришћењем некадашњег носача авиона Холајн на ироничан начин поставља питање разумевања шта значи градити савремени предео.

1.2. Појмовно и концептуално дефинисање територије

*У скоро свим друштвима дошло је до друштвене дефиниције територије, али не и територијалне дефиниције друштва.*⁴⁸

Територија, своје етимолошко порекло такође налази у појму *тла* (*land, terra*). За Римљане земља – *tellus, terra* је сува, супротног карактера од мора, на основу чега се разликују места на којима је могуће градити и населити се од оних на којима то није могуће, приликом чега *terra* постаје *territorium*, земљиште насеља као подручје команде. У латинском језику, *terra* може имати и империјалистички призвук, на супрот грчком изразу *gaia* и *gē*, који се у грчкој митологији повезују са богињом плодности. Као што велики број аутора истиче етимологија речи *territorium* дискутована је са значењем места око града са ког су људи плашени⁴⁹ или протеривани⁵⁰.

Соца дефинише појмовну тријаду, три инхерентно повезана појма, који јесу сродни, али које карактеришу три веома различита концепта: *тло*, *терен* и *територија* (*land, terrain, territory*). Ове појмове неопходно је раздвојити, иако се у многим случајевима практично преплићу. Он наводи да је *тло* повезано са власништвом, заокруженим, дефинитивним ресурсом који се дистрибуира, додељује или поседује; *политичко-економско питање*, те да је оно ресурс око ког

⁴⁸ Edward Soja, „The Political Organization of Space, Commission on College Geography Resource”. Paper No 8, Washington: Association of American Geographers. In: Stuart Elden (2010). „Land, terrain, territory,” *Progress in human geography*, 34 (6) (1971): 799–817.

Stuart Elden, „Thinking territory historically,” *Geopolitics*, 15 (4) (2010): 757–761.

Stuart Elden, „The Significance of Territory,” *Geografica Helvetica*, 68 (2013): 65–68.

Neil Brenner, Stuart Elden and Henri Lefebvre, „State, Space, Territory,” *International Political Sociology*, 3 (2009): 353–377.

⁴⁹ Латинска реч *terreresca* значењем уплашити, произилази из грчке речи *trein* што значи побећи од страха, *trasati*: они који дрхте, плаше се, што појам *територија* доводи у везу са страхом или насиљем, везом која је знатно утемељенија у историји него у етимологији.

⁵⁰ William Connolly, *The Ethos of Pluralization* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995).

Hindess, B, „Terrortory,” *Alternatives*, 31 (2006): 243–257.

Mark Neocleous, „Off the Map: On Violence and Cartography,” *European Journal of Social Theory*, 6 (2003): 409–425.

Stuart Elden, „Land, terrain, territory,” *Progress in human geography*, 34 (6) (2010): 799–817.

„Territory and Transgression: An Interview with Stuart Elden”, by Peter Sigris [polis] a collaborative blog about cities around the world <http://www.thepolisblog.org/> (посећено 4. септембра 2015.)

Stuart Elden, *The birth of Territory* (Chicago: University of Chicago Press, 2013).

постоји надметање; да *терен* представља однос моћи, са геолошким и војним наслеђем; контролу која омогућава успостављање и одржавање реда и да се може посматрати као „поље”, локација рада или битке, *политичко-стратешко питање*; а да је *територија* нешто што су оба ова појма заједно (*тло* и *терен*), али и више од тога, односно да се *територија* мора начинити кроз њу саму; али у односу и са тлом и тереном⁵¹. Бавећи се даље овом појмовном тријадом и њиховом значењском дистинкцијом Стјуарт Елден наводи да се сваки од ових појмова може посматрати и на следећи (неполитички) начин: *тло* као естетска категорија; *терен* као научни регистар; *територија* као пуки резултат територијалност, али да ипак свака од ових категорија настаје кроз односе простора и моћи.

Територија се може разумети као *терен*, у вези са стратешким и тактичким питањима; она је и правни појам који се преплиће са надлежношћу и суверенитетом; део је ограђеног простора, који чека да буде лоциран и мапиран; спаја политику, људе и средину; при чему сваки од ових елемената и аспеката може бити посматран појединачно, или још боље, као део синтетизоване анализе. С тим у вези територија мора бити посматрана као историјски⁵² и географски специфичан облик политичке мисли и организације, као и других значајних културно-историјских и друштвених фактора⁵³.

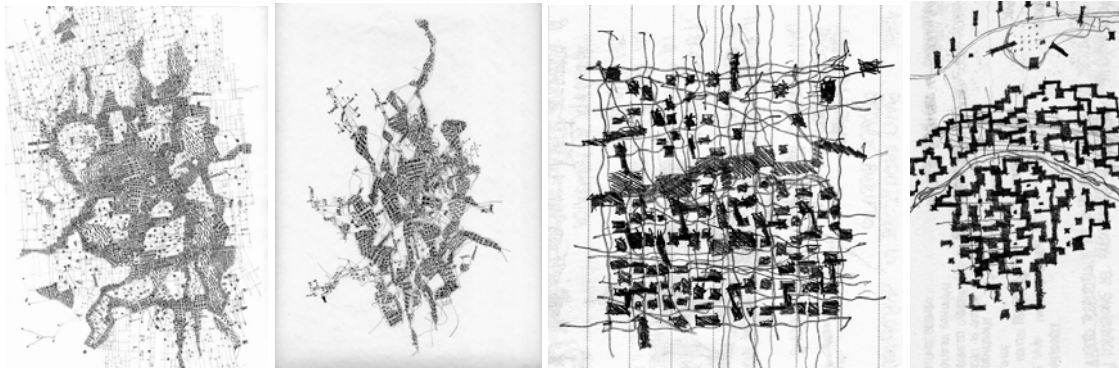
Посматрана кроз ове аспекте територија се може посматрати и као историјска и као географска категорија. *Територија* као *историјска* категорија је *произведена*, *променљива* и *нестална*. Она представља и *географску* категорију, не само зато што је један од начина формирања и уређења средине, већ зато што постоје неједнакости чак и у њеном настанку и развоју. Територија представља појам, концепт и праксу где се односи између ових концепта могу посматрати једино генерички. Представља политичко питање, али такође и историјско, стратешко, културолошко и техничко, те мора бити дефинисана кроз своју историјску, географску и концептуалну специфичност.

⁵¹ Edward Soja, *The Political Organization of Space* (Washington: Association of American Geographers, Commission on College Geography Resource, 1971).

Edward Soja, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory* (London: Verso, 1989).

⁵² Stuart Elden, „Thinking territory historically,” *Geopolitics*, 15 (2010): 757–761.

⁵³ Robert David Sack, *Human Territoriality: Its Theory and History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

Прилог 1.2.1: Релациони градови (*Relational cities*) Фабија Алесандра Фуска (Fabio Alessandro Fusco): 1) раст града (*the city grows*), 2) град градова (*the city of cities*), 3) фрагментирани град (*the city of fragments*), 4) порозни град (*the porous city*) (извор: <http://socks-studio.com/2012/09/04/relational-cities-by-fabio-alessandro-fusco/>, посећено 12. августа 2016.)

У односу на овакве околности и начине посматрања Готман (Gottman) истиче комплексност присутну у концепту територије и изражене дихотомије између *природног* и *друштвеног*, при чему се веза са популацијом и природним ресурсима остварује кроз емотивну повезаност⁵⁴.

Уколико се територија посматра кроз аспект територијалности, она не представља више политичко-економски производ тла, нити статични терен, већ постаје пулсирајући ентитет „у оквиру својих граница, са специфичним особинама”⁵⁵. Територијалност, за разлику од просторности која се генерално разуме као стање простора, има знатно *активнију конотацију*, која појмовно, у односу на савремени тренутак, тражи дистинкцију између два, до сада устаљена и међусобно супротстављена начина коришћења појма, од којих је један биолошког, а други друштвеног карактера⁵⁶.

Поред рада критичких географа уз помоћ чијих истраживања је могуће закључити како елементи који чине територију је истовремено и трансформишу у њеној укупној слици⁵⁷, идеја територије у највећој мери се ослања на фукоовски концепт

⁵⁴ Jean Gottmann, *The Significance of Territory* (Charlottesville: University of Virginia Press., 2015 [1973]).

⁵⁵ Michael Foucault, „Questions on Geography,” In: Jeremy Crampton and Stuart Elden (eds.), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography* (Ashgate: Aldershot, 2007).

Michel Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France*, prevod: Graham Burchell (London: Palgrave Macmillian, 2007).

⁵⁶ Stuart Elden, „Land, terrain, territory”. *Progress in human geography*, 34 (6) (2010): 799–817.

⁵⁷ Erik Swyngedouw and Maria Kaika, „The Environment of the City or...The Urbanization of Nature,” In: Gary Bridge and Sophie Watson (eds.), *Reader in Urban Studies* (Oxford: Blackwell Publishers, 2000).

територије као места управљања, али, такође је и веома значајан концепт архитекте Антоана Пикона (Antoine Picon), који у оквиру истраживања *What has happened to territory?* посматра територију као активан процес у коме је природа у сталном стању трансформабилности услед људских интервенција унутар и изван ње⁵⁸. Архитектонски историчар Антоан Пикон територију дефинише доста слично Греготију, као „активан процес у коме је природа у константном стању трансформације унутар људских конструкција унутар и изван ње”, при чему њен потенцијал сагледава слично Фукоу (Foucault)⁵⁹, односно кроз дијалектички однос изграђене форме и картографског записа политичке и друштвене моћи.

На основу претходно реченог, територија се посматра као људска друштвена творевина, при чему територијалност представља важан елемент начина на који људска удружења – културе и друштва формирају физичку структуру предела.

Начин на који одређена култура „производи” територију јесте процес њеног поновног стварања и „ре-продукције”⁶⁰, те се аналогно томе и процес *територијализације* града може сматрати једним од могућих облика његове трансформације, односно модалитета поновне „производње”.

Nikolas Heynen, Maria Kaika and Erik Swyngedouw (eds.), *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism* (London: Routledge, 2006).

Matthew Gandy, *Concrete and Clay: Reworking Nature in New York City (Urban and Industrial Environments)* (New York: MIT Press, 2003).

⁵⁸ Antoine Picon, „What has happened to territory?”, *Territory, architecture beyond environment*, David Gissen guest editor, *AD Architectural Design*, 3 (2010): 94–100.

Antoine Picon, „Anxious Landscapes: From the Ruin to Rust.” Translated by Karen Bates. *Grey Room*, 1 (2000), 65–83.

⁵⁹ Фуко у оквиру предавања које је држао 1980-их на *College de France* територију дефинише као место управљања људским капиталом.

Michel Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France*, prevod: Graham Burchell (London: Palgrave Macmillian, 2007).

⁶⁰ David Delaney, *Territory: a Short Introduction* (Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008 [2005]).

ТЛО
[LAND,
TERRA]

tellus, terra [ТА]
„сува, супротног карактера од мора, места где је могуће населити се“
gaia, gē [GRE]
„повезано са богињом плодности“
terra [ТА]
„империјалистички призив“
territorium [ТА]
„место око града са ког су људи плашени или протеривани“

ПОЈАМ // КОНЦЕПТ // ПРАКСА

- » ИСТОРИЈСКО
- » СТРАТЕШКО
- » КУЛТУРОЛОШКО
- » ТЕХНИЧКО питање

ТЛО
[LAND]

политичко-економско питање
//повезано са власништвом
//ресурс за надметање (Soja, 1971, 1989) VS. неполитички
//естетска категорија (Elden, 2010)

производ
структура
моћ

ТЕРЕН
[TERRAIN]

политичко-стратешко питање
//моћ и контрола над „пољем“ рада или битке (Soja, 1971, 1989) VS. неполитички
//научни регистар (Elden, 2010)

политичко-
економско
& културно-
историјско
питање

историјска
и географска

ТЕРИТОРИЈА
[TERRITORY]

територија > тло + терен
//мора да се начини кроз *територијалност* (Soja, 1971, 1989)
људска друштвена творевина (Delaney, 2005)

*територијалност
активна конотација стања простора друштвеног карактера (Elden, 2010)

ПРОИЗВЕДЕНА

ПРОМЕНЉИВА

НЕСТАЛНА

[друштвена дефиниција територије vs. територијална дефиниција друштва]

Пулсирајући ентитет у оквиру својих граница са специфичним особинама
(Foucault, 2004)

дијалектички однос изграђене форме и картографског записа политичке и друштвене моћи
(Foucault, 2007)

Изражена дихотомија природног и друштвеног.
(Gottmann, 1973, Sack, 1983)

активан процес у коме је природа у константном стању трансформације
(Picon, 2010)

Дијаграм 1.2: Појмовно и концептуално дефинисање територије

1.3. Позиција архитектуре у процесу дефинисања предела и територије

Данас, зграде и архитектонски концепти често су представљени као територијални процеси, док су цртачке технике картографске, што је географски концепт.⁶¹

Савремена истраживања у области архитектуре укључују идеју о промени размере, односно проширивање граница архитектонске дисциплине условљено потребом успостављања релације између архитектуре са већом размером урбаних територија (архитектура територије). Разлог томе је, како наводи Милица Топаловић, чињеница да је за савремено разумевање града потребно разумети и начин формирања његове *топографије* и *граница*⁶².

За област архитектуре и урбанизма, разматрање концепта територије под снажним је утицајем Виторија Греготија (Vitorio Gregotti), иако су историјске импликације везане за избор термина и многе његове развојне факторе позиционирани у италијанском просторно-временском контексту. Греготи развија аргументе за дубље бављење оним што он назива стварањем „антропогеографског” окружења кроз архитектонску интервенцију⁶³. Греготи посебно истиче *структуралност*

⁶¹ Видети: Winy Maas, *Metacity/Datatown* (Rotterdam: NAI Publishers, 1999).

Nadia Amoroso, *The Exposed City: Mapping the Urban Invisibles* (London: Routledge, 2010).

Keller Easterling, *Extrastatecraft: The Power of Infrastructure Space* (New York: Verso Books, 2014).

Keller Easterling, *Organization Space: Landscapes, Highways, and Houses in America* (Cambridge: MIT Press, 1999).

Matthew Gandy, „Learning from Lagos,” *New Left Review* 33 (2005): 37–52.

Stephen Graham and Simon Marvin, *Splintered Urbanism* (London: Routledge, 2002).

⁶² Milica Topalović, *Architecture of Territory: beyond the limits of the city: research and design of urbanising territory: inaugural lecture ETH Zurich, November 30, 2015*. (транскрипт инаугурационог предавања Милице Топаловић, November 30, 2015 at the ETH Zurich). ETH Zurich Department of Architecture, Zurich. Project: *Hinterland: Singapore Beyond the Border*; Research and teaching team 2011-2015 (Architecture and Territory: Milica Topalovic, Hans Hortig, Marcel Jäggi, Fabian Kiepenheuer, Martin Knüsel, Karoline Kostka, Stefanie Krautzig, Metaxia Markaki, Ani Katariina Vihervaara, Lukas Wolfseberger)

Недавно објављена књига са резултатима овог истраживачког пројекта:

ETH Studio Basel (ed.), *Territory: On the Development of Landscape and City* (Basel: ETH Studio Basel, 2016).

⁶³ Vittorio Gregotti, „The Form of the Territory”. *OASE 80: On Territories*. (Amsterdam: NAI Publishers, 2010 [1966]): 7–22. (originally published in 1966 in *Edilizia Moderna* and in 1980 in *l'Architecture d'Aujourd'hui*, no. 218 as „La forme du territoire”)

територије, односно да је сваки њен сегмент део веће целине, али и да може бити растављен у мање делове. Без обзира на величину, Греготи за све те делове истиче да су сачињени од трагова своје прошлости, при чему *архитектонски пројекат*, при таквом начину посматрања територије, има задатак да скреће пажњу на суштину контекста човекове средине путем трансформације њене форме. У циљу утврђивања „форме дискурса” Греготијевог концепта територије, Лакинг (Lucking) у оквиру излагања *The Form of the Discourse: A Contextual Hermeneutic of Vittorio Gregotti's „Territory”* закључује да се његова методологија критичке теорије, херменеутичке феноменологије и друштвено-антрополошког структурализма може ефикасно користити за умрежавање значења (културно-историјских и др.) појединачних елемената територије који је не чине таквом само у појавном смислу, већ и у оном шта она *јесте*, структурално⁶⁴.

Иако је Греготијево приступ у његовом временском контексту⁶⁵ био редак у оквиру савремених архитектонско-урбанистичких истраживања концепт територије заузима значајно место. Сет принципа које је Виторио Греготи предложио архитектонској струци, а чији је легитимитет потврђен у оквиру актуелних истраживања⁶⁶ и савремених околности деловања, представљају алате за

Vittorio Gregotti, „Territory and Architecture,” In: Kate Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995* (New York: Princeton Architectural Press, 1996): 338–344. (originalno: *Architectural Design Profile* 59, no. 5-6 (1985): 28–34).

⁶⁴ Maura Lucking, „The Form of the Discourse: A Contextual Hermeneutic of Vittorio Gregotti's „Territory,” presented at the *Belonging: Cultural Topographies of Identity* (Dublin: University College Dublin, 2012).

⁶⁵ На питање да направи разлику у начину коришћења концепта територије (*il territorio*) у односу на друге ауторе (као што су Роси (Rosii), Тафури (Tafuri), Муратори (Muratori) и Архизум (Archizoom)) Греготи је указао на двоструко значење појма: као подручје у коме одређена дисциплина функционише, или за дефинисање физичко-географских карактеристика места. Више у: Joseph Rykwert, Vittorio Gregotti, and Gregotti Associati: *Gregotti Associati* (Milano, Rizzoli, 1995) and Manfredo Tafuri and Vittorio Gregotti, *Vittorio Gregotti, Progetti e architetture* (Milano: Electa, 1982). Обојица аутора су Греготијеви савременици који контекстуализују његов и теоријски и практични рад. Рикверт акцентује историјски контекст, док Тафури користи његово деловање у пракси како би објаснио теоријске приступе које заступа.

⁶⁶ У оквиру савремених истраживања холандски архитектонски часопис *OASE* имао је посебно тематско издање 2009. године *О територијама* који истражује „архитектуру територије” полазећи од Греготијеве поставке из 1966. године. Кроз различите приступе, овај број часописа *OASE* нуди приказ критичких размишљања у актуелном дискурсу о територијама и пределима нудећи нове вредне увиде и приступе архитектонско-урбанистичком пројектовању и дизајну. Истраживања приказана у оквиру часописа полазе од премисе да се

формирање и одржавање међузависности културе и природе. У оквиру оваквих приступа архитектонски *гест* који за своје полазиште узима географске одлике представља просторну димензију историје, који без обзира на сопствену коначност чини значајну тачку унутар непрекидног тока развоја градова⁶⁷. Посматран на тај начин архитектонски гест носи улогу сведока о историјским догађајима. Приликом сагледавања процеса (*long durée*) развоја *територије* града, трансформација елемената (природних и изграђених) предеоне структуре представља кључну улогу, било да се дешава у оквиру континуираних токова или у њиховим прекидима.

У циљу одбацивања устаљених дихотомија унутар архитектонског дискурса (као што су: урбанизовано и не-урбанизовано, природно и не-природно), Виторио Греготи предлаже метод трослојне деконструкције концепта територије у сврху деловања изван формалног⁶⁸. Први слој проистиче из стилске и теоријске везе архитектонске дисциплине са симболичким изразом, други слој је „дијалог са местом”, који мимо материјалног обухвата и друштвене, политичке и културолошке околности, док трећи слој описује сећања, како лична, тако и колективна⁶⁹. Посматрано у сврху формирања *оперативног* модела, овај приступ представља полазиште и посматрања и предлога будућих модела деловања у оквиру истраживања. Ово је у складу и са начином на који Греготи дефинише предео – као „преклапајући низ поља”, при чему свако поље може бити састављено из неодређеног броја артифицијалних или природних елемената који су створили „затворени ансамбл”, при чему свако поље може бити саставни део већег или растављено у мања поља. Ова поља формирају предео, чија се

савремена урбана територија константно трансформише, захтевајући нове принципе и приступе који узимају у обзир различите просторне и временске скале, услед чега је потребно и аналитичке и оперативне принципе прилагодити оваквој ситуацији. Циљ овог броја часописа *OASE* је да нагласи да архитектонски акт има важну улогу у формирању *територије*, не само на различитим просторним размерама, већ и у различитим тренуцима у процесу трансформације, испитујући реципрочни однос између територије и (архитектонског) пројектовања.

⁶⁷ Lejla Vujicic, „Architecture of the *long durée*: Vittorio Gregotti’s reading of the territory of architecture,” *Arq*, 19 (2) (2015): 161–174.

⁶⁸ Joseph Rykwert, *Vittorio Gregotti and Associates* (New York: Rizzoli, 1996).

⁶⁹ Maura Lucking, „The Form of the Discourse: A Contextual Hermeneutic of Vittorio Gregotti’s „Territory,”” presented at the *Belonging: Cultural Topographies of Identity* (Dublin: University College Dublin, 2012).

структура може посматрати као „топографска студија” или „археолошки локалитет”, погодан за мерење и категоризације.

Ако се предеона структура састоји из низа дефинисаних „ансамбала”, одговорност архитекте је да „модификује, увећава, мери, смешта и користи предео како би укупна човекова средина (*environment*) представљала географски ентитет неодвојив од своје историјске организације”⁷⁰, при чему је различитост у погледу величине и релација један од циљева. Посматрано кроз топографски дискурс, Греготи указује на значај технолошких иновација фотографија из ваздуха (Gregotti)⁷¹, али и могућности коришћења мапа, дијаграма и ситуационих планова⁷².

За потребе формирања приступа и методологије рада од посебног значаја је и истраживање архитекте Сандре Парву (Sandra Parvu), која тврди да се о територији може говорити искључиво уколико се анализира кроз више размера⁷³, при чему свака размера представља промену контекста. На основу тога, истраживање поставља у паралелне равни посматрања (и деловања) архитектуру и

⁷⁰ Vittorio Gregotti, „Territory and Architecture,” In: Kate Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995*. (New York: Princeton Architectural Press, 1996), 338–344, 340. (originalno: *Architectural Design Profile* 59, no. 5-6 (1985): 28–34)

⁷¹ У односу на тадашњи тренутак када је ова техника фотографисања из ваздуха била ретка и најчешће у војне сврхе, савремени развој технологија (сервис Google Earth пре свега, који је активиран 2000-тих године, а потом и други сервиси Bing maps и сл., као и многобројне апликације и уређаји – попут *dronova* омогућавају нам константан поглед из ваздуха и сагледавања процеса и производа трансформације предеоне структуре)

⁷² У оквиру текстова „The Form of the Territory” и „Territory and Architecture” Греготи поред текста користи и топографске приказе за уобличавања.

⁷³ James Corner, *Taking measures across American landscape* (New Haven: Yale University Press, 1996).

Idis Turato, *Svi smo mi Chuck Yeager* (доступно на: <http://www.idisturato.com/2014/03/16/svi-smo-mi-danas-chuck-yeager/>, посећено 12. маја 2016).

Idis Turato, *Novi pogledi I Fotografije Mishke Hennera* (доступно на: <http://www.idisturato.com/2015/04/12/novi-pogledi-i-fotografije-mishke-hennera/>, посећено 12. маја 2016).

Idis Turato, *Letjeti i gledati očima Jenny Odell* (доступно на: <http://www.idisturato.com/2011/11/06/letjeti-i-gledati-ocima-jenny-odell/>, посећено 12. маја 2016).

Idis Turato, *Thomas Jefferson Grid* (доступно на: <http://www.idisturato.com/2016/01/03/thomas-jefferson-grid/>, посећено 12. маја 2016).

Idis Turato, *Od goluba do drona* (доступно на: <http://www.idisturato.com/2014/08/10/od-goluba-do-drona/>, посећено 12. маја 2016).

територију, тежи истовременом посматрању и објекта и града, односно и пројектантском и урбанистичком приступу сагледавања и деловања, на основу чега предеону структуру посматра као производ процеса који се дешавају унутар ова два концепта (архитектуре и територије). Ово истраживање опредељује размеру, односно просторни обухват који ће касније бити истраживан у контексту конкретне локације (Београда).

У односу на ова истраживања примат се не даје нити физичком нити друштвеном, нити изграђеном или природном, већ се елементи посматрају унутар свеобухватне комплексности. Предлог потенцијалних архитектонско-урбанистички модела, тактика и стратегија деловања тежи формирању смерница за даље деловање унутар човекове средине, а у циљу њеног унапређења, што ће бити тестирано кроз контекст Београда (узимајући у обзир и просторни и друштвени аспект досадашњег и будућег развоја). Крајњи циљ овог истраживања је предлог развоја савременог града, кроз обнављање (и стварање нових) квалитета урбаног предела, односно кроз унапређење односа између природе и наслеђене структуре.

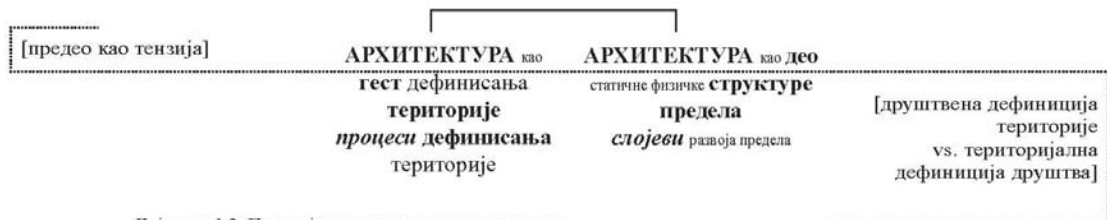
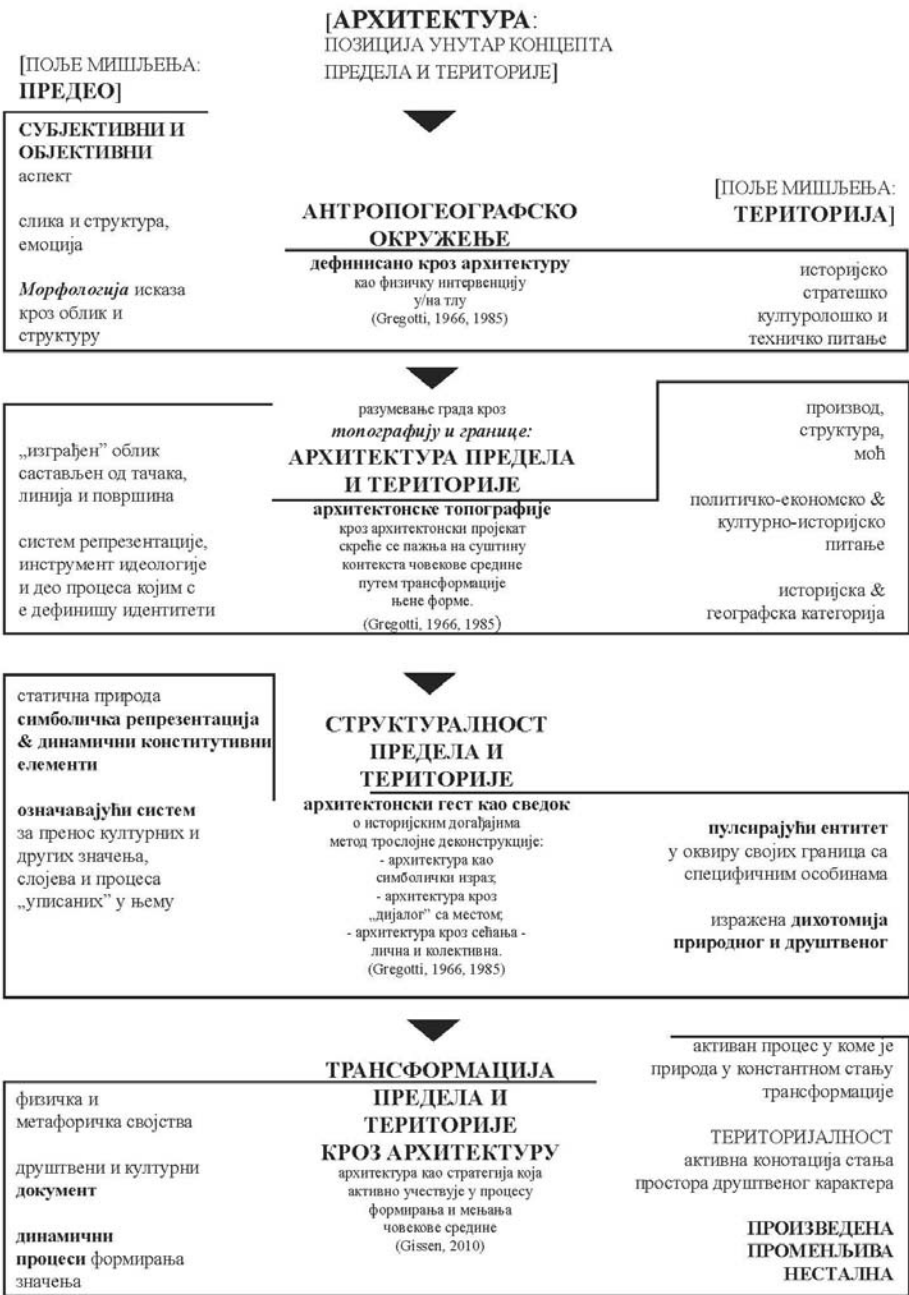
Кроз архитектуру, као физичку интервенцију у/на тлу, дефинише се специфично „антропогеографско” окружење, што представља специфичне чинове деловања у оквиру предела и територије. Посматрано у односу на концепте предела и територије архитектура представља саставни елемент њихове структуре, али је могуће разликовати њену улогу у процесима који дефинишу ова два концепта.

Архитектура, посматрано у односу на концепт територије, може се сматрати једним од могућих иницијатора њеног формирања, док посматрано у односу на концепт предела она представља елемент његове структуре који описује процесе дефинисања. Архитектура у *процесу* дефинисања предела настаје као део његове *статичне физичке структуре*, која кроз објективну егзистенцију сведочи о процесима његовог формирања. На тај начин архитектура, као конститутивни елемент предела, представља друштвени и културни документ који сведочи о динамичним процесима његовог развоја. Приликом трансформације предела путем трансформације његових елемената и односа између њих, архитектура сведочи о начинима на које културе и друштва формирају физичке просторе, односно територију као друштвену творевину. На тај начин, кроз архитектуру као

саставни и конотативни елемент структуре и процеса који дефинишу предео и територију, остварује се веза између ова два концепта.

У односу на аналитичко посматрање и појмовно и концептуално раздвајање предела и територије и успостављања значаја *тла* за оба појма, истраживање посматра *тло* – које представља *корен/ризом*⁷⁴ и предела и територије и *архитектуру* – као физичку интервенцију у/на тлу као *објекат* репрезентације прошлости, али и *субјекат* производње будућности. На тај начин архитектонска интервенција представља један од начина дефинисања територије, при чему се њена трансформација одвија кроз процес промене предеоне структуре.

⁷⁴ Ризом, по грчком *ρίζωμα*, јесте корен који према француском филозофу Жилу Делезу (Gille Deleuze) и психијатру Феликсу Гатарију (Félix Guattari) представља образац по коме се формирају језик, опажања, спознаја и тело у дијалогу између вишеструких могућности различитих представљања субјекта и уобличавајућих и уједначавајућих притисака друштва (*Rizom – Rhizome*, 1976). У овом облику коришћен, појам је настао из Делезове и Гатаријеве полемике (*Kapitalizam i shizofrenija 1: Anti-Edip – Capitalisme et schizophrénie 1: L'Anti-Edipe*, 1972), засноване на психоаналитичкој концепцији жудње, коју су установили Фројд (S. Freud) и Лакан (J. Lacan) налазећи њено порекло у потискивању и темељ у недостатку који се надомешћује у фантазираним сценаријима. За разлику од ове претпоставке, у концепцији Делеза и Гатарија жудња не тежи недостижном циљу, већ сопственом *обнављању* и *понављању* у стварности, те стога, у односу на свој ризомски склоп нема улогу *репрезентације* стварности, већ *производи* стварност.

Дијаграм 1.3: Позиција архитектуре унутар концепта предела и територије.

Дијаграм 1.3: Позиција архитектуре у концептима предела и територије

Измештајући тежиште интересовања са *репрезентације* на *производњу* стварности за потребе истраживања од већег су значаја теоретски приступи који описују *процесе*, пре него *производе*, који дефинишу предео и територију, односно *стања* у којима се они у одређеном тренутку налазе. За разлику од статичног, посматрање предела кроз његову *динамичност* (у највећој мери у домену хумане и културалне географије) упућује на *процесе* који га дефинишу, при чему његова физичка структура представља просторну манифестацију одређених *слојева* развоја. Овакво, *слојевито* посматрање предела узето је за полазиште овог истраживања у циљу формирања *културалног текста* о различитим просторним и временским процесима развоја града.

Посматрањем предела кроз образац статичног конструкта добија се „слика” замрзнуте реалности, моменат (посматрано у односу на време) или слој (посматрано у односу на простор) развоја, док посматрано кроз динамичност структуре сагледава се процес промене и развоја. Оба приступа су легитимна и потребна, јер тек кроз њихово умрежавање добија се целовита слика.

Сваки од елемената предела, укључујући и архитектуру, представља један слој његовог развоја, истовремено узимајући улогу у динамичном процесу његове трансформације. Концепт предела, као и територије, дефинише се на основу елемената његове структуре, али и начина функционисања и промена. На основу такве поставке, приликом проучавања вишеслојности развоја града, битно је узети оба аспекта у обзир – и елементе структуре, као и динамичне процесе њиховог дефинисања и функционисања (што је у складу са холистичким предеоно-еколошким приступима).

У новијим истраживањима расте свест о томе да је структура предела динамична, али се не инсистира на опису процеса, већ само на „пулсирању” слике. За разлику од предела концепт територије знатно се учесталије описује кроз процес, док се просторни аспект сагледава евентуално кроз величину, а мање кроз структуру. За сам процес се везују и одређене технике и алати, углавном „преступничког” карактера, при чему у овом процесу архитектура има значајну улогу. „Освајањем” парчета тла она неминовно дефинише одређену територију, постајући уједно још

један елемент предеоне структуре, нови чинилац унутар система, мењајући постојеће и формирајући нове релације унутар њега, чинећи систем виталним.

*Град се разматра као целина, његова прошлост и садашњост откривају се сопственом физичком структуром.*⁷⁵

Прилог 1.3.1: Архитектура као нова географија (*Architecture as new geography/common ground*) Grafton architects, награда: сребрни лав (извор: <http://www.graftonarchitects.ie/Venice-Biennale-2012-Common-Ground>, посећено: 17. августа 2016);

Прилог 1.3.2: Национални павиљон Израела (променљиве границе) (извор: <http://www.archdaily.com/513466/venice-biennale-2014-israel-s-tabula-rasa>, посећено 17. августа 2016).

⁷⁵ Ентони Видлер, „Трећа типологија”. У: Петар Бојанић, Владан Ђокић (ур.), *Теорија архитектуре и урбанизма* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2009 [2003]): 325–331. (prevod: Vidler, A, „The Third Typology,” In: Alexander R. Cuthbert (ed), *Designing Cities: Critical Readings in Urban Design* (London: Blackwell Publishers Ltd., 2003), 317–22.

Глава 2. Дефинисање предеоне структуре у процесу развоја територије града

Термин *structure* као именица употребљиван је средином XV века за означавање „поступка или процеса изградње или градње”, док је почетком XVII века коришћен и за обележававање онога „што је изграђено, објекат или здање”. Порекло води од латинског *structura* „уклапати заједно, прилагођавати; објекат или начин изградње”, фигуративно (сликовито) „начин разврставања (распоред), доследност”, од *structus*, past participle од *struere* „налагати, поставити заједно; изградити, саставити, организовати, направити кроз удруживање”, повезано са *strues* „мноштво, скупина”, од **stere*, оно што се „шири, продужава и развлачи”. Наставак овог древног корена и начина промишљања може се пронаћи и у: грчком *stronymi* „прекрити, разасути” (*strew*), латинском *sternere* „пружати (се), наставити” (*stretch, extend*), старословенском *stira, streti* „ширење” (*spread*), *strama* „област” (*district*), руском *stroji* „ред” (*order*), старонемачком *strouwen*, као и старом енглеском *streowian* „посути (раштркати), разбацати” (*to sprinkle, strew*)⁷⁶. Појмовно дефинисање *структуре* указује како на њен *појавни*, тако и на процесуални карактер. Дефинисање овог појма креће се од обележавања једног елемента, преко описа процеса приликом чега се тежиште измешта са самосталног елемента на везе, односно релације које настају између елемената (уклапање, прилагођавање, састављање, организовање, удруживање), па све до оног „мноштва, скупине” која настаје приликом процеса као што су „ширење” или „настављање” формирајући одређену „област” унутар које постоји „ред”. Као глагол, *structure* носи значење „поставити заједно системски”, повремено коришћено од краја XVI века, чешће у употреби са краја XIX века, настао од именице *структура (structure)*⁷⁷. Поред означавања целине која настаје, ово указује и на значај *начина* на који је целина дефинисана.

⁷⁶ structure (n.) (structure. Dictionary.com. *Online Etymology Dictionary*. Douglas Harper, Historian. <http://dictionary.reference.com/browse/structure> (посећено: 27. фебруара 2016)

⁷⁷ structure (v.) (structure. Dictionary.com *Dictionary.com Unabridged*. Random House, Inc. <http://dictionary.reference.com/browse/structure> (посећено: 27. фебруара 2016)

*Структуриран*⁷⁸ као придев изведен је из глагола структурирати (*to structure*) и има значење „организован тако да даје резултате” (XX век). Неки од појмовних деривата који могу бити од значаја јесу *restructure* (v.) (XX век) од *re-* „назад, поново” (*back, again*) + *structure* (v.) (*restructured; restructuring*), као и *infrastructure* (n.) (XIX век) пореклом од француског *infrastructure* (XIX век), што означава инсталацију која чини основ било које *операције* или *система*, првобитно коришћено у војном смислу.

У циљу преиспитивања могућности за постављање нових *односа* (веза и релација) између постојећих елемената унутар већ дефинисане (предеоне) структуре који би били „органозовани” или „ре-органозовани” тако да „дају резултате” полази се од посматрања предеоне структуре како кроз елементе који је чине, тако и кроз карактеристике процеса који је дефинишу.

Предеона структура дефинише се репрезентацијом *карактера*, формираног на основу саставних елемената, као и релацијама међу њима, приликом чега се производе две карактеристике, које се на основу онога како Невена Васиљевић наводи у свом докторату (*Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије*)⁷⁹ могу дефинисати као: *конфигурација* и *композиција* предела. Ове две карактеристике предеоне структуре могу се довести у везу са два концептуална феномена, односно физичким и метафоричким својствима предела⁸⁰, с обзиром на то да *конфигурација* предеоне структуре представља просторни аспект предела, док *композиција* то не мора да буде, како је реч о међусобним релацијама саставних делова, те би се она пре односила на „метафоричка” својства предела. У односу на композицију, која може представљати *хармонију* између делова или *какофонију* целине, предеона структура одређене *конфигурације* може имати различите *функције*.

⁷⁸ structured. Dictionary.com. *Online Etymology Dictionary*. Douglas Harper, Historian. <http://dictionary.reference.com/browse/structured> (посећено: 27. фебруара, 2016).

⁷⁹ Невена Васиљевић, *Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије*, докторска дисертација (Београд: Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 2012).

⁸⁰ детаљније објашњено у поглављу 1.1. *Појмовно и концептуално дефинисање предела*.

Функција предела је дефинисана, како даље у докторату наводи Васиљевић, феноменом у односу на који се предео посматра и кроз релацију више различитих одабраних елемената⁸¹. На тај начин посматрано, функција предела може се огледати и у читању културног и историјског обрасца развоја града, а у циљу унапређења предела и поља општег знања. На тај начин, вишеструким и вишеслојним читањем *структуре* и *функције* предела, доприноси се разумевању *контекста* који нас окружује, односно стварању културно-историјског обрасца одређеног места или друштвене формације.

У циљу истраживања начина дефинисања предеоне структуре у процесу развоја територије града од значаја је како испитивање *процеса* развоја територије (кроз однос физичког и друштвеног простора), тако и препознавање и *мапирање* елемената структуре насталих у оваквим процесима развоја. Тежиште овог дела истраживања је успостављање значаја елемената предеоне структуре, као и њихових међусобних релација, за *процес развоја територије града*.

⁸¹ Невена Васиљевић, *Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије*, докторска дисертација (Београд: Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 2012).

2.1. Процеси развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора

Како се територија посматра као људска друштвена творевина за испитивање процеса њеног развоја од посебног значаја је утврђивање односа унутар физичког простора, односно између елемената пределе структуре, посматраног кроз аспект друштвеног простора насталог у оквиру процеса развоја територије. Испитивање односа физичког и друштвеног простора у процесу развоја територије града полазиште налази у Лефевровој теорији о *производњи простора*.

У оквиру науке о простору, Анри Лефевр (Henri Lefebvre) измешта тежиште са посматрања простора кроз *геометријско* значење, који је у науци називан „еуклидски”, „изотропни” или „бесконачни” ка *друштвеном* посматрању простора, при чему је (друштвени) простор (друштвени) производ. Друштвени простор са собом носи карактеристике *менталног* простора (како га дефинишу филозофи и математичари) и *физичког* простора (дефинисан кроз чулне активности и перцепцију *природе*)⁸².

Претпоставка да је (друштвени) простор и (друштвени) производ индукује и одређене импликације и последице: 1) „(физички) природни простор нестаје”, 2) „свако друштво – па тако и сваки облик продукције са својим подваријантама (...) производи простор, свој простор”, 3) ако је простор производ, мора бити очекивано да наше знање о њему размножава и проширује процес продукције. Мора бити очекивано да ‘објекат’ интересовања пређе са *ствари у простору* на стварну *производњу простора*⁸³. Лефевр даље наводи да свака друштвена пракса обухвата процесе *производње*, посебне локације и просторне поставке карактеристичне управо за њу, чиме осигурава континуитет и одређени степен јединства, те могућност њеног (раз)откривања лежи у дешифровању простора који јој припада (произведен у одређеном *друштвеном* контексту).

Објекти и просторне целине настали на овај начин као *кодови* представљају средство за читање и (ре)интерпретацију простора, али и за тумачење пределе структуре, односно начина постанка територије. За поступак посматрања

⁸² Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Wiley, 1992).

⁸³ Ibid.

простора у релацији физички/друштвен (односно материјални/метафорички) полази се од Лефеврове појмовне разлике између *репрезентације* простора и *репрезентативног простора*⁸⁴.

Према Лефевру *репрезентације простора* представљају концептуализовани простор, односно простор који стварају стручњаци – планери, архитекте и урбанисти и друштвени инжењери, као одређени тип уметника са научничким склоностима. Овај *облик* представља доминантан простор у сваком друштву, као и у процесу *друштвене производње простора*. За разлику од репрезентације простора, *репрезентативни простор* представља онај простор који је непосредно доживљен путем *слика* и *симбола*, те отуда простор 'становника' и 'корисника'. Ово је простор над којим су остварени одређени облици *доминације*, те из тих разлога може бити доживљен као простор који „машта тежи да измени и прилагоди”.

Кроз класификацију/систематизацију елемената предеоне структуре као простора репрезентације или репрезентативног простора на основу физичког простора може се стећи увид у процесе и производе друштвеног развоја територије града. У циљу истраживања процеса развоја територије града тежиште се измешта са физичке на друштвену производњу простора. Услед одређеног друштвеног поретка у процесу развоја територије града простором *репрезентације* могу бити обухваћени и *изграђени* и „*природни*” *елементи* његове *структуре*, који услед одређених процеса развоја могу постати *репрезентативни простори*. Приликом истраживања физичке структуре града неопходно је узети у обзир и процесе који их дефинишу као репрезентативне или просторе репрезентације у оквиру процеса *друштвене производње територије*.

Територија града услед јасно дефинисаних друштвених карактеристика елемената који је чине може се посматрати кроз *систем места* која чине њену структуру. *Место* се посматра на начин како га и Кристијан Норберг-Шулц (Christian Norberg-Schulz) дефинише, односно као нешто крајње конкретно са квалитативним карактеристикама. Посматрано на овај начин, сваки физички и друштвено дефинисани елемент предеоне структуре, односно место, има „*сопствен и специфичан карактер*”, при чему *карактер* представља „стварни и

⁸⁴ Ibid.

суштински објекат људске идентификације”⁸⁵. У оваквим околностима, према Шулцовом закључку, „губитак места има катастрофалне последице по људе и друштво”, што се може десити уколико се из „града као места изграђеног и ограниченог” пређе у „град као 'стање' које је дефинисано информацијама и услугама”, приликом чега би „идеја урбаног места” била замењена за „идеју урбаног ефекта”. Шулц ову тезу поткрепљује ставом да „међу физичким објектима место или локација поседују изузетан значај” објашњавајући то кроз појмовну дистинкцију термина „догодити се”: *stattfinden* (немачки), *take place* (енглески), *avere luogo* (италијански), чиме показује да „све људске акције неминовно морају наћи одговарајући простор у коме ће се догодити” и изводи закључак да је: „место неодвојиви део радње”, односно да „не можемо ни замислити човека а да га не повежемо с неким местом”. На основу овога може се закључити да сваки облик друштвене производње простора резултира физичким структурама унутар територије града, који онда чине *карактеристичне елементе* њене структуре.

У тексту *Polis i civitas: етнички корен речи и покретна концепција града*, аутор текста Масимо Качари објашњава суштинску разлику која се односи на порекло града, а која се огледа у појмовној дистинкцији грчког појма *pólis* и латинског *civitas* (у коме не постоји адекватна реч за грчку реч *pólis*)⁸⁶. У грчком језику, појам *pólis* се односи пре свега на „пребивалиште, боравиште”, место где одређени народ (*gens/génos*) има свој корен, те наглашава да појам *pólis* одмах буди „идеју снажног укоренења”, с обзиром на то да представља место на којем одређени народ има своје пребивалиште, тј, свој *éthos* (латински *mores* представља предања, обичаје; за разлику од просторне одреднице *éthos-a*). Оно у чему се разликује латински појам *civitas* од грчког појма *pólis* јесте у томе што он не садржи овакву онтолошку и генеолошку одређеност, већ своје порекло води од *cives* и тиме упућује на „групу људи који су се сакупили како би основали

⁸⁵ Кристиан Норберг-Шулц, „Гениус лоци,” У: Милош Перовић (ур.), *Антологија теорија архитектуре XX века* (Београд, Грађевинска књига, 2009 [1976]), 560–571. (prevod: Norberg-Schulz, Ch, „Genius Loci,” *Lotus international*, 13 (1976): 57–67).

⁸⁶ Masimo Kačari, „Polis i civitas: етнички корен и покретна концепција града,” У: Петар Војанић, Владан Докић (ур.), *Misliti grad* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2011 [2004]), 40–46. (prevod: Cacciari, M. (2004). „La città.” *Pazzini Editore, Villa Verucchio*, 7–21).

град”⁸⁷. Посматрање физиче структуре града унутар процеса друштвене производње простора упућује на потребу за проучавањем друштва (стања и тенденција), а које на овај начин производи просторне пројекције на тлу.

Овакав наглашени друштвени аспект посматрања града упућује на значај *друштвеног* облика производње простора у процесу развоја територије града, који се сагледава кроз различите облике територијалности. На овај начин се смањује дихотомија између природног и изграђеног, присутна у концепту територије (и територијалности) кроз стварање неопходне везе између физичког (природног и изграђеног) и друштвеног. Овакво становиште још једном потврђује значај посматрања територије града као друштвене творевине, услед чега је за испитивање процеса његовог развоја од значаја испитивање друштвене производње одређених елемената његове структуре, било природних или изграђених. У односу на овакав начин сагледавања, од посебног је значаја истраживање архитектуре – као материјалне пројекције друштва.

⁸⁷ Ibid.

2.2. *Елементи предеоне структуре дефинисани у процесу развоја територије града*

Елементи предеоне структуре представљају део „целокупне стварности”, подразумевајући друштвену праксу у целини, унутар које се како од изграђених, тако и од елемената природности производе *урбани феномени*. У односу на природу Лефевр процес индустријализације и урбанизације види као „удружене супарнике” који „пустоше природу”, чијим „елементима” прети разарање⁸⁸. У таквим околностима „природа се удаљава, али се *знамења природе и природног* умножавају”, замењујући и истискајући „стварну природу”, при чему „идеолошка натурализација постаје права напаст”⁸⁹. Између осталог, и *природа потпада под урбане феномене*, за које Лефевр наводи да зависе од *дескриптивних* метода, од којих наводи следеће: екологију – која описује „насеобину” (*l’habitat*), насељене површине, суседне целине, облике веза; феноменолошки опис: везе између грађана и града; док емпиријско описивање наводи као оно које ставља нагласак на морфологију⁹⁰. Ово указује на чињеницу да процес развоја (територије) града подразумева производњу како изграђених, тако и природних елемената.

Неколико година пре Лефеврове књиге о „урбаној револуцији” и полемика о *екологији* које ће уследити, Рејнер Банхам (Reyner Banham) објавио је књигу *Los Angeles: the architecture of four ecologies*⁹¹. Ентони Видлер (Anthony Vidler)⁹² у тексту *Los Angeles: City of the Immediate Future*, који представља предговор издања ове књиге из 2000. године, описује књигу као веома различиту у односу на традиционалне архитектонске и урбанистичке историје које славе споменике града или начин његовог планирања, без формирања свеобухватне схеме која би повезала ова два феномена. Банхамов *просторни наратив* о Лос Анђелесу и његове самопроизведене „екологије” стварају отворени, хетерогени систем у

⁸⁸ Anri Lefevr, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974), 35–36.

⁸⁹ Ibid., 36–37.

⁹⁰ Ibid., *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974), 57.

⁹¹ Reyner Banham, *Los Angeles: The Architecture of Four Ecologies* (Oakland: University of California Press, 2009 [1971]).

⁹² Anthony Vidler, „City of the Immediate Future,” u: Reyner Banham, *Los Angeles: The Architecture of Four Ecologies* (Oakland: University of California Press, 2009).

начину посматрања и деловања на/унутар града. Имајући за циљ да представи архитектуру (у прилично конвенционалном значењу појма) у оквиру укупног топографског и историјског контекста који конституише неки град, Банхам истиче значај контекста за проучавање било ког споменика, па и архитектуре, што заснива идеју о граду чија је историја чврсто укореењена у сопственој геологији и географији – укореењеност која је сама по себи променљива колико и еколошке околности њеног места; идеја о граду који је подједнако важан како за промене, тако и за трајност; *идеја о архитектури града која је мање важна него тоталитет изграђене структуре*; и коначно поимањем града онаквим какав јесте, насупрот било какве утопистичке, идеалистичке и носталгичне визије какав би могао бити⁹³.

У оквиру тоталитета изграђене (или укупне предеоне) структуре одређени елементи (природни или изграђени) сведоче о одређеним процесима развоја, представљајући на тај начин културалне артефакте просторног наратива. Најзаслужније за *производњу културалних артефакта*, односно за стварање „најјасније културалне мапе структуралне промене”, Зукин наводи архитекте и урбанисте, истичући значај њихове „друштвене улоге као културалних произвођача”, при чему како кроз „облик жеље, тако и структуралне форме, њихов рад спаја простор и време”⁹⁴. Архитектура и урбана форма, окарактерисани су као „два културна продукта који најдиректније обележавају предео”, и град и нашу перцепцију града, како у материјалном, тако и у симболичком смислу. Управо због тога они представљају и „терен потенцијалних сукоба или кохезије”, што имплицира даље „тенденцију сталних промена и брзе

⁹³ Књига је конципирана кроз четири поглавља за сваку од „екологија” из наслова: „Surfurbia” (плажа и обале); „Foothills” (Санта Моника планине); „The Plains of Id” (Велика централна равница); и најважнија и најоучљивија од свих, „Aurora” (Систем ауто-пута и припадајуће мреже). Ове „еколошке” студије нису формирале континуирану причу, већ су прекидане у секвенцама четири паралелна поглавља о специфичним „архитектурама” ЛА-а описујући „The exotic pioneers”, „Fantastic” архитектуру, рад истакнутих странаца „Exiles” закључујући омажом новој ЛА модернизацији 1950.-их садржаној у „Case Study House” покрету, који је према Банхаму „Стил који је скоро”, али не сасвим постао прави регионални исказ. Ово је прекидано четири тематским поглављима који излазе из оквира систематичног проучавања екологије и архитектуре како би биле додате забелешке о развоју саобраћајне мреже или културе „енклава” јединствених за ЛА. Коначно, Банхамов програмски закључак носи наслов „Екологија Архитектуре”.

⁹⁴ Sharon Zukin, *Landscape of Power: from Detroit to Disney World* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1991), 39.

застарелости”⁹⁵. Поред тога, они структурирају простор и метафорички. С обзиром да их је лако визуелизовати, просторне промене могу представљати и структурне промене друштва⁹⁶, што указује на то да је простор основни „структурни медиј”, на основу чега су у пределу као „главном културном производу нашег времена” и „најбитнијем производу како моћи тако и маште”, позициониране (локализоване) различите „просторне метафоре”. Ове просторне метафоре, у циљу истраживања просторног наратива укупне територије, потребно је испитати топографски.

Топографски метод истраживања представља аналитички и структурални опис места, који има за циљ артикулацију места кроз историјске референце и прожимање актуелне мисли, идеологије и културе који се огледају у архитектури, постављајући пред себе задатак *деконструисања* ових места, откривање порекла намере њиховог настајања, али и преиспитивање значаја и значења њихове позиције на укупној топографској мапи. Савремени теоретичар (и практичар) архитектуре и урбанизма Де Сола-Моралес (De Sola-Morales) савремено окружење описује кроз провокативну репрезентацију коју он назива „флуидна топографија”⁹⁷. *Топографија* је географска категорија, али такође може бити и архитектонска. Архитектонску топографију карактерише физичко представљање, али и ментално сазнање, о различитим местима, мапираним на основу њихове карактеристичности и оног што их чини другачијим, при чему њихов опис не би требало нити да оспорава, нити да пренаглашава њихову индивидуалност. *Топографија* је у том случају представљање карактеристичног, али и облик репрезентације који пре артикулише него што описује.

Како Де Сола-Моралес даље наводи, потребно је користити „топографију” да би се избегла „топологија”, с обзиром на то да разумевање архитектуре није питање *логотина* (*logos*), односно примене универзалних идеја, већ питање *graphē*-а, то

⁹⁵ David Harvey, *Consciousness and the Urban Experience* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985).

⁹⁶ Mark Gottdiener, *The Social Production of Urban Space* (Austin: University of Texas Press, 1985).
John R. Logan and Harvey Molotch, *Urban Fortunes: The Political Economy of Place* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1987).

Sharon Zukin, *Landscape of Power: from Detroit to Disney World* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1991).

⁹⁷ Ignasi de Solà-Morales, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture* (Cambridge, USA: MIT, 1996).

јест питање писања, истраживања, конвенционалних и логичких смицалица којима знање о одређеним местима и архитектури постаје веродостојније, јер како он истиче „од почетка до краја, архитектура је текст који треба дешифровати, разоткрити; онај који, осим у процесу настајања, креће се ка нестајању, који потпуно измиче специфичности свог конкретног порекла”⁹⁸. Овакво писање Де Сола-Моралеса, Сара Вајтинг (Sarah Whiting) описује као „оптимистичну, али не и утопистичку мисао”, сматрајући за његово веровање да „задатак који нам је преостао није конзервација прошлости, већ спас наде из прошлости” може спасити оптимизам у условима савременог песимизма⁹⁹. Из тих разлога, за процес друштвеног посматрања, од нарочитог значаја је симултано испитивање прошлости и садашњости, а по могућству и будућности.

Да би било могуће боље разумети архитектуру као елемент предеоне структуре посматрано кроз *топографски дискурс* и њен потенцијал унутар поља инструменталног (потенцијалне трансформације), Дејвид Ледербароу (David Leatherbarrow) у оквиру свог текста *Топографске премисе* („Topographical Premises”) наводи потребу преиспитивања постојећих идеја како о *природном*, тако и о *пројектованом*. Такође, да би се посматрала улога архитектуре у процесу развоја територије (чији се однос читава кроз промене предеоне структуре) неопходно је указати на неке од основних карактеристика *топографије*, које би биле од значаја у домену *оперативног*. Једна од основних карактеристика топографије је да се без обзира на хоризонтални лик не може изједначити искључиво са физичким, већ је потребно посматрати је са претпоставком да је она привремени запис, али уједно и позив будућих пракси, те самим тим хроника стања људске делатности. На основу овакве карактеристике може се закључити да топографија никада није у фокусу сама по себи, већ је позадина онога на шта се пажња фокусира, позадина на којој се различити процеси и *токови* „пресецају”¹⁰⁰. Управо због тога, архитектонска топографија сведочи о различитим процесима физичке и друштвене производње простора, те је на тај начин могуће *мапирати*

⁹⁸ Ignasi de Solà-Morales, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture* (Cambridge, USA: MIT, 1996), 11.

⁹⁹ Sarah Whiting, „Subjectifying the Modern,” In: Ignasi de Solà-Morales, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture* (Cambridge, USA: MIT, 1996).

¹⁰⁰ David Leatherbarrow, „Topographical Premises,” *Journal of Architectural Education* (1984-), 57 (3) (2004): 70–73.

(позиционирати у просторном и временском смислу)¹⁰¹ одређене процесе и елементе промене и развоја.

На овај начин још једном се потврђује премиса да није довољно проучавати појединачне елементе, већ њихове *позиције* и *утицаје* унутар структуре. У прилог овоме говори и Лефевров став у коме наводи да почев од извесне тачке, опис, чак и истанчан, није више довољан, с обзиром на то да не досеже извесне *друштвене односе*, наизглед апстрактне према датом и „проживљеном”, који изгледају конкретни а у ствари су само непосредни¹⁰².

¹⁰¹ Bruce Janz „The Territory is not the Map: Place, Deleuze, Guattari, and African Philosophy.” *Philosophia Africana*, 5 (1) (2002): 1–17.

¹⁰² Henri Lefevr, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974), 58.

2.3. Значај елемената предеоне структуре у процесу развоја територије града

У свом капиталном делу *Архитектура града*, Алдо Роси (Aldo Rossi) град описује, пре свега као „производ људи”, који се састоји од своје архитектуре и свих оних дела која чине права „средства за преображај природе”, описујући урбани артефакт као „материјалну конструкцију”, која, без обзира на условљеност носи „способност да поставља услове”¹⁰³. Роси тезу о граду „као људском достигнућу *par excellence*” темељи на основу запажања Клод Леви-Строса (Claude Lévi-Strauss) да град постиже равнотежу између природних и вештачких елемената, представљајући на тај начин „објекат природе и субјекат културе”, као и на основу речи Мориса Албвакса (Maurice Halbwachs) да су „машта и колективно памћење типичне карактеристике урбаних артефаката”, што ствара везу између места, човека и уметничког дела пружајући један „сложен модел за проучавање града”.

Архитектура је један од облика *геста* којим је могуће дефинисати територију града, приликом чега, уједно, постаје елемент предеоне структуре. Бојанић и Ђокић називају архитектонском гестикулацијом: „један издвојени жанр који не можемо обележити ознакама 'фрагмент', 'есеј' или 'кратка прича’”, наводећи да је то „мала, брза и манифестна акција кратког даха”, те да гест представља „замах који се изузетно брзо затвара и заклапа, а у функцији му је да хитро изведе потез којим се оно скривено манифестује, отвара и објављује”¹⁰⁴. Посматрана на овај начин, а у односу на дуготрајност процеса формирања и утврђивања одређене насеобине, *polisa* и *ethosa*, архитектура се може сматрати *гестом територијализације*, односно физичког и менталног формирања одређене територије. Исте одлике које карактеришу гест у форми текста треба да карактеришу и гест у форми израза у простору, те је и овде значајно навести основне карактеристике које Бојанић и Ђокић дају на основу онога како Лудвиг

¹⁰³ Aldo Rossi, „Arhitektura grada,” U: Miloš Perović (ur.), *Antologija teorija arhitekture XX veka*. (Beograd: Građevinska knjiga, 2009 [1966]), 415–422. (prevod: Rossi, A., *L'architettura della città* (Padua: Marsilio, 1966), 25–30)

¹⁰⁴ Петар Бојанић и Владан Ђокић, „Шта јесте архитектурални гест?” У: Петар Бојанић, Владан Ђокић (ур.), *Архитектура као гест* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2011), 11–15.

Витгенштајн (Ludwig Wittgenstein) дефинише архитектуру, наводећи његових пет основних одлика: чудо, чудесно (оно што прекида низ и устаљеност); догађај (изненађење, прекид, застој, нешто што се (у)десило, само-тематизације); преправљање и померање наспрам ауто-махнитости; изражена мисао или емоција; не препознаје правила.

У укупном процесу развоја територије града архитектура носи потенцијал „изражавања мисли”, што је могуће остварити кроз „преправљање и померање” предеоне структуре чиме је могуће произвести „догађај” или „чудо” унутар постојећег и устаљеног. Постајући на тај начин елемент предеоне структуре, од посебног су значаја релације, односно везе између елемената унутар формиране територије. На овај начин настају структуралне *разлике* које кроз различите релације могу формирати *мреже* унутар постојећих структура, стварајући на тај начин *продуктивне системе*.

Концепти *мреже*, *граница* и *разлика* били су од посебног значаја у оквиру истраживања *Switzerland: An Urban portrait* које је урадио ЕТН студио из Базела, полазећи од Лефеврове тезе о комплетно урбанизованом друштву¹⁰⁵, користећи се методологијом феноменолошких апроксимација, као и есејистичком комбинацијом анализа и дизајна, а које је довело до парадигматских промена у којима су *различитости* урбани потенцијал. У оквиру овог истраживања *мреже*, без обзира на своју материјализацију, представљају *системе размене* која је могућа на основу *физичке инфраструктуре*, при чему градови представљају облик мреже која има највећу густину, а чија се природа процеса урбанизације може читати кроз три особине: *домет мреже*, *интензитет њеног коришћења*, као и *сложеност и хетерогеност њене структуре*¹⁰⁶. У контексту развоја града, *границе* су описане кроз начин на који се град шири и *присваја већ постојеће*

¹⁰⁵ Бавећи се темама: „Теза о потпуној урбанизацији” (*The thesis of complete urbanization*), „Град у урбаном друштву” (*The city in urban society*), „Посредовање” (*Mediation*), „Разлике” (*Difference*), „Право на град” (*The Right to the City*); „Опажајни, мишљени и живљени простор” (*Perceived, Conceived and Lived Space*); „Три димензије производње простора” (*Three Dimensions of the Production of Space*); „Производња града” (*The Production of the city*); како би дефинисали „Урбани простор: мреже, границе, разлике и ново разумевање урбаног” (*Urban Space: Networks, Borders, Differences and A New Understanding of the Urban*).

¹⁰⁶ Roger Diener, Jacques Herzog, Marcel Meili, Pierre de Meuron, Christian Schmid (ed.), *Switzerland: An Urban portrait. Book 1: Introduction. Switzerland – Presented in Terms of Networks, Borders, and Differences* (Basel: ETH StudioBasel, Contemporary City Institute, 2006), 42.

границе које пролазе преко његове територије, приликом чега се процес урбанизације простора мање посматра кроз његову величину, а више кроз *способност града да искористи границе за развој урбане динамике*, као зоне „кратког споја” између потенцијала који су били претходно раздвојени¹⁰⁷. У циљу испитивања значаја *разлика* у структури градова процес развоја градова описан је као *последица онога што се дешава у пољима између разлика* при чему *динамичност урбаних разлика никада није усмерена ка хомогенизацији и синхронизацији*, већ само ка *продуктивности различитости и збиру могућности* које леже скривене у њима¹⁰⁸.

Посматрано у односу на концепте *мреже*, *граница* и *разлика*, архитектура (као елемент предеоне структуре и фактор који утиче на процес развоја територије града) може представљати ове урбане различитости, док процеси који се дешавају унутар структуре града носе потенцијал превазилажења граница и формирања мрежа. У складу са тиме „урбани портрет” града развија се кроз „хетерогеност и сложеност структуре” која настаје „интензивирањем релација” између *елемената* у оквиру „физичке инфраструктуре”. На тај начин избегава се „хомогенизација” целине, приликом чега би наглашавање „различитости” одређених елемената представљало основу „урбане динамике” омогућавајући нови „збир могућности” за остваривање „продуктивне различитости” предеоне структуре.

У процесу повезивања ових *урбаних различитости*, односно *елемената предеоне структуре* у организовану *конфигурацију*, тек кроз поштовање идентитета сваког од појединачних елемената могуће је формирати *композицију* територије града која би имала интерпретативну функцију. Тежиште оваквог приступа је на везама које се формирају између елемената, односно *различитостима* које се остварују кроз неговање специфичног карактера, приликом формирања *мреже*.

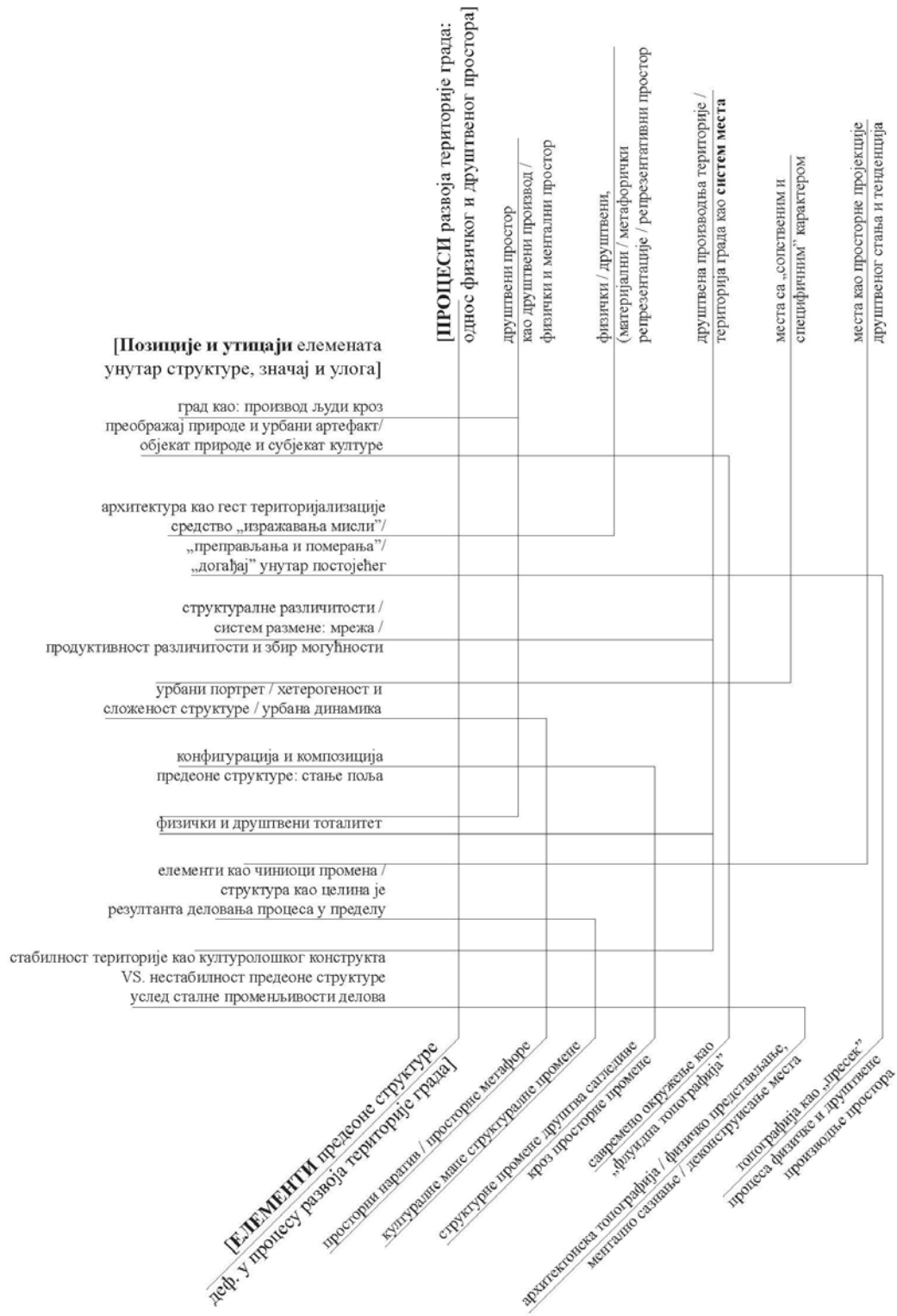
У оквиру текста *Field Conditions*, Стен Ален (Stan Allen) наводи да *конфигурацију* поља одликује слабо увезани скуп, кога одликују порозност и локалне међуповезаности, прилоком чега су облик и величина мање важни од унутрашњег односа делова, који одређују *понашање поља*. У оваквим условима он даље описује *стање поља* као ма коју формалну или просторну матрицу способну да

¹⁰⁷ Ibid., 50.

¹⁰⁸ Ibid., 116.

уједини различите елементе поштујући идентитет сваког, приликом чега наглашава комплексне унутрашње везе, наводећи као кључне концепте *интервал*, *понављање* и *серијал* који стварају оно што је кључно – односе *између* елемената¹⁰⁹. У оквиру постојеће конфигурације предеоне структуре њени елементи представљају потенцијална места порозности *поља* града, чијом трансформацијом је могуће утицати на укупну конфигурацију кроз формирање нових *веза* између елемената са већ постојећим идентитетом.

¹⁰⁹ Stan Allen, „Field Conditions,” In: Stan Allen, *Points + Lines: Diagrams and Projects for the City* (New York: Princeton Architecture Press, 1999).

Дијаграм 2.3: Дефинисање предеоне структуре у процесу развоја територије града (дефинисање поља деловања)

Дијаграм 2.1: Дефинисање предеоне структуре у процесу развоја територије града (дефинисање поља деловања)

Кључно тежиште за истраживање *предеоне структуре* у овом раду јесте како се различита значења и својства одређених елемената *предела* међусобно односе чинећи одређену врсту *физичког и друштвеног тоталитета*, стварајући хетерогену просторну целину. Истраживање међурелација које формирају форму, значење и *репрезентацију* предеоне структуре полази од претпоставке да ма који облик морфологије, патерн или репрезентативни чин не настаје спонтано, већ је на конкретном или апстрактном нивоу резултат и одраз различитих императива који формирају предео приликом чега се друштвени процеси манифестују у физичком простору¹¹⁰. Прецизнија анализа пракси које производе елементе предеоне структуре и различита значења које они са собом носе, вођена је премисом да предеона структура (корз форму, значење и репрезентацију елемената и тоталитета целине) обједињује *друштвене феномене* који је чине таквом и да представља како исход, тако и медијум друштвеног развоја, као специфичан резултат производње и репродукције саставних елемената и процеса који је обликују¹¹¹. Истраживање посматра предео и елементе његове структуре пре као процес него готов конструкт, са тежњом да се трасирају и разумеју претходни процеси као полазиште за формирање будућих начина његовог „грађења”.

Структурални приступ за полазиште узима да кључни елементи који учествују у грађењу предела „представљају чиниоце промена” док „структура као целина, одражава *карактер и ток процеса* у пределу”, при чему „структура представља *резултанту деловања* појединачних чинилаца која у успешним периодима *одражава склад*, а у кризним *несклад* међу *елементима система*”¹¹². Услед различитих процеса промена и трансформације елемената долази и до промена у

¹¹⁰ Peirce Lewis, „Axioms for Reading the Landscape,” In: Donald William Meinig, John Brinckerhoff Jackson, *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays* (Oxford: Oxford University Press, 1979), 11–33.

¹¹¹ Donald Mitchell, „Landscape”. In: David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washbourne (eds.). *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas* (London: I.B. Taurus, 2005), 48–56.

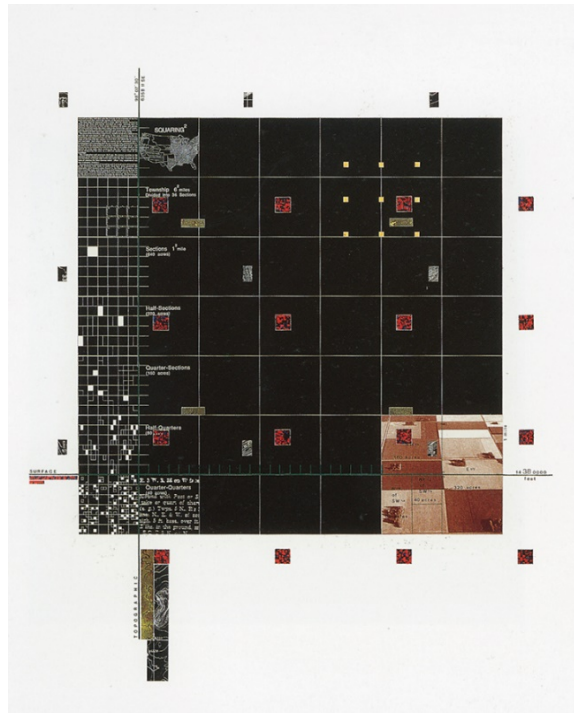
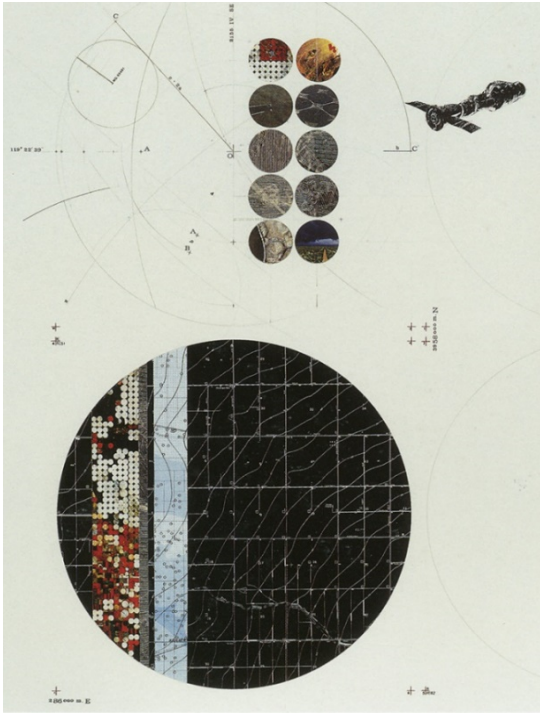
¹¹² Невена Васиљевић, *Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије*, докторска дисертација, (Београд: Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 2012).

карактеру предела, с обзиром на то да он представља интегрисану интерпретацију физичког, еколошког и културалног обрасца¹¹³.

Архитектуром се кроз физичку интервенцију у тлу, чиме се мења и терен, поред формирања културалног обрасца предела, дефинише и територија. Посматрано у односу на различите начине формирања њен географски аспект огледа се и у даљим процесима развоја (и промене) средине која је на тај начин настала. У односу на своју променљивост и флуидност процеса који је дефинишу и описују, као и у односу на чињеницу да је произведена кроз неки од облика моћи (над природним или друштвеним) територија представља историјску категорију која сведочи о различитим процесима развоја. Из тих разлога територију је могуће посматрати као културолошки конструкт, *запис* који сведочи о променама, како у домену физичког, тако и у домену друштвеног. Интервенишући у физичком, а кроз дефинисање друштвеног, територија кроз различите облике територијалности добија на карактеру стабилности.

За разлику од могућности успостављања стабилности територије, предео представља нестабилну категорију услед сталне променљивости његових саставних елемената, како природних, тако и изграђених. Архитектура има значајну улогу у томе – у концепту територије кроз њено дефинисање, док у концепту предела променом ње као елемента долази до промене унутар структуре, услед новоформираних веза и релација међу елементима.

¹¹³ Simon Bell, *Landscape pattern, perception and process* (London: E&FN Spon, 1999). У: Невена Васиљевић, *Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије*, докторска дисертација, (Београд: Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 2012).

Прилог 2.3.1: James Corner, *Taking Measure Across the American Landscape* (Yale University Press: New Haven, 1995), 90. (извор: <https://relationalthought.wordpress.com/2013/04/10/1489/>, посећено 2. марта 2016)

Прилог 2.3.2: James Corner, *Taking Measure Across the American Landscape* (Yale University Press: New Haven, 1995), 48. (извор: <https://relationalthought.wordpress.com/2013/03/09/1425/>, посећено 2. марта 2016)

Глава 3. Трансформација предеоне структуре: успостављање релације између целине и елемената

*Архитектура великог града зависи углавном од начина решења два фактора: основне ћелије и градског организма у целини.*¹¹⁴

Да би дошло до *структуралне* промене, односно до промене *конфигурације* и *композиције* предела, што се просторно манифестује кроз промену *стања* *карактера* предела, неопходно је претходно извршити промене у домену формалног. Ово још једном указује на *вишеслојност* предеоне структуре, чија физичка структура (природна и изграђена) сведочи о претходним процесима трансформације.

Трансформисати (*transform*) означава поступак кроз који је могуће начинити промену: а) у саставу или *структури*, б) у спољном облику или изгледу, али и в) у *карактеру* или *стању*. Своје порекло води из средњовековне речи енглеског и француског језика *transformer*, односно од латинске речи *transformare* („промена у облику – метаморфоза”), *trans* – „преко” (*across*) + *formare* – „формирати” (*to form*) (14. век), при чему формирати (*form*, v. XIII век) порекло води од *formen*, *fourmen* „креирати, дати облик или структуру; направити, изградити, осмислити”, пореклом од старофранцуског *fourmer* (XII век) „формулисати, изразити; дати облик или калуп”, и директно од латинског *formare* „дати облик, изградити”, такође и фигуративно од *forma* „облик, фигура”, док у XIV веку често преузима значење „ставити, довести у форму”¹¹⁵.

¹¹⁴ „*The architecture of the large city depends essentially on the solutions given to two factors: the elementary cell and the urban organism as a whole.*” – ово је уводна реченица за објашњење значаја појединачне собе за укупну конфигурацију града.
(Hilberseimer, L. Grossstadtarchitektur, 1927. www.nocosthousing.arch.ethz, посећено 28. јуна 2016)

¹¹⁵ Merriem-Webster, *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (Springfield: Merriem-Webster, 2003). <http://www.merriam-webster.com/dictionary/transformation>

Трансформација (transformation) представља „поступак, процес или стање трансформисања”, при чему она, такође, може представљати поступак мењања једне *конфигурације* у другу у складу са одређеним правилом, нарочито кроз промену *елемената целине* у којима нове функције замењују у потпуности претходне. Посматрана у контексту истраживања, било да је реч о трансформацији елемената или целине, трансформација подразумева промену постојећег стања, било да је реч о развоју или деградацији простора, кроз физичку интервенцију у простору или променом његових карактеристика, као манифестацију њеног динамичног карактера условљеног друштвеним и културно-историјским контекстом¹¹⁶.

Трансформација се за потребе овог истраживања посматра кроз просторни ниво територије, односно кроз промене предеоне структуре у оквиру формиране територије. Трансформација предеоне структуре посматра се кроз ниво промене у оквиру природног (кроз реверзибилни процес освајања и обнављања), као и у оквиру изграђеног (кроз процес грађења, напуштања и поновног коришћења). У циљу трансформације *предеоне структуре*, не само у спољном – формалном облику и изгледу, већ и кроз промене *карактера* и *стања* у оквиру формиране територије потребно је препознати досадашње *процесе трансформације*, али и мапирати *елементе* структуре који носе потенцијал будућих трансформација, чиме утичу и на потенцијалне промене целине.

Посматрајући улогу елемената структуре предела кроз њихов *интерпретативни потенцијал* за полазиште се узима посматрање предеоне структуре као текста, те се методе и технике трансформације елемената и њихових међусобних релација проналазе у неким литералним структурама и филозофским системима мишљења.

¹¹⁶ Ана Никезић, *Трансформација концепта породичне куће у условима урбане регенерације градског центра*, докторска дисертација (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2007).

3.1. Развој предеоне структуре кроз трансформацију елемената

Формирани елементи предеоне структуре, односно успостављени систем „време-простор”, тј. уписивање – „*времена у простор*”, представљају предмет сазнања који тешко могу бити *издвојени, одређених обриси и прихваћеног значења*, јер су увек саставни део *дуготрајнијег процеса*, у односу на који морају бити и посматрани. Будући да *однос између времена и простора даје апсолутну предност простору*, на основу физичке структуре могуће је анализирати друштвене односе, односно различите облике процеса који остављају трагове у простору.

Поред различитих облика територијализације (уз помоћ физичке структуре) у укупном развоју територије града значајни су и они процеси које Делез (Deleuze) и Гатари (Guattari) описују као облике *детериторијализације*. Детериторијализација се може посматрати као преузимање контроле и одузимање реда одређеном простору или месту (територији) које је на одређени начин већ утврђено (односно где су релације већ успостављене)¹¹⁷. Уопштено, детериторијализацијом се може описати било који процес који *деконтекстуализује скуп односа*, чинећи их видљивим и припремајући их за још другачијих актуелизација, стварајући могућности за *нова разматрања искуства простора и времена*. Сам процес детериторијализације може бити прецизније вреднован кроз реферирање и динамично преплитање са процесом *ретериторијализације*, односно поновног освајања¹¹⁸.

¹¹⁷ Након тога обично следи ретериторијализација (поновно освајање).

¹¹⁸ У оквиру своје студије „Пост-метрополе” (*Post-metropolis*) Едвард Соја (Edward Soja) разматра однос ова два феномена (детериторијализације и ретериторијализације) као два испреплетена односа реструктурирања:

„*Детериторијализација* подразумева *рушење* фордистичких светова производње и сродних *просторних подела* рада, дугогодишње политичке и дискурзивне хегемоније модерне националне државе и традиционалних облика национализма и интернационализма, као и *успостављених образаца реалног и замишљеног културног и просторног идентитета*, на свим нивоима, од локалног до глобалног. *Ретериторијализација* је *критички одговор* на глобализацију и постфордистичко реструктурирање, *стварање нових напора* појединаца и колектива, градова и региона, пословних фирми и индустријског сектора, културе и нације, *да реконституишу* њихово територијално понашање, *њихову основну просторност и живљени простор*, као *средство отпора и/или прилагођавања* савременим условима [делове нагласила Н. Ј.]”. (Soja, 2000:212)

Edward Soja, *Post-metropolis* (Oxford: Blackwell, 2000).

Елементи предеоне структуре, укључујући и архитектуру, представљају просторне трагове који сведоче о различитим облицима детериторијализација, али уједно представљају и просторне полигоне потенцијалних облика трансформација. Најадекватнија места за формирање будућих модела трансформација јесу они *порозни* делови унутар укупне конфигурације као облика целине предеоне структуре, који представљају *различитости* унутар њене укупне композиције. У циљу успостављања модела будућих трансформација од значаја је мапирати оне елементе који су подлегли процесу детериторијализације, односно који су изгубили на свом значењу. Управо такви елементи представљају потенцијал који носи порозност целине предеоне структуре за неке даље трансформације и интерпретације.

Овакви простори различитости могу се дефинисати кроз концепте *хетеротопије* Мишел Фукоа и *празног простора* Де Сола-Моралеса. Хетеротопије су „врста ефикасно донете утопије у којима стварна места и сва друга (другачија) стварна места која се могу наћи унутар једне културе бивају симултано репрезентована, оспорена и изврнута”, то су контра-места у друштву која се баве контраверзама и прекидима у концептима друштва, с обзиром на то да су ова места „способна јукстапозиционирању у једном месту неколико места, неколико места која су међусобно неспојива”. По ексклузивности места и корисника: „хетеротопије увек представљају систем отварања и затварања који их истовремено и изолује и чини пермеабилним”, али уопштено, хетеротопије нису слободно доступне као јавни простори”¹¹⁹. Да би представљали порозне делове целине, овакви простори, поред карактера другости (хетеротопије) пожељно је да носе и карактер „испражњености”. *Празан простор (terrain vague)*, онако како га Де Сола-Моралес дефинише, јесте место у граду које је празно и које није заузето од људи, нејасно и неизвесно, непрецизно и неограничено¹²⁰.

¹¹⁹ Michael Foucault, „Of the other spaces”. *Diacritics*, 16 (1) (1986): 22–27.

Мишел Фуко, „О другим просторима: Утопије и хетеротопије,” У: Милош Перовић (ур.), *Антологија теорија архитектуре XX века* (Београд: Грађевинска књига, 2009 [1986]), 430–439.

¹²⁰ Ignasio De Sola-Morales, „Terrain Vague”. In: Cynthia Davidson (ed.), *Anyplace* (Cambridge: MIT Press, 1995), 118–123.

Овакав приступ промишљања предела ослања се на теоријска полазишта многих савремених теоретичара (предеоног) урбанизма који као потенцијал за обнављање природности града виде управо места која по просторном карактеру одговарају концептима хетеротопија и *terrain vague*-а, без обзира на њихову размеру. На основу оваквих деловања човек поново бива фигура утопијских визија његовог (по)везивања са природним унутар изграђеног.

Кроз интервенцију унутар овако дефинисаних просторних оквира могуће је пунктуалном интервенцијом створити пулсирајућу тачку, која би даље својим вибрацијама преносила осцилације кроз структуру целог *поља* деловања, односно града. Као један од изазова у јукстапозиционирању неспојивог намеће се изазов (ре)конструисања природног унутар изграђеног. Полазиште за сагледавање (поновног) обнављања предела налази се у довођењу у паралелне равни промишљања и деловања Лефеврову тезу о комплетној урбанизацији природе и Фукоово појашњење *vrta* као једног од облика хетеротопије¹²¹.

Третирајући и природне и изграђене елементе кроз описане моделе унутар самог предела као структуре остварује се динамичност и променљивост, а на основу чега се може говорити о *вишеслојном* развоју и трансформацији града. На тај начин врши се промена како у структури тако и у укупној *композицији* и *конфигурацији*, карактеру и стању предела, који се дисциплинованим начином

¹²¹ „Фуко, према трећем принципу, наводи да хетеротопија има моћ да, на јединственом начин, прихвати различите просторе и локације које су неспојиве једне са другима, наводећи:
„Можда је врт најстарији пример за ове хетеротопије у облику контрадикторних локација. Немојмо заборавити да је ова задивљујућа и вековима стара креација имала веома дубока значења на Истоку и да су она, по свој прилици, била у неком хијерархијском поретку. Традиционални персијски врт је свето место, за које се сматрало да у свом правоугаонику сједињује четири дела која представљају четири стране света, као и простор који је још већа светиња од осталих, простор који је био налик на пупак, центар света доведен у врт (управо је на том месту био смештен базен са водоскоком). У овој зони је, попут неке врсте микрокосмоса, било концентрисано све зеленило. Што се тиче ћилима, требало је, првобитно, да они представљају вртове пошто је врт био ћилим на коме је свет у својој потпуности достигао симболичко савршенство, а ћилим нека врста покретног врта у простору. Врт је најмањи фрагмент света и, истовремено, представља његову свеукупност стварајући од најдавнијих времена неку врсту блажене и универзалне хетеротопије” (Foucault, 1986: 435).

Мишел Фуко, „О другим просторима: Утопије и хетеротопије,” У: Милош Перовић (ур.), *Антологија теорија архитектуре XX века* (Београд: Грађевинска књига, 2009 [1986]), 430–439.

разврставања природног и изграђеног протеже и шири целом површином територије града, обогаћујући његову *архитектонску топографију* значењима уписаним у *културној мапи* града. Оно што је релевантно за домен инструменталног јесте чињеница да топографија представља сведочанство о *траговима претходне праксе*, обухватајући природно, као и изграђено, те на тај начин *мапира* различите процесе развоја. Хоризонтална пројекција са вертикалне удаљености (кроз мапе, планове или фотографије) неке одређене територије измешта елементе из домена појединачног у опсег целовитости, при чему постаје део колективне свести и композиционе целине.

Топографски приступ и картографски приказ архитектуре нуди могућност разматрања утицаја елемената на целину. Оваквим приступом отвара се могућност стварања различитих *картографских* токова, насталих на основу посматрања елемената укупне структуре (природне или изграђене) као појединачних станица новог *архитектонског догађаја*¹²².

Архитектонски објекти представљају носиоце *архитектонског догађаја*, те самим тим њихов скуп представља *процесе* дефинисања (или развоја) целине чији су они саставни делови, односно преоне структуре града. Савремени предео тешко представља окружење (у смислу сценографије) у коме се ма који елемент његове структуре, па и архитектонски објекат може посматрати као појединачни елемент који је *уметнут*, и који тежи *интегрисању*, већ је потребно посматрати његово ширење *сопства* кроз *поље утицаја*. Процеси попут оних које Делез и Гатари описују као детериторијализације, позиционира одређене архитектонске објекте (или елементе структуре који су изгубили своје друштвено значење) у *поље* не-места, самим тим може се рећи у *поље не-предела*. На тај начин архитектонски објекти постају елементи физичке структуре предела који сведоче о процесима њеног развоја.

¹²² Ignasio De Solà-Morales, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture* (Cambridge, Mass, USA: MIT Press, 1996).

3.2. Дефинисање целине предеоне структуре кроз односе елемената

Антрополог Мишел де Серто (Michel de Certeau) развио је разумевање *места* и *простора* повезујући их са језичком праксом¹²³. Полазећи од разумевања језика и речи као комплекса правила и конвенција који сачињавају праксу говора, де Серто простор описује као „комбинацију места”¹²⁴. Роланд Барт (Roland Barthes), такође, у свом тексту *Семиологија и урбанизам* град пореди са језиком, описујући процес (су)живљења попут каквог дијалога, с обзиром на то да „град говори својим становницима” и „ми говоримо граду”, међутим, ипак наводи проблематичним извођење израза попут „језик града”, с обзиром на то да је реч о чисто метафоричком стању¹²⁵. Он даље наводи, да је за остваривање оваквог „семантичког приступа граду” потребно да „схватимо узајамно дејство знакова, увидети да је сваки град структура, али да никада не смемо покушавати да испунимо ту структуру или се надати да ће нам то поћи за руком”. Оваквим семантичким приступом и приступом заснованим на метафорама, проучавање града и објеката у њему за циљ има да „прочита” неке од слојева „приче” града, посматраног као културни палимпсест, кроз процесе и материјалне слојеве његових промена и развоја. Посматрајући културу као облик *комуникације*, Умберто Еко (Umberto Eco) наводи да је „архитектура једна од области у којима је семиотика суочена са највећим изазовима”, као наука која се не бави само успостављеним системима знакова, већ и проучавањем *свих* феномена културе као да су системи знакова¹²⁶. Посматрајући „архитектонске објекте као значењске форме”, при чему архитектонски знак представља структурални елемент било да

¹²³ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1988).

¹²⁴ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1988), 117.

¹²⁵ Роланд Барт, „Семиологија и урбанизам”. У: Милош Перовић (ур.) (2009). *Антологија теорија архитектуре XX века* (Београд: Грађевинска књига, 2009 [1967]), 191–201. Prevod: Irena Šentevska. Roland Barthes, *The Semiotic Challenge* (New York: Hill and Wang, 1988).

¹²⁶ Умберто Еко, „Функција и знак: семиотика архитектуре.” У: Петар Бојанић, Владан Ђокић (ур.), *Теорија архитектуре и урбанизма* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2009 [1973]), 479–505.

је реч о денотацији или конотацији¹²⁷, архитектуру можемо описати као средство комуникације, ону која нам „прича причу” о граду.

Уколико се за полазиште посматрања предеоне структуре узме оно које је третира као текст, за боље разумевање укупне целине структуре, као и операционализације елементима, методолошки апарат посматрања заснива се на полазиштима структурализма и постструктурализма.

Одлика структурализма¹²⁸ је да даје предност структури над проблематикама историје, феномена или елемената идеологије, чиме се избегава поимање система као идеалистичног или априористичког. Посматрање предела кроз структуралну анализу има за циљ да га ослободи његове формалне, материјалне дијалектике, истичући као значајне све оне могуће релације између елемената унутар система (постојеће и замишљене). Постструктурализам¹²⁹ се развио на коренима структурализма као систем мишљења који систем (језика) сматра пре структуром или кодом у којем значење делова зависи од њихове међусобне везе или контраста, а не од везе са ма којим елементом из спољног света. У оквиру постструктурализма његове протагонисте повезује тежња да у савременом добу (што се тада односило на крај XX века) развију могућности нових модела друштвеног повезивања, с обзиром на истрошеност старих модела¹³⁰.

¹²⁷ Конотација је скуп карактеристика означених предмета који чини значење датог термина (садржај појма). Денотација је подручје предмета означених датим термином (обим појма).

¹²⁸ Структурализам представља *правац* у савременој науци (биологији, антропологији, лингвистици, социологији, психологији, филозофији) који тражи да се чињенице једне научне области проучавају као елементи зависни од целине (структуре) у коју су укључени. Оснивач модерне лингвистике, Фердинанд де Сосир (Ferdinand de Saussure) заступа је став да се језик може истраживати као *систем*, независно од промена које се дешавају унутар њега током времена, базирајући такав став на чињеници да сваки језик функционише као *систем* на основу одређеног броја фонема којима се формирају симболи (*речи*) који означавају појмове којима се људи служе. Овом чињеницом да се одређена „структура” стално одржава у језику инспирисала је филозофе да сличне структуре траже и у функционисању друштва.

Познати структуралисти Клод Леви-Строс (Claude Lévi-Strauss) (1908-) и Мишел Фуко (Michael Foucault) (1926-1984).

¹²⁹ Корени постструктурализма могу се наћи у лингвистичким теоријама де Сосира (Ferdinand de Saussure), антропологији Клода Левија-Строса или деконструктивистичким ставовима Жака Дериде (Jacques Derrida).

¹³⁰ Лиотард (Jean-François Lyotard) се држи тога да не треба поново покушавати да се крхотине „великих прича”, какав је нпр. био марксизам, повежу у нову јединствену причу, јер би то билонасиле над хетерогеним савременим друштвима. Дериде (Jacques Derrida) се бави „деконструкцијом” старих филозофија покушавајући да отупи њихову негативну оштрицу и

Полазиште за разумевање динамичности процеса који се одвијају унутар предела представља тврдња коју износи Феликс Гатари (Felix Guattari) у књизи *The three ecologies*, при чему напомиње да је природа постала неодвојива од културе, и да ако желимо да разумемо интеракције између екосистема, друштвених и индивидуалних референтних универзума, морамо да научимо да мислимо трансверзално. У таквим условима процес трансформације предеоне структуре посматра се онако како Делез и Гатари (Deleuze, Guattari) објашњавају процес „постајања-” (*becoming*), који би се односио како на елементе, тако и на целину предеоне структуре. На овај начин посматрана трансформација не представља нити процес имитације, нити аналогије, већ пре процес *поновног* начина постојања (*becoming*) који је у функцији нових релација и утицаја пре него сличности са претходним. На овај начин савремени градски предео (*city-scape*) опстаје као „палимпсест предела” хибридности, који обухвата динамичне интеракције између природе, технологије и хуманости¹³¹.

Повезано са оваквом интерпретацијом трансформација веза између физичког, менталног и друштвеног простора представља кључно полазиште у разматрању динамике просторности, а самим тим и односима између (друштвеног) простора и времена, географије и историје. Просторност постоји онтолошки као производ процеса трансформације, али увек остаје отворена за даљу трансформацију у контексту материјалног живота. Никада није примордијално дата, нити трајно фиксирана.

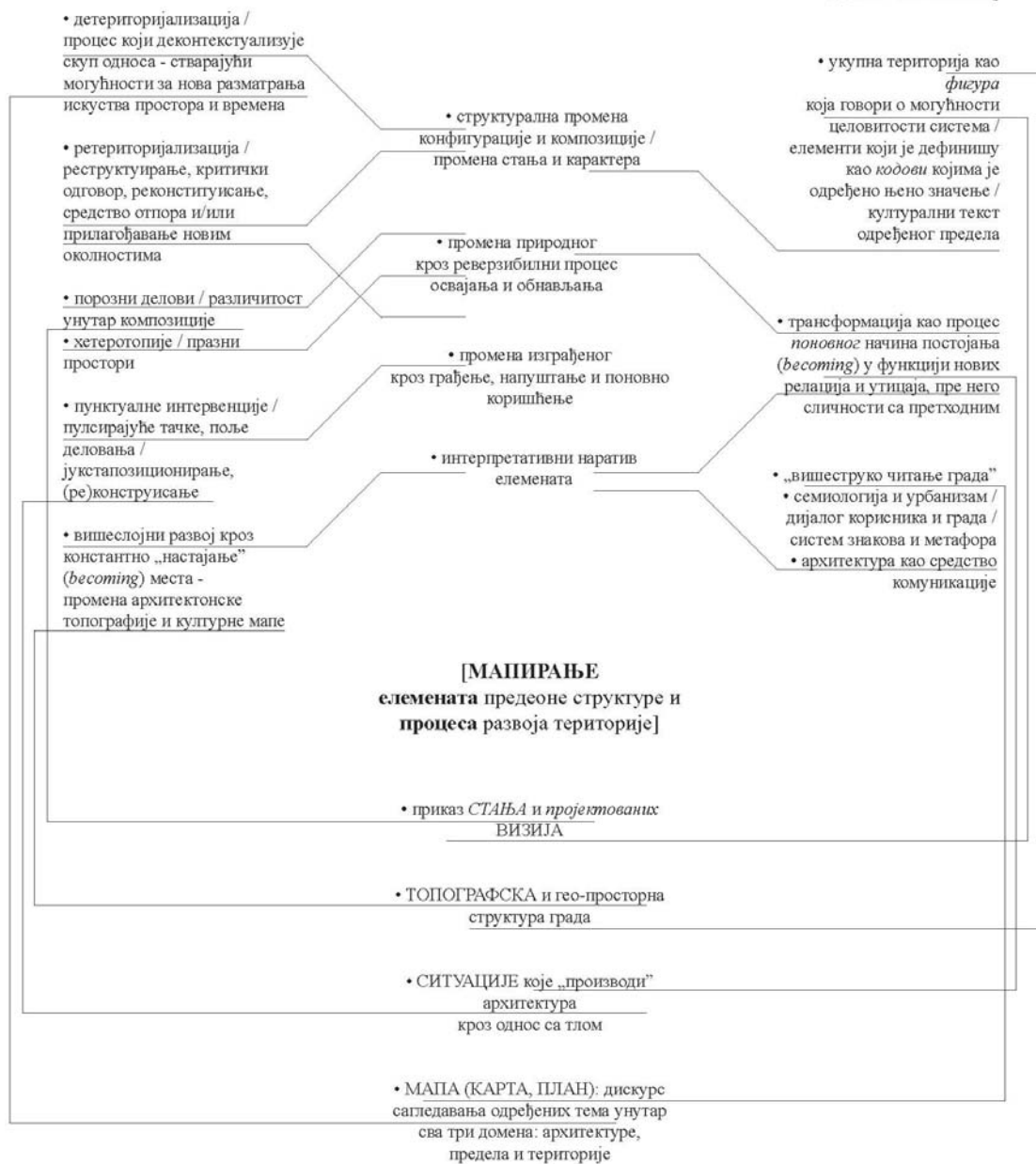
Овакав начин посматрања чини се адекватним за испитивање потенцијалних облика трансформације предеоне структуре у циљу отварања нових могућности за успостављање веза између постојећих елемената услед неадекватности старих.

спасе њихов позитивни садржај, док је Бодријар (Jean Baudrillard) познат по теорији да на крају 20. века виртуелна, симулирана сварност садржана у симболима и средствима комуникације, односи превагу над „реалном” стварношћу.

¹³¹ Maria Kaika, *City of Flows: Modernity, Nature and the City* (New York: Routledge, 2008 [2005]).

**[РАЗВОЈ предеоне
структуре кроз
трансформацију
елемената]**

**[ДЕФИНИСАЊЕ целине
предеоне структуре кроз
односе елемената]**

Дијаграм 3.1: Трансформација предеоне структуре: успостављање релације између целине и елемената (дефинисање оперативног поља)

Дијаграм 3.1: Трансформација предеоне структуре: успостављање релације између целине и елемената (дефинисање оперативног поља)

Укупна територија града посматра се као *фигура* која говори о могућности целовитости система, док се елементи који је дефинишу посматрају као *кодови* којима је одређено њено значење. На овај начин формира се културални текст одређеног предела. Кроз деконструкцију претходних значења и формирање нових, отвара се могућност за формирање нових система предеоне структуре.

Кроз испитивање како целине тако и значаја елемената циљ је преиспитати досадашње процесе трансформације предеоне структуре, али и кроз искуства претходних процеса поставити смернице за будуће процесе. Предност се не даје нити целини структуре, нити њеном елементу, већ се у односу на значај појединачног тражи могућност успостављања релација којима би се формирао продуктивни систем, односно кроз постојећу конфигурацију унапредила композиција предеоне структуре, кроз поштовање физичког, али и метафоричког у оквиру просторног наратива о граду.

На основу претходно дефинисаних полазишта, трансформација предеоне структуре посматра се кроз релационо и друштвено разумевање простора, док се као потенцијал за успостављање нових релација између елемената унутар целине види конструисање новог карактера система кроз истицање значења појединачних елемената. Елементи предеоне структуре посматрани на тај начин носе потенцијал разумевања прошлости, конструисања садашњости и сугерисања будућности, и у том смислу они представљају алатке за оно што Лефевр дефинише као „вишеструко читање града”¹³². Из тих разлога елементи унутар структуре посматрају се, пре свега, кроз значење и потенцијал остваривања веза унутар система, а мање кроз *стање* у ком се налазе.

¹³² Henri Lefebvre, *Writings on Cities* (New York: Wiley, 1996), 159.

Прилог 3.3.1: кадрови из филма „Небо над Берлином”, редитељ Вим Вендерс
(извор: приватна архива)¹³³

¹³³ So this can't be the Potsdamer Platz. (Дакле, ово не може бити Потсдамер Трг.

Berlin means nothing to me. Havel? Is that a river or a lake? (Берлин ми ништа не значи. Хавел? Је л' је то река или језеро?). Кроз дијалог редитељ указује на значај меморије на креирање одређеног места.

3.3. Мапирање елемената предеоне структуре и процеса развоја територије града

*Карта је занимљивија од територије.*¹³⁴

Карта – као *приказ стања* и (урбанистички) планови – као *пројектоване визије* представљају смислену и синтетичку праксу репрезентације која може бити користан корак у ширем културалном пројекту трансформације предеоне структуре и територије града. На овај начин омогућава се посматрање (предеоне) целине приликом деловања унутар структуре методом трансформације елемената. Комбинација сагледавања карата као средства инструменталности, надзора и контроле и планова и пројеката као визија пројектованих на тлу, представљају један од могућих метода тумачења скривених односа културних и природних процеса, на основу којих се могу успоставити нови оквири за будуће пројекте и трансформације.

Картографија није наука – њен циљ је да произведе мапу која је *средство* графичког описивања одређене категорије знања. С тим у вези поставља се као питање значење мапе и кодиране поруке коју она преноси. Мапа (карта, план) и фотографија представљају два различита облика графичке комуникације, при чему је карта структурална, тематска, док је фотографија пикторална¹³⁵, односно описује *место* пре него што приказује његову структуру.¹³⁶

¹³⁴ „По сред улаза у салу стајао је велики пано, лево и десно од њега били су пролази високи два метра; Цед је на пано окачио, једну крај друге, две фотографије – сателитску фотографију околине Гебвилера и увеличану Мишелинову карту француских департмана исте области. Контраст је био запањујући: док је сателитска фотографија приказивала мање-више равномерне зелене равне површине прошаране плавим плавим тачкама, карта је представљала преплет департмана, питорескних путева, видиковаца, шума, језера и клисура. Изнад те две увеличане фотографије стајао је назив изложбе исписан великим црним словима:

„Карта је занимљивија од територије.”

Мишел Уелбек, *Карта и територија* (Београд: Плато, 2011), 49.

¹³⁵ Међу првим теоретским признањем значаја ове тада нове форме сагледавања градова, погледу „одозго”, кроз фотографију из ваздуха, сведочи Ле Корбизјеова књига *Aircraft* из 1925. године. Кроз ову књигу Ле Корбизје сугерише о корисности ваздушног посматрања у откривању неуспеха градова, кроз фотографију насталу усавршавањем технике током Првог светског рата, а која је постала метафора за надзор, контролу и пројекцију војне моћи над неком територијом. У оваквим околностима, тежиште схватања предела кроз сценичност и сликовитост измешта се ка *површини (пољу)* коју је најбоље посматрати, уређивати и њом

Захваљујући топографским приступима и картографским приказима приближене су историје неких од несвакидашњих процеса развоја градова, а један од највећих преседана је такозвана Нолијева карта Рима. Ђамбатиста Ноли (Giambattista Nolli) (1701-1756) био је архитекта и геометар који је живео у Риму и који је свој живот посветио документовању архитектонске и урбанистичке основе града. Његова „Велика карта Рима” (*La Pianta Grande di Roma*) један је од најзначајнијих и уметнички урађених планова свих времена. Нолијева карта Рима је иконографска мапа града, што је било другачије од до тада уобичајене „птичје” перспективе. Састоји се од дванаест угравираних бакарних плоча, димензија 176 x 208cm, на којима је приказан како густо изграђени град, тако и терен који га окружује, показујући не само уобичајене картографске елементе (улице, тргове, објекте), већ и места од културног значаја кроз стотине детаљних планова унутрашњости објеката, те на тај начин представља један јединствен и „речит” историјски документ, који сведочи о јединственом римском „урођеном карактеру”¹³⁷. Оваквим приказом топографске и просторне структуре града она представља

координисати одозго, при чему је потребно нагласити и ограниченост оваквог погледа на визуелност представе и иконографску анализу, што свакако може бити индикативно, али не и довољно.

Le Corbusier, *Aircraft* (London, New York: The Studio, 1935). In: Charles Waldheim, „Aerial Representation and the Recovery of Landscape,” In: James Corner (ed.), *Recovering Landscape – Essays in contemporary landscape architecture* (New York: Princeton Architectural Press, 1999 [1935]), 121–140.

Погледати још:

Strain, P., F. Engel, *Looking at Earth* (Atlanta: Turner Publishing, 1992). In: Charles Waldheim, „Aerial Representation and the Recovery of Landscape,” In: James Corner (ed.), *Recovering Landscape – Essays in contemporary landscape architecture* (New York: Princeton Architectural Press, 1999), 121–140.

Charles Waldheim, „Aerial Representation and the Recovery of Landscape,” In: James Corner (ed.), *Recovering Landscape – Essays in contemporary landscape architecture* (New York: Princeton Architectural Press, 1999), 121–140.

¹³⁶ Catherine Delano Smith, „Maps as Art and Science: Maps in Sixteenth Century Bibles,” *Imago Mundi*, 42 (1990): 65–83.

James Corner, „The Agency of Mapping: Speculation, Critique and Invention.” In: Cosgrove, D. (ed). *Mappings* (London: Reaktion, 1999).

Jill Desimini and Charles Waldheim (eds.). *Cartographic Grounds: Projecting the Landscape Imaginary* (New York: Princeton Architectural Press, 2016).

¹³⁷ Jim Tice, *The Nolli Map and Urban Theory* (University of Oregon: Department of Architecture, 2005) *Website* интерактивне Нолијеве мапе: <http://nolli.uoregon.edu/urbanTheory.html>

Универзитет у Орегону је 2005. године први пут покренуо *website* посвећен интерактивној Нолијевој мапи Рима (насталој у периоду 1701-1756. године). Ово је урађено у циљу да се: 1) обнови интегритет оригиналне Нолијеве мапе, 2) повећа квалитет и флексибилност њеног приказа, 3) обезбеди лак приступ научницима и студентима већем броју информација.

преисторију, полазиште за савремену архитектонску критику која тежи посматрању објеката другачије од „изолованих споменика” изван самог контекста који им даје потпуни смисао. На овај начин супротстављају се *карта* и *пикторална репрезентација* („plan vs. pictorial representation”), град се сагледава како на основу *пуног*, тако и на основу *празног* („solid/void”), при чему оно што је „празно” може представљати „фигурални елемент града”, уколико град посматрамо кроз категорије *облика* и *тла* („figure/ground”). У односу на овакво посматрање града објекти се не посматрају као „изоловани догађаји”, већ као они који су „дубоко и суштински уграђени у ткиво града” кроз разумевања топографије и гео-просторне структуре града. Нолијева карта показује принципе „контекстуалног дизајна” на примеру Рима, посматрано како на појединачним објектима, тако и на нивоу града у целисти, доприносећи „дијалектичком односу” између објеката и њиховог *контекста* – двосмерне релације – која предлаже „динамичан однос између пуног и празног, облика и тла, као и новог и старог”, при чему се „еволуција града и његове формалне и просторне структуре” не посматра као „статичан предлог”, већ као „динамични, нестабилни дискурс конкурентних притисака, питања, потреба и жеља – како у урбаном, тако и у хуманом смислу.”¹³⁸ На овај начин настала мапа представља документ који обилује информацијама које се крећу од „софистицираних иконографских схема”, преко прецизне техничке размере, илустровано картографским симболима, детаљним нумеричким индексима и текстуалним појашњењима Рима и његовог друштвеног, уметничког и научног контекста¹³⁹.

Још један од значајних историјских преседана у начину посматрања и приказивања града Рима јесу и Пиранезијеве Ведуте (*Vedute di Roma, Piranesi 1745, Rome, Italy*),¹⁴⁰ које представљају каталог „преклапања између два Рима.” Први од ова два каталога садржи остатке видљивог света, док се други састоји од акумулације свега онога што је изгубљено или га никада није ни било. Ове *ведуте*

¹³⁸ Jim Tice, *The Nolli Map and Urban Theory* (University of Oregon: Department of Architecture, 2005) *Website* интерактивне Нолијеве мапе: <http://nolli.uoregon.edu/urbanTheory.html>

¹³⁹ Allan Ceen and Jim Tice, „The Nolli Map as Artifact” (University of Oregon: Department of Architecture, 2005) *The Interactive Nolli Map Website* <http://nolli.uoregon.edu/artifact.html>

¹⁴⁰ Giovanni Battista Piranesi, Gijs Wallis de Vries, Gies Pluim, *Piranesi: Le Vedute di Roma: a Journey Through the Eternal City* (Amsterdam: Heritage Editions, 2012).

представљају пут (обилазак) кроз „вечни град”, при чему кратак опис прати сваку ведуту, које у зависности од природе и утицаја имају различите интерпретације, док кроз „поетски осврт” читалац бива увучен у „имагинарни простор”. На тај начин могуће је „отпутовати” у град који никада није ни постојао, у *пейзаж имагинарног*.

О значају и савременом интересовању за овакве приступе истраживању и приказивању сведоче актуелни истраживачки пројекти и светске изложбене смотре у домену архитектуре. Истраживачки пројекат на Универзитету Орегон (2005-2016) произвео је интерактивну Нолијеву мапу са циљем истраживања њеног историјског значаја и савремене примене. На основу ове *web* платформе настала су и бројна друга истраживања. У новијој истраживачкој пракси унутар архитектонско-урбанистичког дискурса бројни су дигитални прикази картографског приказа развоја и трансформације различитих градова, као нпр. Барселоне, Лондона или Берлина¹⁴¹.

Такође, у оквиру 13. архитектонског бијенала у Венецији 2012. године¹⁴² чија је основна тема била *Заједничко тло* (Common Ground), тим предвођен Питером Ајзенманом (Peter Eisenman) наступио је са радом *Piranesi Revisited*, истражујући везу између архитектуре и *тла* (ground) и политичке, друштвене и филозофске консеквенце које настају из тог односа. Тим је за полазиште имао Пиранезијеве слике које описују као „прецизне, специфичне, али ипак немогуће” и посматрају као „архитектонски експеримент”, а које међутим представљају извор истраживања и инспирације међу архитектама и урбанистима већ дуже од 250 година. На овај начин произвели су *Поље дијаграма* (*Field of Diagrams*, P. Eisenman), *Поље зидова* (*Field of Walls, Dogma*) и *Поље снова* (*Filed of dreams*, J.

¹⁴¹ Carta Històrica de Barcelona / Museu d'història de Barcelona

<http://cartahistorica.muhba.cat/index.html?lang=en#map=13/240321.14/5070261.42/2010//0/0/0/0>

Locating London's past <http://www.locatinglondon.org/index.html>

Berlin 1928 und heute <https://1928.tagesspiegel.de/>

¹⁴² Тема 13. архитектонског бијенала у Венецији била је „Заједничко поље” (*Common Ground*), под руководством архитекте Дејвида Чиперфилда (David Chipperfield).

Kipnis and Ohio State Univeristy teams) преиспитујући, још једном, односе које производи архитектура кроз однос са тлом¹⁴³.

Прилог 3.3.2: Бијанеле архитектуре у Венецији 2012: The Piranesi Variations / Peter Eisenman (извор: <http://www.archdaily.com/268507/venice-biennale-2012-the-piranesi-variations-peter-eisenman>, посећено 2. марта 2016)

Сходно томе може се закључити о значају *карте (мапе)* као могућем начину приказа процеса развоја и трансформација унутар домена архитектуре, предела и територије, при чему они представљају дискурсе сагледавања одређених тема, попут процеса вођених идеологијом, политиком, економијом, културом или одређеним начелима. Оваквим увидом¹⁴⁴, кроз сагледавања *praxisa* претходних гестова, кроз њихове трагове и покренуте или заустављене процесе, формира се један фрејм, заустављени кадар развоја града, који треба наставити, покренути и учинити процес активним.

¹⁴³ Peter Eisenman (вођа тима), студенти са Универзитета Јејл (Yale University), Jeffrey Kipnis и студенти са Државног Универзитета Охајо (Ohio State University), као и белгијски архитектонски студио Dogma. <http://www.archdaily.com/268507/venice-biennale-2012-the-piranesi-variations-peter-eisenman> (посећено 2. марта 2016)

¹⁴⁴ У оквиру другог дела приказа и интерпретације резултата истраживања, као и у оквиру закључних разматрања и предлога операционализације, графички прилози прате основни ауторски став да је приликом сваке интервенције нужно разматрати различите размере деловања, односно приликом појединачне интервенције узимати у обзир и целину (однос структуре и елемента).

Основне технике и алати који су коришћени за припрему графичких прилога у овом раду су коришћење растерне мреже (*grid*) и авионских снимака (*Google Earth* сервис) који указују на *значај позиције* елемената у односу на *целину*.

Поред тога коришћене су фотографије како прошлих, тако и садашњих начина коришћења истакнутих елемената предеоно структуре, како би се указало на њихово *значење*. Највећи извор коришћених фотографија биле су тематске групе на друштвеним мрежама (*Facebook*), које управо и имају за циљ неговање колективне меморије.

На тај начин прикази града постају „растеризоване” раније мапе, авио и дигитализовани снимци, у оквиру којих су приказани елементи попут „битова” (bit).

Карта представља један од адекватних медијума истраживања, али и приказа начелних процеса и производа развоја, кроз топографско искуство и посматрање предеоне структуре, узимајући у обзир и „пуно” и „празно”, изграђено или „неизграђено” и могућности приказивања вишеслојности развоја кроз њену интерактивност. Без обзира на коришћење *карте* као медијума циљ није изучавање или описивање града као тоталитета, већ сагледавање и наглашавање специфичности информација, значења и порука које носе одређене тачке, кодови, као и њихове улоге као елемената унутар целине. На тај начин посматрано поједини објекти или просторни обухвати као „културални артефакти” могу представљати иницијалне тачке трансформације неостварених и нових визија просторних и културних мапа града.

2

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДЕОНЕ СТРУКТУРЕ БЕОГРАДА ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

(Рекомпоновање предела: аутономија целине и различитост елемената)

Глава 4. Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине XX века

4.1. Комплементарност мисли и плана 1950-их година

4.1.1. Планирање и развој града 1950-их:

„проширивање територије”

4.1.2. Актуелна мисао архитеката и урбаниста 1950-их:

Прво саветовање архитеката и урбаниста СФРЈ

4.2. Комплементарност мисли и плана 1970-их година

4.2.1. Планирање и развој града 1970-их:

„архипелаг насеља у мору зеленила”

4.2.2. Актуелна мисао архитеката и урбаниста 1970-их:

Прва конференција УН о човековој средини

4.3. Усклађеност плана и мисли у процесу развоја предеоне структуре Београда

4.3.1. Формирање *целине* предеоне структуре:

утопија о *мрежи* зеленила

4.3.2. Истакнути *елементи* предеоне структуре: *знамења природе*

(Звездарска шума, Кошутњак, парк Ушће)

- Глава 5: Између теорије и праксе – градити природу vs. градити у природи: истакнути елементи предеоне структуре Београда**
- 5.1. Градити природу: планирани елементи природности од значаја за развој целине предеоне структуре Београда**
 - 5.2. Градити у природи: изграђени елементи од значаја за развој територије Београда**
 - 5.3. Мапирање елемената предеоне структуре од значаја за процес развоја територије града**
 - 5.3.1. *Интерпретативни* потенцијал мапираних елемената о процесима и производима развоја

- Глава 6. Између стварности и визије: трансформација предеоне структуре Београда**
- 6.1. Трансформација елемената предеоне структуре Београда: места порозности**
 - 6.1.1. Планирање и развој града 1980-их: „омогућавање континуитета у трајању града”
 - 6.1.2. Потенцијал *места порозности*: хетеротопија у граду
 - 6.2. Трансформација целине предеоне структуре:(старе) теме и (нови) приступи**
 - 6.2.1. Конкурс за унапређење урбане структуре (Новог) Београда и „алтернативни модели”
 - 6.2.2. Стање целине и потенцијал елемената предеоне структуре
 - 6.3. Закључне напомене: флексибилни манифест „архитектура територије”: елементи, везе, целина**

ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРЕДЕОНЕ СТРУКТУРЕ БЕОГРАДА ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

(Рекомпоновање предела: аутономија целине и различитост елемената)

Трансформација предеоне структуре представља карактеристичан производ у оквиру процеса развоја територије града, укључујући и Београд. Београд као поље сталних промена унутар различитих процеса (политичко-економских, културно-историјских и друштвених) и пракси развоја (архитектонско-урбанистичких) представља одговарајући просторни полигон оваквих истраживања. У односу на проблем истраживања одабран је период друге половине XX века као временски кратак, посматрано у односу на различитост процеса и производа трансформације предеоне структуре, које су се дешавале унутар различитих приступа и пракси развоја територије града. Посматрана унутар оваквог просторног и временског контекста трансформација предеоне структуре је посматрана са два основна аспекта – кроз целину и кроз истакнуте елементе који су били од значаја за дефинисање територије или у оквиру предеоне структуре представљају значајан елемент.

Концептуална дијалектика целине структуре и улоге елемената испитује се кроз методолошку дијалектику теоријског и практичног дискурса, а у циљу постављања модела будућих трансформација. У првој глави овог дела испитују се основни *приступ* формирању целине предеоне структуре Београда исказани кроз доминантна начела унутар теоријског дискурса, као и у начину планирања града. Друга глава има за циљ мапирање елемената природности и изграђених елемената који су од значаја за целину предеоне структуре и дефинисање територије града. Трећа глава испитује искуства континуитета мисли о формирању целине предеоне структуре унутар приступа трансформацији у условима промењених околности развоја територије. На тај начин дефинисано је „стање поља” будућих деловања, као и могући елементи за њихову операционализацију.

Начини планирања и промишљања града, истакнути кроз ГУП-ове, као визије о граду, и конференције, као места представљања актуелне мисли, посматрају се као *наратив* о граду, док елементи предеоне структуре чини њихов просторни

аспект сагледавања, односно представљају *кодове* културалне мапе града. Први се посматрају као текст кроз који се прати идеја о формирању *целине предеоне структуре*, док други представљају *кодове* кроз које је могуће сагледати *значај* и *значење* појединих *елемената предеоне структуре*, поред чега су посматрани и алтернативни приступи њихове *интерпретације*.

У односу на тако постављене *углове* и *фокусе* гледања истраживање посматра *предео* у једној размери као *концепт*¹⁴⁵, а у другој као *контекст*¹⁴⁶. Као *концепт* предео се посматра у процесу анализе идеје о *јединственој* целини елемената предеоне структуре приликом развоја територије града, истакнуте у оквиру планова и актуелне мисли, док се као *контекст* посматра приликом анализе *одређених* елемената предеоне структуре који су од значаја за процес развоја територије Београда. У завршном поглављу ове главе ове две равни се преклапају у циљу испитивања могућности остваривања *концепта* целовитог и хармоничног *предела* у оквиру реалног друштвеног и политичко-економског *контекста* развоја територије града.

Кроз преклапање *концепта* предела и *контекста* развоја територије, *предео* постаје *територија* у ситуацији када се *простор* и *место* поклапају, односно када су од значаја и физички и друштвени аспект развоја његових елемената. *Територија* се, исто као и предеона структура, не може посматрати искључиво кроз мапу/план, неопходно је сазнати процесе њеног структурално-временског формирања, те на тај начин добијају на значају како целина и елементи развоја, тако и процеси њиховог дефинисања, што структуру чини отвореном за будуће трансформације.

¹⁴⁵ концепт (лат. *conceptum*, *concepere* замислити, схватити) 1. план, нацрт, скица; први писмени састав (неког дела, списка); концепт (лат. *conceptus*) 2. појам; способност схватања, моћ поимања; *изаћи из концепта* изгубити везу мисли, побркати мисли, збунити се; *избацити неког из концепта* пореметити нечији ред мисли, збунити га.

Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1996/97), 449.

¹⁴⁶ Контекст (лат. *contextus* од *contestere* међусобно повезивати при ткању) 1. делови писаног или усменог исказа који претходе или следе некој речи или одломку, а утичу на значење те речи или одломка; 2. скуп околности у којима се даје или је дат неки исказ, укључујући друштвено или физичко окружење; сплет околности и чињеница повезаних с неким догађајем, ситуацијом и сл., које треба познавати да би се дати догађај, ситуација и сл. разумели.

Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1996/97), 443.

Глава 4. Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине XX века

Почетак друге половине XX века, односно период послератног развоја Београда, и државе уопште, представља значајан моменат у начину дефинисања предеоне структуре посматрано са архитектонско-урбанистичког аспекта. Као полазиште за испитивање процеса и производа развоја предеоне структуре узима се облик њене *репрезентације*, односно начела исказана кроз генералне урбанистичке планове и у оквиру теоријског дискурса. Планови се посматрају као пројекција (визуелизација) друштвеног развоја исказаног кроз планирање градова, док теоријски дискурс има улогу референтног система, како би се испитала позиција и релевантност ставова изнетих кроз планове.

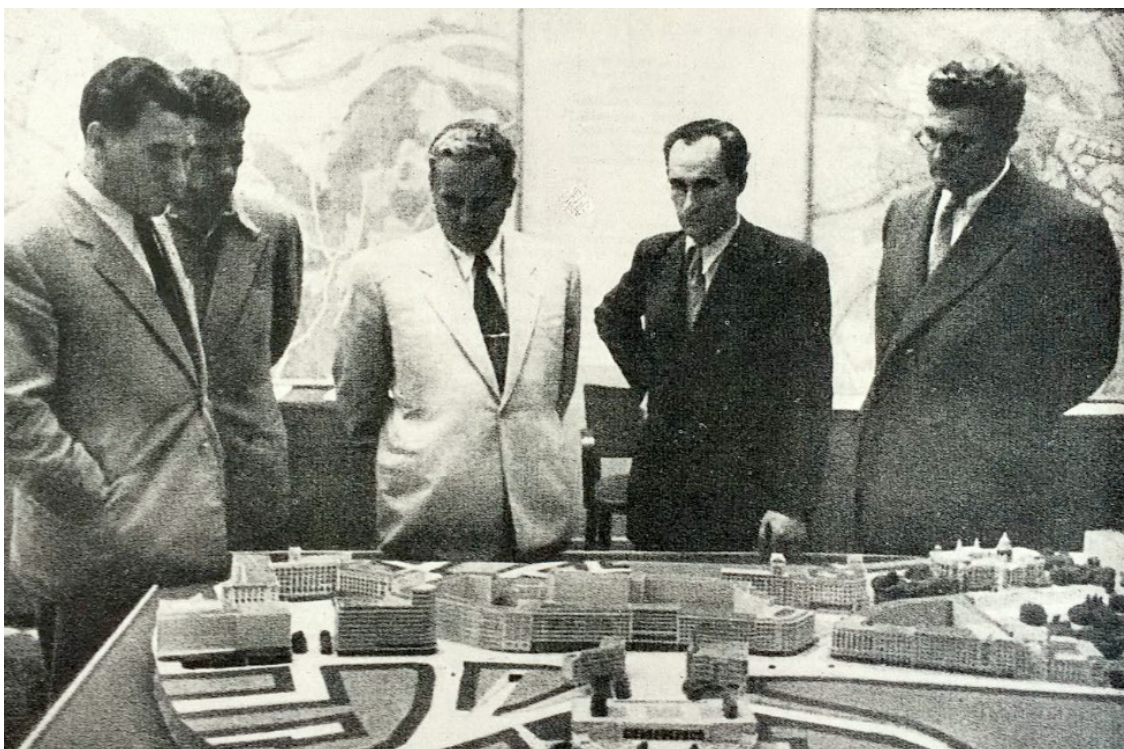
За испитивање формирања целине предеоне структуре у процесу развоја територије Београда друге половине XX века одабрана су два *критична (кризна) момента*: 1) 1950. година (период почетка послератног развоја) – година доношења првог Генералног урбанистичког плана и година одржавања *Првог саветовања архитеката и урбаниста ФНРЈ* и 2) 1972. година (период почетка кризе човекове средине) и година *Прве конференције о човековој средини* у организацији Уједињених нација.

Термин *криза (crisis and critique)* изведен је из истог заједничког корена у грчком и латинском језику: *κρίσις, crisis*, на основу којих је формирано и значење појма у медицини: одлучујући тренутак који води или до здравља или смрти. Де Сола-Моралес изводи хипотезу да је историја архитектуре вођена серијом критичних момената: у економији, политици, друштву, при чему сваки од њих има снагу преокрета, што доводи до потребе за стварањем „флексибилног манифеста”, који је могуће остварити критичким деловањем унутар постојећег стања и тенденција развоја, односно свега онога што представља „дату реалност”¹⁴⁷. Овај део истраживања има за циљ да утврди на који начин су у историји ова два критична момента утицала на начин развоја територије града Београда, посматрано кроз трансформацију предеоне структуре.

¹⁴⁷ Ignasi de Solà-Morales, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture* (Cambridge, USA: MIT, 1996).

4.1. Комплементарност мисли и плана 1950-их година

*Трансформација околине и трансформације друштва се не могу раздвојити и оне се у константној интеракцији. Желети изучавати прво без изучавања другог је апсурд. Желети утицати на прво, а не утицати истовремено и на друго доводи до најнеразумнијих последица и изазива најгоре неуравнотежености.*¹⁴⁸

Прилог 4.1.–1: Државни врх сагледава нове елементе развоја територије града (извор: Оливер Минић (ур.), *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Издање извршног одбора Н. О. Београда, 1951), 4).

У оквиру послератних кризних времена и новонасталих околности било је неопходно поновно (или ново) конституисање разореног града, односно дефинисање и давање суверинитета одређеној територији у оквиру оснажене државе.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Chombart De Lauwe, „Друштво, култура и околина,” У: В. Глушчевић, С. Марић, В. Перовић (ур.), *Наука, човек и његова околина. Зборник четврте међународне конференције Наука и друштво* (Београд: Удружење „Наука и друштво”, 1971), 15–25.

¹⁴⁹ Братислав Стојановић, „Архитектура Београда од 1944–1954”, *Годишњак града Београда књ. I – 1954* (1954): 1989–2000.

Као и читаву државу, и Београд је обухватио полет изградње и обнове са основном тежњом да се што пре пређе на планску изградњу. Овакве околности донеле су „ново стање”, у коме је претходно стечено искуство и сазнање било потребно повезати са новим условима, те су у том циљу архитекте и урбанисти позивани на „струковну револуцију”¹⁵⁰.

У оквиру овакве струковне *револуције* „конструктора обнове и изградње” Никола Добровић уређење градова остварено кроз урбанизам описује као „моћно стратешко средство за постепену изградњу нашег савременог друштва”, чиме се истиче значај друштвене производње простора остварене кроз физичку структуру. У оваквим околностима улога архитеката и урбаниста у „решавању објективних друштвених задатака” представља релацијску везу између физичке и друштвене производње простора у чијем „центру стоји човек, проста јединка југословенске заједнице”¹⁵¹. Како би овакав облик деловања постао „друштву користан” Добровић даље наводи да је потребно да се „урбанизам како теоретски тако и практички, изведе на чистину”, за које он сматра одговорним, пре свега саме архитекте и урбанисте који га обликују, а тек онда политичке руководиоце „који се служе њиме ради изградње новог друштва”¹⁵².

Просторни капацитети у оквиру којих под оваквим околностима делују тадашње архитекте и урбанисти обухватају тадашње предеоне елементе територије предратног Београда и околних насеља која су му припојена (прилог 4.1.–2) показује територијалне промене у процесу оснивања и развоја Београда, као и *почетно стање будућег деловања*)¹⁵³.

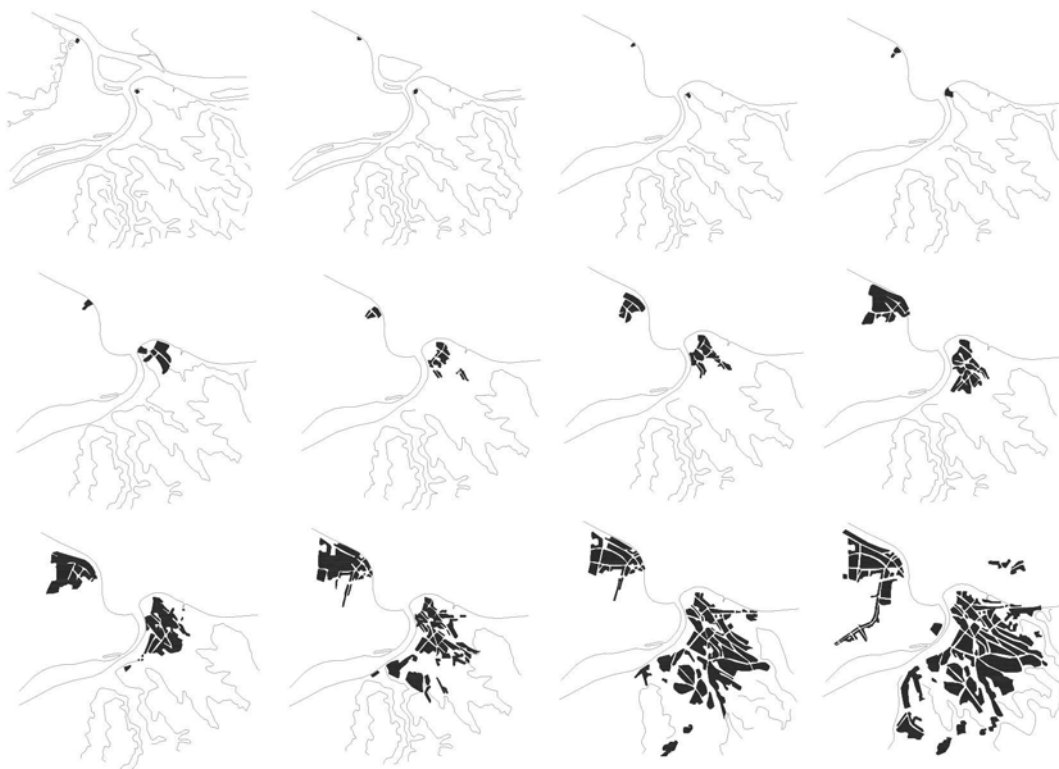
¹⁵⁰ Мате Бајлон, „Ми не почињемо рад изнова – ми настављамо са радом”. *Техника*, 1: (1946): 5.

¹⁵¹ Никола Добровић, „Средишњи и регионални (урбанистички) планови”. *Техника*, 1: (1946): 8.

¹⁵² *Ibid.*

¹⁵³ Основне контуре Београд је добио крајем XIX и почетком XX века¹⁵³, што је било условљено увођењем железнице и првог трамваја, али и тадашњим почетним поступцима у којима је Београд „освајао без икакве тешкоће и реда своју територију, пружајући се изградњом преко валовитих, али здравих терена” (Мандић, 1950).

Станко Мандић, „Структура региона Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 61–70.

Прилог 4.1.–2: „освајање” нове територије града
 (цртеж на основу извора: Драгољуб Јовановић, „Оснивање и развој Београда,”¹⁵⁴ *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Издање извршног одбора Н.О. Београда, 1951), 22–40: 25).

¹⁵⁴ 1. На истуреним положајима изнад ушћа Саве у Дунав, стварају се преисторијска насеља у млађем каменом добу. Тачкама је означено млађе насеље; 2. Римски Сингидунум и Таурунум основани су као војни логори и насеља ветерана уз војне логоре; 3. Београд и Земун у доба сеобе народа и у Средњем веку. Београд се територијално смањио што је последица најезде варвара; 4. Београд и Земун у XV веку; 5. XVI и XVII век. Кулминација ширења Београда под Турцима; 6. XVIII век. Граница између османлијског Истока и европског Запада је на Сави и Дунаву. Земун се даље развија док Београд опада; 7. 1830. Београд обновљене Србије. Земун достиже величину Београда; 8. 1850. Београд и Земун, као гранични градови, паралелно напредују; 9. 1884. Изградњом железнице, која је везивала Средњу Европу са Балканским полуострвом. Београд добија међународни саобраћајни значај; 10. 1920. Београд је престоница Југославије. Граница не дели више Београд и Земун; 11. 1934. Београд се нагло територијално шири. Подизањем градског моста преко Саве, Београд и Земун се све тешње повезују; 12. Даље територијално ширење Београда. 1948. године припојена су околна насеља.

Драгољуб Јовановић, „Оснивање и развој Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 22–40: 25

4.1.1. Планирање и развој територије 1950-их: „проширивање територије”

У циљу посматрања трансформације предеоне структуре у процесу развоја територије Београда друге половине XX века, физичка структура града посматра се унутар процеса друштвене производње простора, за шта је неопходно проучавање стања и тенденција друштва који резултирају просторним (материјалним) пројекцијама на тлу.

За потребе планске изградње новоформиране државе организован је институционални систем струковних и управних јединица у циљу изградње на различитим нивоима. Крајем 1945. године основан је Урбанистички институт НР Србије са основним задатком израде генералног плана перспективног развоја Београда, у оквиру ког се кроз рад на поставци и изради генералног плана Београда развијала урбанистичка и архитектонска мисао кроз решавање конкретних задатака реконструкције и изградње Београда. Поред ове институције 1948. године основана је Управа главног архитекте Београда (која је урадила прво идејно урбанистичко решење града)¹⁵⁵, док је касније основана Управа за пројектовање, у оквиру које су били Урбанистички завод, Архитектонски завод и Геодетска служба. Управа за пројектовање донела је и генерални план Београда, који је 20. октобра 1950. године усвојио Народни одбор града Београда¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Пре Генералног урбанистичког плана из 1950. Београд је имао свој Генерални план из 1923. године који је у току времена претрпео многе измене, услед чега је 1939. године била озакончена нова идејна скица регулације, која није у потпуности решавала проблеме уређења града због чега, према речима арх. Милоша Сомборског, тадашњег директора Урбанистичког завода, није могла да послужи као основ за даљу разраду „у садашњем новом друштвеном уређењу државе, које пружа широке могућности примене савремених урбанистичких схватања.” (Сомборски, 1950)¹⁵⁵.

Милош Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 5–11.

¹⁵⁶ Мате Бајлон, „Ми не почињемо рад изнова – ми настављамо са радом.” *Техника*, 1 (1946): 5.

Казимир Остроговић, „О архитектури,” *Техника*, 1 (1946): 6–7.

Бранко Максимовић, „Постављање урбанистичког рада на реалне основе,” *Техника*, 2 (1946), 56–57.

Никола Добровић, „Обнова и изградње Београда. Контуре будућег града,” *Техника*, 6 (1946): 176–186.

Братислав Стојановић, „О архитектури нове Југославије,” *Техника*, 2–3 (1947): 39–41.

Љубо Илић, „Урбанистички план и његова важност за развој наших градова и насеља,” *Изградња*, 5-6 (1950): 3–8.

Основ урбанистичког планирања Београда представљало је „социјалистичко друштвено уређење државе, односно примена свих одлика новог друштвеног уређења на организацију живота у граду и живота сваког појединца”¹⁵⁷.

Полазиште приликом израде плана представљао је и став да „појам града превазилази оквире изграђене површине и залази дубље у залеђе града”, што доводи до тога да се подручја градова „међусобно додирују”, односно да између њих нема „празних, ничијих простора”, услед чега се град не може посматрати „изоловано од средине и простора у коме се он налази”¹⁵⁸. Са таквим полазиштем приликом намене површине Београда узета је у разматрање територија у оквиру региона која обухвата: ужи градски регион, градску територију и ужу градску територију. Ужа градска територија дефинисана је у односу на „простор, средину, пејзаж који окружује град” кроз компактност која је карактерише, односно као „град” у најужем смислу речи дефинисан кроз „материјално наслеђе...ретке слободне зелене делове...кроз наслеђе које нам прошлост најчешће оставља у стању зрелом за лечење”¹⁵⁹.

Територија која се налазила унутар круга од око 30 км полупречника чинила је *ужи градски регион*. Насеља и површине, унутар тога круга, делимично су била предвиђена за снабдевање Београда пољопривредним и сточарским производима, а делимично за *излетишта* становника Београда и као „резерват за смештај разних установа које захтевају велике површине, а не морају бити у саставу града”¹⁶⁰. План је предвиђао, поред градског зеленила, и пошумљавање целе околине Београда, „као резервоара свежег ваздуха и извесне препреке за јаке

Љибо Илић, „О урбанистичкој методи”. *Изградња*, 5-6 (1950): 8–22.

Аноним, „Услови конкурса. За зграду централног комитета Комунистичке партије Југославије. За зграду Претседништва Владе Федеративне Народне Републике Југославије,” *Техника*, 11-12 (1946): 339–353.

Саша Седлар, „Наш велики архитектонски конкурс,” *Техника*, 1 (1947): 17–18.

Аноним, „Конкурси за Дом Централног комитета КПЈ и зграду Претседништва владе ФНРЈ,” *Техника*, 6 (1947): 141–148.

¹⁵⁷ Милош Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 5–11.

Станко Мандић, „Структура региона Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 61–70.

¹⁵⁹ Станко Мандић, „Организација и намена површина градске територије,” *Г Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 71–86.

Милош Сомборски, „Проблеми урбанистичког планирања Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 5–11.

ударе кошаве”, унутар чијих *граница* ће се налазити најближа излетишта и одмаралишта за становнике Београда¹⁶¹. Ужа територија градског региона наглашавала је *морфологију* града. Границе ужег региона града биле су означене гребеном који почиње од Вишњичке падине на десној обали Дунава, и који се преко гребена Мокролушког, Кумодрашког и Скушањског брда преко Остружничке падине спуштао на десну обалу Саве, чиме је овај гребен формирао амфитеатар орјентисан према северу¹⁶².

„Пројектована” ужа градска територија, коју су сачињавали припојени Београд и Земун, са претходних 3 498 ха настањене површине проширена је на 8 150 ха, односно на 132%. На десној обали Саве *освојено* је 1802 ха *нове територије* (са претходних 2 863 ха на 4 665 ха), односно за 163%, док је Земун повећао своју територију за 900 ха (од 635 ха на 1 535 ха), тј. за 142%, при чему је *укључена територија* Новог Београда чинила чак четвртину укупне уже градске територије, односно 24% са својих 1950 „освојених” хектара¹⁶³. Посматрано кроз „брuto” постојеће и (од природе) *освојене* територије, може се стећи увид о величини „заузете површине”, али не и о њеној структури, јер њу, свакако сачињавају, поред изграђених, и неизграђени делови, односно *слободне* површине.

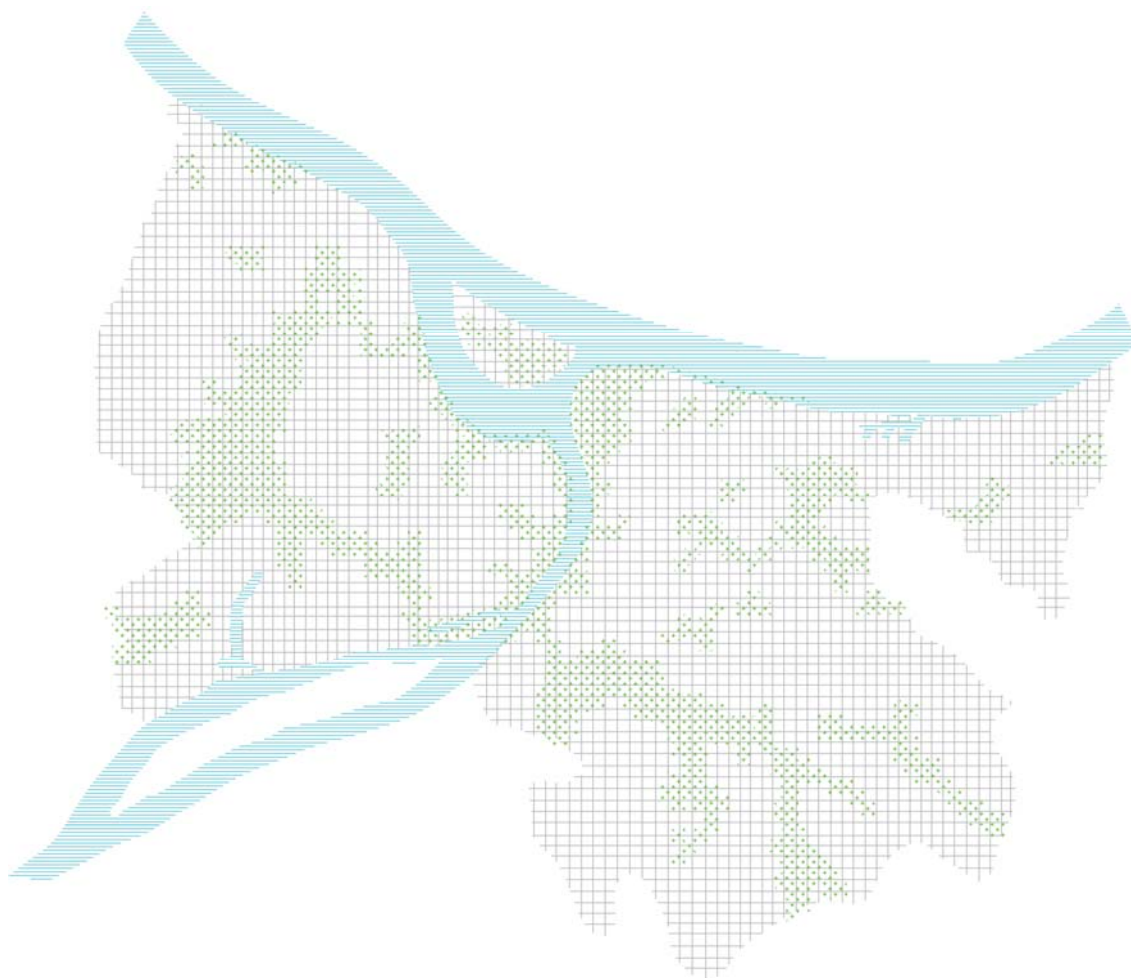
Генерални урбанистички план 1950. године рађен је према принципима да тада савремено планирање развоја града рачуна са различито обрађеним зеленим површинама, као са једним од најзначајнијих *елемената* града¹⁶⁴. Већ тада је постојала развијена свест о значајном утицају присуства већих зелених површина у граду на стварање повољније микроклиме, која се мењала услед последица процеса индустријализације и урбанизације градова и њиховог наглог повећања, што је утицало на смањивање зелених површина у склопу укупне предеоне структуре.

¹⁶¹ Ibid., 10.

¹⁶² Станко Мандић, „Организација и намена површина градске територије,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 71–86.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Стеван Милинковић, „Зелене површине у генералном плану Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 137–144.

Прилог 4.1.1.-1: Систем градског зеленила (схема на основу извора: Станко Мандић, „Организација и намена површина градске територије,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 71–86: 79, аутор Н. Ј.).

У таквим околностима развоја, *поставити (о)снове* за правилан распоред (дистрибуцију елемената унутар структуре) значило је поставити одређене задатке пред Генерални план Београда:

- *повећати*, у границама могућности *зелене површине* у постојећем делу града и *остварити повезан систем* са што равномернијом расподелом зеленила;
- остварити *простране зелене површине* директно *ослођене на насељену територију града*, као *место за одмор* и освежење грађана;
- у новом делу града, на левој обали Саве, *остварити изградњу у зеленилу* као и *веће, груписане парковске површине*;
- остварити *шумски заштитни појас* у циљу ублажења утицаја ветрова, заштите тла од ерозије, сузбијања бујичних вода, побољшања исушивања тла, као и у *циљу стварања повољних услова за блиска излетишта*¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Ibid.

Прилог 4.1.1.–2: Привредне зоне, намењене изградњи индустријских објеката и радионица, постављене су према врсти производње уз обале река у ткиво града;

Прилог 4.1.1.–3: Групације објеката културног и просветног карактера на територији града (схеме на основу извора: Станко Мандић, „Организација и намена површина градске територије,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 71–86: 78, аутор Н. Ј.).

Прилог 4.1.1.–4: Поред постојећих група административно-управних објеката нове зоне таквог карактера концентрисане су на приобалним деловима града;

Прилог 4.1.1.–5: Комплекси специјалне изградње, према специфичним активностима којима служе, груписани су на ближим или удаљенијим деловима територије града (схеме на основу извора: Станко Мандић, „Организација и намена површина градске територије,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 71–86: 78, аутор Н. Ј.).

Прилог 4.1.1.–6: Железничка постројења одузимају граду најлепше делове док су индустријска предузећа и веће радионице изграђене по целом граду унутар стамбених блокова;

Прилог 4.1.1.–7: У граду каквог затичемо, зелене површине, изузев Калемегдана и Ботаничке баште, сведене су на мање градске скверове.

Зелени масиви удаљени су од најгушће насељених делова града

(схеме на основу извора: Станко Мандић, „Организација и намена површина градске територије,”

Београд: генерални урбанистички план 1950 (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951),

71–86: 76, 77, аутор Н. Ј.).

Према генералном плану чак 1/3 (једна трећина) од укупне површине градске територије намењена је зеленим површина у које је урачунат и ужи шумски појас. Укупна површина зеленила износи 11 561 ha, од чега на градско зеленило отпада 2 471 ha, а на заштитни појас 9 180 ha. Према томе на 1 становника будућег милионског Београда отпада 24,7 m² јавног градског зеленила и 91,8 m² шума и парк-шума у непосредној околини, што укупно износи 115,6 m² по становнику. У односу на претходну укупну површину од 3010 ha новопланираних 11 561 ha представљали су повећање од 384%, које би требало *системски* распоредити, како би допринели структуралном квалитету града у целини.

Повећање парковских површина у постојећем делу града представљао је тежак проблем, док је за стварање нових паркова требало рачунати на преостале слободне површине којих је, већ тада, било веома мало. *Систем повезаног зеленила* планиран је као пратња већих интервенцијама за просецање нових саобраћајница у виду зелених трака адекватне ширине. Планиран је нови парк на неизграђеном делу Ташмајдана, затим пошумљавање јужне падине Дубоког потока, парковски терен код „Пионира”, терaziјски продор ка Сави, проширивање Калемегданског парка на Горњи и Доњи град, као и део приобалних терена поред

Дунава, што би водило ка његовом преуређењу у парк изузетне вредности и привлачности. За леву обалу Саве, без обзира на *погодности* „слободног” терена, поред најаве о остваривању „у правом смислу града у зеленилу”, најављивани су проблеми, попут „деликатног естетског уобличавања”.

У структури укупне планиране територије Београда планиране су и *три јаче зелене зоне* директно наслоњене или увучене у град: 1) на североистоку, парк на падини Великог Врачара; 2) на југозападу, парковска и шумска зона Топчидерског брда, Топчидера, Кошутњака, Жарковачке падине и Макиша; 3) на северозападу ивични појас Бежанијске косе према Новом Београду и према Дунаву. Такође, у средишту будућег Београда планирана је и *пространа зона комбинованих водених и зелених површина*; водено огледало језера које ће добити затварањем дунавског рукавца и зеленило које га окружује на обали Новог Београда и на Ратном острву, спојеним са копном и затим, преко Саве зеленило Доњег града и Калемегдана.

Површине које су биле намењене ужем шумском појасу обухватале су, углавном, доминантне и експоноване терене околних брда, почев од Великог Врачара на североистоку од ког би се појас даље протезао у широком луку преко Малог и Великог мокрог луга, Кумодража и Торлака, Стражевице и Манастирске шуме до Жаркова на југозападу. Даље би се овај заштитни појас настављао Макишем, па преко Аде Циганлије и зеленог појаса у Новом Београду ка Бежанијској коси би се даље преко Дунава везивала за ритске шуме на левој обали Дунава. Пратећи Дунав, ужи појас обухватао би великоселска острва како би се на десној обали Дунава везао са шумама, које су биле планиране за подизање на брдском терену изнад великог села. Осим заједничке намене ових шума, за сваку од њих је планирано да има и своју посебну намену. На подручју шумског појаса требало је остварити излетничке зоне, зимско-спортске терене итд., што је даље значило да су на појединим местима потребне и мање нивелације терена, пројектовање шумских паркова као и прилагођена изградња у мањем обиму.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Оливер Минић и Коста Поповић, „Површине за фискултуру у Београду,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 145–149.

Оливер Минић, „Структура града и центри друштвеног живота,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 150–156.

Савка Антоновић, „Резултати досадашње обнове и изградње Београда,” *Београд: генерални урбанистички план 1950* (Београд: Извршни одбор Н. О. Београда, 1951), 160–167.

Проширивање или „освајање” нове територије града, које је планирано кроз ГУП из 1950. године, замишљено је кроз пажљив третман елемената предеоне структуре у оквиру тог процеса. Кроз формирање нове територије града долази до промене структуре предела – кроз померање граница између природног и изграђеног и формирањем нових елемената насталих физичким и друштвеним мапирањем одређеног простора. Кроз просторне трагове у физичком, осмишљена је пројекција друштвеног на тлу.

У оваквим условима архитекта постаје „друштвени чинилац”¹⁶⁷ са значајном „јавном и културном улогом”¹⁶⁸, те се од њега очекивало да буде „културно образованији и технички спремнији”, с обзиром на то да „друштвене промене у архитектури морају имати одраз у одгоју архитеката”¹⁶⁹.

План из 1950. године представљао је почетак нове фазе урбанистичког рада у којој ће се „стварати планови који ће се плански и остваривати”, те је с тога он требало да представља „основу за реалну изградњу” чији је циљ био да „укаже на основне недостатке градског организма и постави захтеве за одстрањење тих недостатака”, при чему „не сме спутавати пројектанта својом преодређеношћу, која би довела пројектанта у положај обичног цртача плана по програмским захтевима”¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Милорад Мацура, „Архитект и пројектовање,” У: Бранислав Крстић (ур.), *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014 [1950]), 163–173.

¹⁶⁸ Едвард Равникар, „Архитектури дајмо боље услове,” У: Крстић Бранислав (ур.), *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014 [1950]), 325–347.

¹⁶⁹ Зденко Стрижић, „Лик архитекта,” У: Крстић Бранислав (ур.) (2014). *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014 [1950]), 315–325.

¹⁷⁰ Бранко Максимовић, „Постављање урбанистичког рада на реалне основе,” *Техника*, 1946, 56–57.

4.1.2. Актуелна мисао архитеката и урбаниста 1950-их:

Прво саветовање архитеката и урбаниста СФРЈ

„Да би се мртва блага претворила у живу, за нас корисну силу, неопходно је имати огромну количину дисциплиноване воље, научних знања и технички умешних руку. Само пламена енергија научног знања може да претвори мртву масу гвоздене руде у леп мотор, у математички тачну машину; само људи науке, њени радници могу да извлече несумњиво корисно из нечега што је на изглед бескорисно, као што су, на пример, врели шкриљци.

Радници науке морају бити цењени, и то баш као најпродуктивнија и најдрагоценија енергија народа, а зато је неопходно да им се створе услови, под којим би пораст те енергије био на све начине олакшан”.¹⁷¹

Прилог 4.1.2.–1: Пријем представника инжињера и архитеката код председника Владе ФНРЈ маршала Јосипа Броза Тита (извор: *Архитектура*, 1-2 (1947), 5).

Након ослобођења Београда, новембра 1944. године, створен је „јединствени народно-ослободилачки фронт инжењера, архитеката и техничара”. Оваква организација имала је задатак да све родољубиве и исправне техничке снаге стави на располагање Народно-ослободилачком фронту ради даљег вођења ослободилачког рата и изградње наше порушене земље”, а на основу резултата

¹⁷¹ Горки, цитат у: *Техника*, 6 (1946): 175.

који су били видни „у борби на оба фронта – у борби против окупатора и борби за изградњу порушене земље”¹⁷².

Савез друштва инжењера и техничара ФНРЈ настао је на основу сагласности друштава инжењера и техничара која су била организована по републикама. Задаци ових друштава били су: стручно и научно уздизање чланства; популарисање науке и технике, као и формирање стручних кадрова; али и активно учествовање у економској обнови и изградњи ФНРЈ. У те сврхе друштва су организовала различите активности: предавања за стручњаке и широке народне масе, стручне курсеве, решавање стручног школства, издавање стручних часописа, стручно-научних и стручно-популарних публикација, сарадњу у штампи по актуелним, стручним и привредним проблемима, одржавање састанака инжењера и техничара појединих струка из целе земље, као и одржавање конгреса и изложби. У оквиру I конгреса инжењера и техничара Југославије истакнуто је становиште да се „корени науке и технике налазе у потребама друштва”, те да је то разлог због кога „научни рад треба у потпуности повезати са задацима обнове и изградње земље, а научне раднике привући на што ужу сарадњу”¹⁷³, јер:

„и од техничког стваралачког рада зависи побједа у обнови наше земље”¹⁷⁴

Услед квантитативног унапређења физичке и друштвене производње простора после Другог светског рата, настала је потреба за квалитативним унапређењем архитектуре и урбанизма. Архитекти и урбанисти имали су одговорну улогу која се није огледала искључиво у изградњи физичког, већ и у домену државног и друштвеног, с обзиром на то да „грађевине нашег Петогодишњег плана, као уосталом и грађевине свих времена, морају имати печат епохе и средине у којима су настале”¹⁷⁵. У оваквим околностима један од могућих облика унапређења професије био је кроз окупљање и размену мисли. Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије одржано је 1950. године у Дубровнику.

¹⁷² Братислав Стојановић, „О оснивању друштва инжењера и техничара,” *Техника*, 2 (1946): 40–41.

¹⁷³ „Резолуција I конгреса инжењера и техничара Југославије”, *Техника*, 6 (1946): 173–174.

¹⁷⁴ Завршна парола I конгреса инжењера и техничара Југославије

¹⁷⁵ Јован Крунић, „Архитектонско наслеђе и процес стварања архитектонског израза,” У: Крстић Бранислав (ур), *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014 [1950]), 156–163.

У оквиру првог саветовања у Дубровнику учествовало је 247 изабраних делегата, из секција архитектата Друштва и инжењера и техничара република у којима су постојала¹⁷⁶. Саветовање је одржано у сврху утврђивања циљева и задатака који се постављају пред архитекте и урбанисте, а који су одређени кроз анализу до тада постигнутих резултата исказаних кроз реферате који су чинили основу за дискусију и формирање општих принципа. Само саветовање, с обзиром на то да није усвојило закључке нити донело некакав завршни документ, представљало је платформу размене мишљења.

На основу анализе тема и садржаја реферата представљених на Саветовању, као и на основу њиховог груписања у оквиру самог Саветовања, један од учесника овог скупа арх. Бранислав Крстић извршио је њихову тематску класификацију доводећи их у паралелну раван са неким од тада светски релевантних начела, као што је Атинска повеља¹⁷⁷. Кроз различите теме које су обрађене у оквиру Саветовања:

1. Становање¹⁷⁸; 2. Друштвене зграде¹⁷⁹; 3. Производња/рад¹⁸⁰; 4. Град и градски центри¹⁸¹; 5. Историјска баштина градова¹⁸²; 6. Урбанизам обухвата територије¹⁸³;

¹⁷⁶ Бранислав Крстић, *Атинска повеља и мисао архитектата и урбаниста ФНРЈ 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014).

Београдска секција (1950). *Реферати за I саветовање архитектата и урбаниста Југославије* (први део).

Društvo inženjera i tehničara Hrvatske, секција архитектата, *Referati savjetovanja arhitekata i urbanista u Dubrovniku 1950* (Zagreb: Štamparija novina, 1950).

Arhitektonska секција инжењерев и техников Ir Slovenije, *Problemi arhitekture in urbanizma LRS* (Ljubljana: Tiskarna Toneta Tomšiča, 1950).

¹⁷⁷ Прво издање *Le Charte d'Athènes*, текст који је средио и интерпретирао Корбизје, објављено је у Паризу тек 1957, док је њено анонимно издање објављено у Паризу 1942. године (што објашњава Корбизје у издању из 1957). На основу тематског груписања реферата у оквиру самог скупа, као и на основу белешки и сећања о темама и дискусијама Б. Крстић изводи закључак о подударности ставова југословенских архитектата 1950-их година и ставова *Атинске повеље*.

Бранислав Крстић, *Атинска повеља и мисао архитектата и урбаниста ФНРЈ 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014).

¹⁷⁸ Радови у тематској групацији становање: „Проблем станбених зграда” (Владислав Рибникар), „О нормативима за станове и могућности реализације” (Бранко Тучкуровић), „Projekti stanovanj v LRS 1945-50 in smernice bodočemu projektiranju” (Danilo Fürst), „Пројектовање и извођење станбених зграда” (Мате Бајлон), „Монтажно грађење стамбених зграда” (Иво Бартолић), „Штедња у грађевинарству” (Владимир Поточњак), „Трајност и одржавање зграда” (Виктор Хећимовић).

¹⁷⁹ Радови у тематској групацији друштвене зграде: „Еволуција проблематике савременог позоришта” (Милорад Пантовић); „Осврт на изградњу позоришта у Југославији од

7. Улога архитектке. Обука архитеката¹⁸⁴, као и друге о којима је било речи током дискусије¹⁸⁵, архитекти су изразили основе у области архитектуре и урбанизма, „које у новој држави, они и држава треба да остваре”.

У оквиру различитих тематских подцелина поједини аутори у оквиру реферата бавили су се темама од значаја за испитивање развоја мисли, односно позиције унутар теоријског дискурса, питања третмана природе (као значајног елемента града) у процесу развоја територије Београда. У оквиру тематске целине *Град и градски центри* Бранко Петричић истакао је значај зелених површина у и око града које „обезбеђују да се људи не одвоје од природе”¹⁸⁶. Значај зелених површина, у које Петричић убраја: шумске појасеве, излетишта, градске паркове, зелене површине микрореона, кејове, као и површине за спорт и фискултуру, он сагледава кроз њихову улогу у „друштвеним, социјалним и културним потребама становника”, с обзиром на то да оне „повезују град с природом”. Међутим, он је као проблематику бављења овом темом видео недостатак школованог кадра, с обзиром да на архитектонским факултетима није било адекватних припремних

ослобођења до данас” (Антун Поточњак), „Vpliv preventivne medicine na tvorbe sanitetne arhitekture” (Jože Platner), „О дечјим јаслама и вртићима” (Нада Благојевић), „Грађевинарство друштвеног стандарда у НР Црној Гори 1947-1950” (Крсто Филиповић).

¹⁸⁰ Радови у тематској групацији производња/рад: „О индустријализацији” (Владо Антолић), „Некај misli o namestitvi industrije” (Niko Bežek), „О индустријски архитектури v LRS” (Miro Gregorič), „Руризам и пољопривредна архитектура” (Бранислав Којић).

¹⁸¹ Радови у тематској групацији град и градски центри: „Kratek opis modernega urbanizma v Sloveniji” (Edvard Ravnikar), Problemi izgradnje nediteranskih gradova i naselja” (Josip Seissel), „Неке поставке о будућем граду и општеземаљском планирању” (Братислав Стојановић), „О градским центрима и центрима градских рејона” (Оливер Минић), „Центри градова и четврти” (Ратомир Богојевић), „О неким проблемима урбанизма Македоније” (Љубе Пота), Бранко Петричић.

¹⁸² Радови у тематској групацији историјска баштина градова: „Потреба сарадње архитектуре-урбанисте са конзерватором” (Иван Здравковић), „О реконструкцијама” (Иван Витић), „Архитектонско наслеђе и процес стварања архитектонског израза” (Јован Крунић).

¹⁸³ Радови у тематској групацији урбанизам обухвата и територије: „Неке поставке о будућем граду и општеземаљском планирању” (Братислав Стојановић), Љубо Илић, Зденко Стрижић

¹⁸⁴ Радови у тематској групацији Улога архитектке. Обука архитеката: „Архитект и пројектовање” (Милорад Мацура), „Лик архитекта” (Зденко Стрижић), „Архитектури дајмо боље услове” (Едвард Равникар).

¹⁸⁵ Теме у расправи последњег дана саветовања: „Ко рјешава сложену проблематику урбанизма? ”, „Закони и управа”, „Хигијена града”, „Градови и одбрана”, „Архитекта треба да буде и урбаниста”, „Прва стручна литература о нашој пракси”.

¹⁸⁶ Крстић Бранислав (ур), *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014 [1950]), 29.

предмета, док на шумарским факултетима није било предмета који би „композиционо и обликовно решавали зелене површине”¹⁸⁷.

Архитекта Братислав Стојановић, управник Управе за пројектовање ИОНО–Београд, на Саветовању је у оквиру свог реферата „Неке поставке о будућем граду и опште земаљском планирању” дао територијални преглед планираних, значајних елемената предеоне структуре (природних и изграђених) које се могу поделити у две групације:

1) Значајне просторне целине наглашене природности:

1) Земунско шеталиште – висока обала Дунава звана „Прегревица” (велико градско шеталиште са погледима на историјски Београд, Дунав и супротну обалу Дунава, обрађено у зеленилу са слободним објектима, док је на самој обали купалиште и мање пристаниште; 2) „Бежанијска коса” као велики парк Београда „са сличним предностима, у погледу отварања видика са косе на Београд, какве има Калемегдан”; 3) Ратно острво и 4) Ада Циганлија као паркови културе и одмора намењени рекреацији и спорту на води; 5) даље уређивање Калемегдана као великог градског парка; 6) велики градски парк почев од „Пионира”, 7) преко Новог гробља са 8) „Звездаром” као тежиштем; 9) Авала као национални парк; 10) Јајинци као градска зелена површина, шума-парк, са спомеником палим борцима; 11) Макиш као градска шума са купалиштем на Сави, са хиподромом, мотодромом, ботаничким и зоолошким вртovima, са парковима за разоноду пионира, омладине и одраслих, фолклорним селом, мото-стазама, стазама за јахање, бицикличким стазама, језерима итд; 12) Кошутњак као велики градски парк; 13) фискултурни центар у виду појаса од новог стадиона планираног на Калемегдану до Бањице.

¹⁸⁷ Ibid.

II) Значајне изграђене просторне целине:

1) ушће Саве у Дунав као монументални центар града; 2) Нови Београд као центар административно-управног и културно-уметничког значаја, али и привредно-трговачки центар, поред чега ће се налазити још и 3) Центар народне технике са спортским аеродромом и бродоградилштем, радионицама и спортским теренима; 4) тежиште друштвеног и културног живота Београда, као и велика југословенска опера на месту данашње железничке станице; 5) Филмски град у Кошутњаку као „специфични центар Београда”; 6) Пионирски град у Кошутњаку; 7) „дефинитивно” формирање Теразија са теразијском терасом као једног од историјских центара града; 8) формирање Трга републике као једног од историјских градских тргова; 9) просторна целина Трга Маркса и Енглеса (данашњи Трг Николе Пашића) са градским комплексом од Теразија, преко оба президијума, Пионирског парка и с друге стране од зграде ЦК КПЈ преко зграде Народне скупштине са 10) парком на Ташмајдану до зграде Градског музеја; 11) Трг Димитрија Туцовића као важан саобраћајни и историјски градски трг¹⁸⁸.

И у оквиру мисли и плана истиче се пажљив третман природног – као важног сегмента приликом планирања и уређења територије града. Ова два дискурса деловања – плански и теоријски указују на приступ приликом сагледавања целине, унутар које се архитектонским и урбанистичким гестовима дефинише територија, чија материјализација представља физичку структуру целине.

Посматрано на основу изражених ставова, поред приступа повећању зеленила (које је планирано чак на 1/3 укупне градске територије) од значаја је и увид у однос између природног и изграђеног унутар структуре територије града (становане заузима 40% површине, док је за слободне површине предвиђено 34% површине).

¹⁸⁸ Братислав Стојановић, „Неке поставке о будућем граду и општеземаљском планирању,” У: Крстић Бранислав (ур), *Атинска повеља и мисао архитеката и урбаниста 1950-их* (Београд: Б. Крстић, 2014 [1950]), 173–190.

Поред пажљивог приступа конфигурацији предеоне структуре, третирана је и њена композиција, с обзиром на то да су неке од тема биле и мреже, значајни елементи и просторне целине унутар система повезаног зеленила. Нека од излагања у оквиру теоријског дискурса указивала су и на друштвени, поред физичког значаја зеленила, на основу чега се може стећи увид и у *функцију*, поред *конфигурације* и *композиције* целине предеоне структуре у посматраном периоду.

4.2. Комплементарност мисли и плана 1970-их година

Крајем 1966. године Скупштина града Београда донела је Одлуку о ревизији Генералног урбанистичког плана из 1950. године за коју је именован Урбанистички завод Београда уз ангажовање других стручних институција према програму рада¹⁸⁹.

Разлози за доношење Одлуке о ревизији Генералног урбанистичког плана из 1950. године разврстани су у три главне групе:

- бројне друштвено-економске промене које нису могле бити сагледане у моменту креирања и доношења плана, што се одразило и на процес *експанзије града и неконтролисане урбанизације непосредне околине града*;
- напредак у науци и техници, као и одређена *промењена сазнања*, међу којима је било и *сазнање о угрожености целокупне човекове средине* што је довело до развоја и афирмације нових критеријума о потребама и организацији простора; али и
- потреба да се сагледа развој Београда и после 1980. године.

¹⁸⁹ Александар Ђорђевић (ур.), „Тематски број – Генерални урбанистички план Београда,” *Архитектура и урбанизам* (1972).

Текстови у овој публикацији, највећим делом представљају обрађену и прилагођену интерпретацију службеног текста Генералног плана.

4.2.1. Планирање и развој града 1970-их: „архипелаг насеља у мору зеленила”

У оквиру историјског развоја територије Београда, од почетка XX века три пута се одлучивало о „глобалној урбанистичкој стратегији” и о просторном развоју Београда. У оквиру овог процеса ГУ плана из 1923. године карактерише се као „пионирско дело”, док је за ГУП из 1972. године¹⁹⁰ навођено да се „са правом може рећи да је визионарски подухват”¹⁹¹.

Генерални урбанистички план урађен 1972. године обухватао је територију од око 70.000 ha која се пружала од Батајнице на западу до Болеча на истоку и од Крњаче и Панчева на северу до Авале, Сремчице и Умке на југу¹⁹². Организација тима у оквиру Завода постављена је на интердисциплинарној основи, чиме је обезбеђен истраживачки рад са аспекта који дефинишу три основна сегмента сваке градске средине:

- природна средина
- друштвена средина
- створена средина¹⁹³.

На прво место постављен је однос према природној средини, за шта разлог представља чињеница да је она „*темељ* сваког просторног развоја”, представљајући упориште плана који тежи стварању „повољних, хуманих услова живота у једној високо концентрисаној животной средини”. Полазећи од

¹⁹⁰ ГУП из 1972. добио је те године и престижну „Борбину награду” за архитектуру

¹⁹¹ Бранко Пешић, „Завршна реч,” *Урбанизам Београда*, 19 (1972): 2.

¹⁹² План је рађен под руководством дипл. инж. арх. Александра Ђорђевића, директора Завода и помоћника директора дипл. инж. арх. Милутина Главичког, док је тим од 22 чланачинили: 10 архитеката, 2 географа, 1 машинац, 1 електротехничар, 1 социолог, 1 економист, 1 саобраћајац, 1 медицинар, 2 експерта шумарства, 1 грађевине, 1 правник.

¹⁹³ Изучавање природне средине обављено је у оквиру посебне радне групе чији је предмет рада кретао од природних (географских) услова београдске територије, преко пољопривредних површина, зеленила и рекреације до комуналне хигијене и здравља становника. Друштвена средина је обрађивана у три групе: за градску економију, за демографију и социологију, и за правна питања и сарадњу са јавношћу. Створена (вештачка – физичка) средина је изучавана кроз рад шест радних група: становање, производња, услуге, саобраћај, хидротехника и енергетика. Посебна радна група је формирана за израду синтетних подлога и података, алтернативних решења и формирања цртежа плана. Та радна група је названа групом за просторну синтезу.

Александар Ђорђевић (ур.), „Приступ и опште поставке примењеног метода,” *Генерални урбанистички план Београда*, ванредни број часописа *Архитектура урбанизам*, 13–37.

претпоставке да је „свака интервенција у простору или планска претпоставка у извесном смислу везана за природну средину” др Димитрије Перишић закључује да је из тих разлога и „основа планирања и интервенција одређено знање и мишљење о природној средини”, што даље условљава „планско *решење одређених распореда и квалитета* у односу на природну средину”¹⁹⁴.

У оквиру свог експозеа директор Урбанистичког завода Александар Ђорђевић истакао је да принцип изградње насеља „по систему *архипелага* (а не континуално)”, условљен линеарно-зракастим експанзионим правцима омогућава „максимални контакт становника са великим слободним зеленим површинама”. За зелене површине је планирано да *окужују* свако насеље и да се „дубоко увлаче у ткиво града као зелени клинови између експанзионих праваца”, чиме би били створени „идеални услови за организовање примарне мреже климатске инфраструктуре”¹⁹⁵. У оквиру плана предвиђено је да јавно градско зеленило, спортско-рекреативни центри и заштитно зеленило (без локалног зеленила у стамбеним и другим зонама) заузму чак 48,5 % од *целокупне територије* ГУ плана, од којих ће се у оквиру ове територије, 3.152 ha уредити за рекреативне спортске центре, а 7.912 ha за јавно градско зеленило (паркови), док ће преостали део сачињавати заштитно зеленило и шуме које ће грађани такође користити за излете и спонтану рекреацију, чиме би се обезбедила „здрава и пријатна животна средина”, што је био један од основних циљева планирања Београда до 2000. године. Циљ је био креирати лик Београда „на принципу *равнотеже природних и градских структура*”, који би пружао „израз постигнутог *високог степена хармоније града и предела*”.

У оквиру Генералног плана *по први пут* је рађен *план предела* (Landschaftsplan, landscape plan), услед непланске, „често хаотичне” експлоатације „*слободних предела*”, чиме је долазило до „поремећене природне равнотеже, еколошких фактора, како за предео, тако и за човека у њему”. Све ово било је условљено наглим развојем индустријског друштва, и под утицајем тога, повећаном концентрацијом становништва, што је довело до вишег степена урбанизације. Полазећи од поставке да се „*читаво планирано подручје* третира као *јединствена*

¹⁹⁴ Димитрије Перишић, „Третирање природне средине у фази генералног урбанистичког планирања,” *Урбанизам Београда*, 19 (1972): 63–65.

¹⁹⁵ Александар Ђорђевић, „Експозе”. *Урбанизам Београда*, 19 (1972): 15.

природна, односно човекова средина”, план је тежио „нивоу најсавременијих еколошких концепција одржавања (заштите) и унапређивања *целокупне човекове средине* као јединственог *животног оквира човека и друштва*”. Доследним прилажењем третману свих категорија средина заступљених на подручју Београда, циљ је био постићи „да оне не остану *вештачки издвојене* и међусобно *антагонистички усмерене*, већ *максимално међусобно повезане* еколошким и функционалним компонентама које су заједничке у *сложену али јединствену урбану природну целину*”¹⁹⁶.

Кроз план градског зеленила покушано је ново оживљавање природног, приликом чега је поред зеленог појаса, зеленила већих саобраћајница и постојећих великих зелених површина у граду основни систем градског зеленила подразумевао и простране зелене површине уз обале Саве и Дунава. Овим основним категоријама градског зеленила прожима се цели град, махом линеарно, поред чега је Генерални план предвиђао и локације за многе веће објекте градског значаја, као што су: 1) ботанички врт, 2) зоолошки врт и 3) гробља, као и 4) кејови – променаде и други¹⁹⁷. Већи градски објекти (ботанички врт, зоолошки врт, гробља) планирани су за смештај између Миријева и Миљаковца, како због функционалних, тако и због теренских услова, имајући за циљ формирање полукружног система који би штитио од главних удара ветра.

Као најзначајнији спортско-рекреативни центри планирани су: 1) Велико ратно острво, 2) Ада Циганлија са језером, 3) Бањица, 4) Батајница поред Дунава, 5) Велико блато – са језером које ће се ископати, као и 6) простор у меандрима између Саве и Прогара и Умке – са језером, при чему су, поред постојећих паркова и шеталишта, који се задржавају, предвиђају и многи нови паркови и шеталишта, као што су: 7) парк Дедиње (кроз промену и намену), 8) парк Торлак, 9) парк Градина – Милићево брдо, 10) парк Остружница, 11) парк Ресник,

¹⁹⁶ Републички завод за заштиту природе, „Рекли су о Генералном плану,” *Урбанизам Београда*, 19 (1972): 24.

¹⁹⁷ У тренутку израде плана био је заступљен став да су Ботанички и зоолошки врт одавно превазиђени потребама Београда, а да су градска гробља скоро потпуно искоришћена. Урбанистички завод је припремао предлог за мрежу градских гробља за наредних 70 година, чији је завршетак био планиран за јесен 1969. године.

12) парк Калуђерица, као и 13) шеталишта дуж десне обале Саве од Новог Београда до Батајнице и 14) дуж десне обале Саве од ушћа до Аде Циганлије¹⁹⁸.

У надахнутом говору приликом представљања плана јавности Александар Ђорђевић је нагласио да је у сложеним и развијеним друштвеним условима, као и испреплитаним интересима који у просторима постоје у оквиру „самоуправне демократије коју изграђујемо” настао план који има „више добрих квалитета и мноштво добрих идеја”. Од тих квалитета, он је као први, истакао онај о коме се и француски научник, социолог и урбаниста Шомбар де Лув (Chombart de Lauwe) похвално изразио на међународном научном скупу (о коме ће касније бити речи), односно о „настојању да сачувамо хумане односе у новоствореној човековој средини”, кроз „бригу о микроклими”, „заштиту *природне* средине”, као и кроз „*хармонију између природне и створене човекове средине*”¹⁹⁹.

Може се закључити да је идеја о значају природности као продуктивног елемента предеоне структуре не само негована, већ и даље развијана у процесу планирања развоја 1970-их година.

¹⁹⁸ Александар Ђорђевић, „Експозе”. *Урбанизам Београда*, 19 (1972): 15.

¹⁹⁹ Ibid.

4.2.2. Актуелна мисао архитеката и урбаниста 1970-их: прва конференција УН о човековој средини

*Човечанство није у природи као царство у њој;
није нити изван нити изнад, већ изнутра.*²⁰⁰

*Највеће питање '70 -их је: Да ли да се предамо нашем окружењу или ћемо
склопити примирје са природом и почети поправке за штете које смо нанели
нашем ваздуху, нашој земљи и нашој води?*²⁰¹

Бројне констатације и упозорења од стране политичара и научника на тему загађења и узурпације природе изазване „расипничким коришћењем природних ресурса”²⁰², представљале су упозорење са којима би морао да се суочи сваки појединац, као „највећи капитал деликатне структуре нашег друштва”²⁰³. Оваква ситуација довела је до тога да чак и Уједињене нације припремају светску конференцију о човековој средини која је одржана 1972. године у Стокхолму.

Пре Конференције Уједињених нација о човековој средини одржано је неколико значајних догађаја, од којих је прва била конференција у Токију у марту 1970. године²⁰⁴, настала након кратког меморандума „*Environmental Disruption in the Modern World – A Field of Action for the Social Scientists*” који је 1969. године упућен различитим организацијама²⁰⁵, која није имала за циљ да окупи само социологе, већ и разне друге експерте који би били у могућности да дају свој

²⁰⁰ *L'humanité n'est pas dans la nature comme un empire dans un autre; elle n'est pas en dehors, ni au-dessus, mais au dedans.*

Marcel Reynders, „Vers une Philosophie Ecoloque?” У: Shigeto Tsuru (ed.), *Environmental disruption. Proceedings of International Symposium* (Tokyo: Asahi Evening News, 1970), 40–48.

²⁰¹ *The great question of the '70s is: Shall we surrender to our surroundings or shall we make our peace with nature and begin to make reparations for the damage we have done to our air, to our land and to our water?*

President Nixon – State of the Union Message

²⁰² О чијим негативним утицајима на појединца (у различитим животним добима) и породицу говори детаљније у свом излагању.

²⁰³ Samy Friedman, „Facing man and Society: the Challenge,” In: Shigeto Tsuru (ed.), *Proceedings of International Symposium: Environmental disruption* (Tokyo: Asahi Evening News, 1970), 32–37.

²⁰⁴ International Symposium on Environmental disruption in the modern world. 8-14 март 1970.

²⁰⁵ Shigeto Tsuru (ed.), *Environmental disruption. Proceedings of International Symposium* (Tokyo: Asahi Evening News, 1970).

допринос. Ово је било *прво светско окупљање* експерата различитих области који су дебатовали на тему неопходних мера које је потребно предузети у циљу очувања *човекове средине*.²⁰⁶ Као једини учесник са овдашњих простора арх. Бранислав Крстић истиче значај улоге *појединца* у овом процесу, полазећи од доктрине да је „одговарајућа, квалитетна животна средина један битни део права човека”, за шта су неопходне „нове, чак и радикалне доктрине које се односе на овај проблем”:

„Очувати средину (*environment*) је веома важно, али *конзервација* подразумева *пасиван став* према њој, те би било неопходно да заузмемо позитивнији приступ према њој, наиме, са циљем, да *управљањем* (нагласио Б.К.) њоме оснујемо *нову, динамичну равнотежу између човека и његовог окружења*”²⁰⁷.

Овим догађајем започета је „борба” за човекову средину. Након конференције у Токију, у мају 1971. године одржан је *симпозијум*²⁰⁸ у Прагу, који је представљао први значајнији међународни скуп о проблемима човекове средине на просторима Европе²⁰⁹. Пре ових догађаја, Генерална скупштина Уједињених нација је одлучила да 1968. године сазове конференцију²¹⁰, чији је главни нагласак стављен на потребу да се скрене пажња народа и влада света на све већу „угроженост живота и добробити човека као последица његових интервенција у *природној средини*”²¹¹. Међутим, пажња и забринутост јавности нагло су расли, што је довело до тога да главни циљ конференције буде „да забринутост претвори у

²⁰⁶ Учесник ове конференције, као представник Савезне Федеративне Републике Југославије био је архитекта Бранислав Крстић.

²⁰⁷ Branislav Krstić, „Une approche a la legislation de l’environnement” и „Summary of Discussion”, у: Shigeto Tsuru (ed.), *Environmental disruption. Proceedings of International Symposium* (Tokyo: Asahi Evening News, 1970), 233–248 и 267–275.

²⁰⁸ О Прашком скупу једину информацију у нашој штампи дала је „Политика” 21. августа 1971. године.

²⁰⁹ Commission Économique pour l’Europe, Colloque de la CEE sur les problèmes de l’environnement. Rapport sur les travaux et la documentation du Colloque organisé par la Commission économique pour l’Europe des Nations Unies et tenu du 2 au 15 mai 1971, à Prague (Tchécoslovaquie) accompagné d’un voyage d’étude dans la région d’Ostrava (tchécoslovaquie) et de Katowice (Pologne), New York: Nations Unies, 1971.

²¹⁰ На 24. заседању Генералне скупштине (1969) формиран је Припремни комитет од 27 чланова (укључујући Југославију).

²¹¹ УН, „Проблеми људске околине. Извјештај генералног секретаријата ОУН,” (пренесено из часописа „Ekoisticks”, 173, 225–230, апр. 1970, превод Дубравка Кривошеј, *Архитектура*, 106 (1970): 4–7.

акцију која би иницирала програме и политике потребне за њено разрешавање”, односно „развијање метода континуиране делатности у граничним подручјима између научно-социјалног и филозофског знања и гледишта с једне стране и процеса политичког одлучивања с друге стране, који су били неопходни у управљању све сложенијим технолошким друштвом”²¹².

Без сумње су ове конференције, пре свега, биле политичког карактера, али су оне, уједно, биле и једина *арена, разглас* преко ког је могло да се чује струковно мишљење и усмери даље деловање. На струци је било да делује у процесу обликовања, а касније и у примени донетих декларација.

Прилог: 4.2.2.: Дневни штампани материјал дељен учесницима у оквиру конференције (извор: приватна архива).

Архитекта и урбаниста, у оваквим околностима, носи одговорност не само као онај појединац, тј. „највећи капитал друштва”, већ и кроз струковну одговорност даљег деловања, о чему сведочи и сам увод у Декларацију:

„Човјек је истовремено *створење и стваралац своје околице*, која му даје *физичку подлогу* и пружа му могућност за интелектуални, морални, друштвени и духовни развој. У дугој и мучној еволуцији људског рода на овој планети постигнута је фаза у којој је човјек, захваљујући убрзаном развоју науке и технологије, стекао *моћ преображавања своје околице* на безброј начина и без преседана. *Оба аспекта човјекове околице – природне и оне коју је човјек створио – битна су* за његову добробит и уживање основних права човјека, чак и права на сам живот”²¹³

²¹² Ibid.

²¹³ Звонко Петриновић, „Заштита човјечје средине и просторно уређење,” *Архитектура*, 116 (1972): 5–7.

Између симпозијума у Прагу и конференције у Стокхолму, одржана је конференција у Херцег Новом јула 1971. године, као четврта у циклусу конференција *Наука и друштво*, са темом *Наука, човек и његова околина*²¹⁴. Учесници ове конференције били су углавном они који су учествовали и на Конференцији у Стокхолму и на Симпозијуму у Прагу²¹⁵.

У оквиру свог излагања „Друштво, култура и околина”, на конференцији у Херцег Новом, Шомбар де Лув прави веома значајну дистинкцију између појмова *околина* и *друштвена средина*. Према његовим речима *околина*: „одговара скупу елемената оквира у коме живе људи једне друштвене групе, који утичу на њих и који је истовремено мењају својим радом и својом акцијом”, као „утицај друштва на материјални свет и повратну акцију овог последњег на друштво”, док *друштвена средина*: „обухвата скуп појединаца који имају неке заједничке карактеристике, начине комуникација и изражавања који су им својствени, облике рада и услове живота који их зближавају”²¹⁶. На основу овога може се закључити да елементи постају систем онда када им одређена друштвена група својим деловањем да значење, те тако одређене физичке компоненте, без обзира на своје простирање или ограничавање своје пуно значење добијају тек посредством појединца или групе кроз неки од облика *територијалности*. С тим у вези човек представља истовремено и највећу претњу и могући спас:

„Зар нисмо *жртве двеју илузија*: једне *лажне претње* и једне *лажне наде*. Једне *лажне претње*, јер се не треба плашити *околине* већ *људи* који је *свакодневно стварају*. Једне *лажне наде*, јер је наивно веровати да ће *мењање околине* путем нових техника бити довољно да се и друштво

²¹⁴ Покровитељ конференције били су: Савезно извршно веће, Одбор за координацију науке и технологије у СФРЈ, Републички и покрајински органи за послове науке, Заједница југословенских универзитета, Савет академија наука и уметности и Савезна привредна комора.

²¹⁵ Из разговора са проф. Б. Крстићем, који је учествовао на свим овим догађајима и чија су сећања драгоцене. Према његовој причи, искористио је своја познаства и учешће у организационом одбору да позове ове учеснике у Херцег Нови.

²¹⁶ Chombart de Lauwe, „Društvo, kultura i okolina,” U: B. Gluščević, S. Maričić, B. Perović, *Nauka, čovek i njegova okolina. Zbornik četvrte međunarodne konferencije Nauka i društvo* (Beograd: Udruženje „Nauka i društvo”, 1971), 15–25, 16.

промени. Напротив да би се усмерило мењање околине, *треба најпре променити друштво*²¹⁷.

На основу оваквог тока развоја ондашње мисли, за очекивати је било да се архитекте и урбанисти замисле над темом окружења у коме, али и над којим делују. У оквиру дискусије на конференцији, Крстић наводи да се планирање и изграђивање средине не може свести на једно одређено (функционално) подручје (рекреационо, историјско, природно итд), већ „се мора дићи до нивоа суштинског начела”, које се не може свести на норму или меру, већ би представљало концепцију, коју би било нужно уградити у концепт укупног развоја. Променом концепције манифестовале би се *трансформације* у неколико праваца:

- 1) у погледу садржине (*схватањем човека као интегралног дела средине*, при чему би било погрешно да када говоримо о планирању простора да мислимо на површину, јер је у питању *средина*²¹⁸);
- 2) у погледу *форме* (при чему се ради о максималном развијању могућности технике, која би новим изражајним средствима стварала *нови склад природног и створеног*²¹⁹);
- 3) у погледу *просторне диспозиције* (овим би се стварале материјалне претпоставке *реинтеграције природне и урбане средине*, које сада *противрече једна другој*, јер се развијају паралелно уместо интегрално);
- 4) у погледу учешћа човека (ово учешће је претпоставка да се обезбеди непосредна спрега средине и онога који је ужива, јер није довољно прогласити да се ради за човека: мора се радити са њим²²⁰. *Човек је и објекат и субјект стварања*)²²¹.

²¹⁷ Ibid.

²¹⁸ „Амбијент као динамички простор међуљудских односа је примарни колективни облик живота. Међусобни односи различитих амбијената постају структура града.”
Radovan Dellale, „Urbarhitektura – kontinuitet života,” *Arhitektura*, 106 (1970): 8–12.

²¹⁹ Прву награду „Борбе” за архитектуру 1972. године добио је нови урбанистички план Београда, који је град конципирао као архипелаг насеља у зеленилу итд.

²²⁰ Александар Кушић на примеру београдских стамбених насеља описује процес *самоуправног присвајања простора*, кроз испитивање позиције архитектуре и урбанизма у време интегралног самоуправљања, тј. однос државе према појединцу као основном елементу самоуправног друштвеног система. Ово описује кроз одређене етапе које су се одвијале у периоду који посматра (1965-1991), као што су: касномодерна архитектура и урбанизам: унутар и насупрот потрошачког друштва, *стварно* југословенског социјализма: касномодерни урбанизам и архитектура као когнитивно мапирање.

Сви ови одржани догађаји²²², и учествовање представника струке с наших простора, говори у прилог томе да је *промишљање* теме човекове средине у посматраном периоду било у складу са остатком света²²³, ако не и *корак испред свог времена*. Ставови о потреби за реинтеграцијом²²⁴ природног и *изграђеног*, као и посматрању укупне средине пре као друштвеног процеса него физичког производа релевантни су и применљиви и данас.

*У наше време урбана и природна средина је само једна.*²²⁵

Убрзо након ових догађаја одржано је и прво предавање на тему човекове средине на Архитектонском факултету у Београду, ко је одржао архитекта Бранислав Крстић на позив професора Богдана Богдановића. Приликом обраћања студентима Архитектонског факултета, Крстић је навео као највреднију

Александар Кушић, *Промена урбанистичко-архитектонске парадигме на примеру београдских стамбених насеља: период југословенског касног социјализма* (1965-1991. године), докторска дисертација (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2014).

²²¹ Бранислав Крстић, „Урбанизација и економске и друштвене трансформације (Покушај компаративне дијагнозе: Бордо – абиџан), дискусија,” У: Б. Глушчевић, С. Маричић, Б. Перовић, *Наука, човек и његова околина. Зборник четврте међународне конференције Наука и друштво* (Београд: Удружење „Наука и друштво”, 1971), 215–221.

²²² Догађаје на светској сцени пратила су дешавања на нашим просторима, па је већ почетком 1973. године основан *Савет за унапређење човекове средине у Југославији*.

„Проблем није у неком непремостивом сукобу модерне технологије, односно развоја производних снага и природе већ у оном сукобу који настаје због заостајања човекове свести о неопходности системског савлађивања стихијског деловања материјалног развоја друштва, односно начина производње и друштвеног живота на природу.”

Из поздравног говора Едварда Кардеља на оснивачкој скупштини Савјета за заштиту и унапређење човекове средине у Југославији, Београд, 1. II 1973.

Едвард Кардељ, „Поздравни говор на оснивачкој скупштини Савјета за заштиту човјекове средине СФРЈ,” *Архитектура*, 119-120 (1973): 2–3.

²²³ Иво Марган, „Заштита човјекове околине,” *Архитектура*, 119-120 (1973): 3–4.

Олег Мандић, „Социологија, екологија, архитектура,” *Архитектура*, 119-120 (1973): 4–5.

Славко Дакић и Федор Кривошеј, „Околина је процес,” *Архитектура*, 119-120 (1973): 35–39.

²²⁴ У оквиру докторске тезе Јелена Ристић Трајковић објашњава на примеру стамбених насеља у Београду постојеће, али и предлаже будуће моделе реинтеграције природе и архитектуре.

Јелена Ристић Трајковић, *Архитектура и природа: примена енвајронментално-бихевиоралних теорија у архитектонском пројектовању*. Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2015.

²²⁵ Захваљујући одређењима које имамо, и која су потврђена на Прашком (1971) и на Стокхолмском скупу (1972), данас смо сигурни да се у области човекове средине мора превазићи парцијални и ангажовати комплексни приступ.

Из белешки Б. Крстића, приватна архива Бранислава Крстића.

„производњу” будућности „младост која долази и средину која остаје” и кроз својеврсни манифест истакао да:

„човјеково стварање морало би бити *настављање стварања природе*, а не њено експлоатисање и разарање; јер у следећем степену развоја то је и разарање човјекове егзистенције. Оријентација у просторном уређењу мора бити „поприродњавање” функција (становања, рада, рекреације) и облика; *природна и урбана средина не могу бити антагонистичке јер је човјекова средина једна и недјељива*. Зablуда је дијелити средину на ону коју градимо (урбану) од оне у којој градимо (природну), кад су оне недјељиве”²²⁶.

²²⁶ Из белешки Б. Крстића, приватна архива Бранислава Крстића.

4.3. Усклађеност плана и мисли у процесу развоја предеоне структуре Београда

Полазећи од посматрања предела као процеса, пре него као слике кроз паралелно посматрање планске и теоретске мисли, циљ је био упоредити ова два паралелна тока, са посебним освртом на одређене *кризне моменте*, који *кључно* трансформишу будуће смерове и процесе развоја. С обзиром на то да је предео динамичан систем који функционише и кроз ментална и материјална чула план је посматран као визија о његовој будућој физичкој структури, док су ставови изнети у оквиру теоријског дискурса служили за проверу или потврду његових *метафоричких* компоненти. Оба ова концептуална феномена предела, његова физичка и метафоричка својства, присутна су и у оквиру плана и мисли, што се може сагледати кроз „пажљив” третман природе.

Поновно разматрање плана и онога што је било у оквиру њега замишљено од значаја је како би се стекао увид у третман „физичке” структуре предела, док приказ тада актуелне мисли указује на тенденције и намере будућег развоја. Овакав начин сагледавања доводи у паралелне равни испитивања његову *статичну физичку структуру* и *динамичне процесе његовог развоја*. Њиховим упоређивањем могуће је кроз трагове физичке структуре утврдити степен испуњености некадашњих визија, њихову претходну заснованост и утемељеност, као и сврсисходност у актуелном тренутку.

4.3.1. Формирање *целине* предеоне структуре: утопија о *мрежи* зеленила

Ставови заступљени у оквиру посматраних планова, ГУП-а из 1950. године чија је водећа мисао била „проширивање територије” и ГУП-а из 1972. године који је вођен премисом „архипелаг насеља у мору зеленила”, заједно са анализом ставова изнетих на Првом саветовању архитеката и урбаниста СФРЈ одржаном 1950. године у Дубровнику и Првој конференцији УН о човековој средини одржаној у Стокхолму 1972. године, указују на чињеницу да су у време развоја територије Београда друге половине XX века са значајном пажњом третирани и елементи природности и изграђени елементи предеоне структуре. На основу ових временских и тематских подударности може се закључити да је проблематика човекове средине комплексно и напредно третирана у оквиру обе платформе деловања, како у домену теоријског (посматрано кроз конференције и друге скупове), тако и у домену практичног (посматрано кроз генералне урбанистичке планове).

Како планирање једног града представља, пре свега, један од процеса друштвене производње простора испитивање односа између природног и изграђеног показује тенденције просторних *репрезентација*. У процесу послератне *производње простора*, поред јасно изражене основне намере формулисана у виду водеће „освајачке” паролe производња *друштвеног* простора престонице новоформиране државе јесте подразумевала нове физичке просторе, али са значајним уделом (1/3) простора природности. Ово би било у супротности са оним како Лефевр описује последице ситуације у којој „свако друштво производи свој простор”, при чему „(физички) природни простор нестаје”, осим ако и површину природе не посматрамо као *друштвени производ* на основу знања које се на тај начин „размножава” (што је, такође, једна од импликација које наводи Лефевр) о *процесима* укупног развоја предела и територије града. Из тих разлога посебан „објекат” интересовања истраживања чине они простори природности који представљају локације и просторне поставке начела исказаних у оквиру плана и мисли кроз ставове јединственог третмана природног и изграђеног у оквиру третмана укупне предеоне структуре града.

Оба плана („проширивање територије” и „архипелаг насеља у мору зеленила”) разматрала су могућност формирања *система повезаног зеленила*. Иако су се системи кроз које је ово замишљено разликовали (од оних који су замишљали „прстен” зеленила, до оних у оквиру којих зеленило „попут клинова” улази у урбану структуру) намере и мисли су се понављале (што би могло да се окарактерише као њихова временска потврда). Оваквим приступима развоју територије града циљ је био формирати сложену, јединствену природну и урбану, односно човекову средину, у оквиру које би била постигнута равнотежа природних и градских структура, односно „висок степен хармоније града и предела”.

Мапирањем просторних целина доминантне природности издвојени су концептуализовани простори исказаних доминантних ставова, а који се односе на третман природе у процесу развоја града. На овај начин истакнуте су одређене *репрезентације простора* кроз које је наглашена *представа* о значају природног у процесу развоја територије града, чиме се посебно истиче значај друштвеног аспекта његовог формирања и коришћења.

Формирањем како изграђених, тако и природних просторних целина, настају места „специфичног карактера”, при чему, управо, *карактер* представља „стварни и суштински објекат људске идентификације”²²⁷. Оваква места су од значаја како за људе, тако и за друштво у целости, с обзиром на то да је кроз њих могуће остварити онтолошку и генеолошку повезаност одређеног *места* и *друштва* (*polis vs. civitas*).

Посматрани у односу на укупни урбани портрет територије Београда, овакви простори (природности) представљају елементе његове *физичке инфраструктуре* кроз чију просторну диспозицију је могуће остварити систем мреже. У „освајању” нових граница између природног и изграђеног приликом формирања територије града лежи потенцијал остваривања *мреже* зеленила, чиме би се остварила урбана

²²⁷ Kristian Norberg-Šulc „Genius loci,” U: Miloš Perović (ur.), *Antologija teorija arhitekture XX veka* (Beograd: Građevinska knjiga, 2009 [1976]), 560–571. (prevod: Norberg-Schulz, Ch., „Genius Loci.” *Lotus international*, 13 (1976): 57–67.

динамика укупне структуре и повећао интензитет могућих система *размене* у оквиру формиране целине.

У процесу континуираног и контролисаног развоја предеоне структуре града тек на основу укупне „слике” развоја града могућа су квалитетна појединачна деловања, при чему би елементи били добро уклопљени у целину структуре.

Територија Београда дефинисана кроз своју историјску (политичко-економску и друштвену), географску (геоморфолошку и топографску) и концептуалну (струковну и визионарску) специфичност представља културно-историјску категорију која је произведена, променљива и нестална (услед промена унутар ових дискурса), затим природно-географску категорију (кроз начин формирања и уређења средине, који је такође променљив), али и концептуалну категорију (на основу елемената који сведоче о слојевима и процесима концептуалног приступа развоју)²²⁸.

Преклапањем ових категорија посматрања долази до смањења дихотомије између природног и друштвеног, при чему кроз синтетизовану анализу (историјске, географске и концептуалне категорије) територија постаје пулсирајући ентитет са могућношћу знатно активније конотације приступу развоја, поновног стварања, односно „ре-продукције”.

²²⁸ О начину сагледавања територије детаљније у оквиру: 1.2. *Појмовно и концептуално дефинисање територије*.

4.3.2. Истакнути елементи предеоне структуре:

знамења природе (Звездарска шума, Кошутњак, парк Ушће)

У оквиру процеса друштвене производње простора одређене локације и просторне поставке постају карактеристичне, чијим се истицањем осигурава континуитет развоја и одређени степен јединства²²⁹.

У процесу *друштвене* производње града, са жељом за остваривањем максималног контакта становништва са великим слободним зеленим површинама, наглашена су „знамења природе” које Лефевр описује и као један од облика „идеолошке натурализације”²³⁰. Посматрано у односу на укупну структуру урбаног портрета Београда, као својеврсна *знамења природе* могу се окарактерисати следеће просторне целине:

- Звездарска шума: случај „уоквирене” природе
- Кошутњак: случај „(не)такнуте” природе
- парк Ушће: случај „пројектоване” природе.

Свака од наведених просторних целина формирана је и наглашена кроз специфичан однос природног и изграђеног. Заједничка карактеристика за све три целине јесте да представљају значајна места унутар система повезивања природе, док је начин на који су формиране и дефинисане оно што их разликује. Звездарску шуму карактерише истакнут топографски и климатско-еколошки карактер, Кошутњак културно-историјски значај, док парк Ушће одређује друштвено-политички значај.

Формиране просторне целине природности унутар укупне структуре града представљају *репрезентације* простора на основу којих се може уочити намера ондашњих архитеката и урбаниста да представе град као место *удобно* за живот и *у хармонији* са природом. С обзиром на то да велики део ових *представа* о простору није до краја изведен немогуће је утврдити у којој мери би овако осмишљени простори представљали оно што Лефевр назива „знамењима

²²⁹ О односу физичког и друштвеног простора детаљније у оквиру: 2.1. *Процеси развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора.*

²³⁰ Anri Lefevr, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974).

природе” у односу на „чисту природу” у процесима инструментализације и *производње* простора.

Међутим, уколико на овај начин посматрамо урбани портрет Београда, на основу тренутног *стања* поља могућег деловања могу се утврдити полазни елементи за формирање продуктивне матрице града кроз коју би било могуће остварити континуитет мисли и визија о моделима његовог развоја.

У постојећим околностима потребно је промислити одређене *манифесте* деловања који би представљали тематске (мисаоне) гестове попут оних улога који су имали реферати изнети на конференцијама. Они су тада представљали померај у односу на могући замајац урбанизације, изражену мисао и прекид развоја који је узео маха, као и напредак ка бољитку уместо махнитости пустошења природе у процесу „освајања” територије града.

Да би се начинио гест (просторни или тематски) трансформације предеоне структуре потребно је утврдити референтни (просторни) оквир садашњег деловања, односно изместити фокус из домена целовитог, у домен елементарног посматрања предеоне структуре града.

Глава 5: Између теорије и праксе – градити природу vs. градити у природи: истакнути елементи предеоне структуре Београда

У циљу унапређења „стања поља”, онако како га Стен Ален (Allen Stan) формулише, односно кроз успостављање релација између елемената уз поштовање идентитета сваког од њих неопходно је утврдити *конфигурацију* поља, односно *стање* укупне предеоне структуре града²³¹. Ова глава намењена је *мапирању* просторних потенцијала и значајних елемената за будуће трансформације предеоне структуре, а у циљу остваривања претходних визија. Циљ је *мапирати* гестове, одређене *просторне репрезентације*, остварене кроз елементе природног или изграђеног, чије је претходно или садашње *стање* релевантно за раније визије и будуће акције. Мапирање се ради у циљу преиспитивања могућих *конфигурација*²³² просторних *ситуација*²³³, које би могле да послуже за *сценарио* будућих *асемблажа*, односно производњу *веза (релација)* између већ постојећих *елемената* унутар одређене *структуре* (у овом случају Београда).

На основу издвојених *елемената* конфигурације предела постструктуралистичком методом могуће је формирати нове односе унутар постојеће структуре услед неадекватности старих. Као полазиште анализирају се елементи (планирани или изграђени најдоминантније у непосредном послератном периоду) који су од значаја за дефинисање територије града (највише се односи на културни и друштвени значај) или представљају значајне елементе предеоне структуре, посматрано са природно-еколошког аспекта (као потенцијални елементи мреже или целине).

²³¹ Allen Stan, „Field Conditions,” У: Allen Stan, *Points + Lines: Diagrams and Projects for the City* (New York, Princeton Architecture Press: 1999).

²³² Конфигурација (лат. *configuratio*) уобличавање, уобличење, образовање облика, спољни облик; *астр.* односни положај, привидан или стваран, небеских тела. конфигурирати (лат. *configurare*) уобличити, уобличавати, дати (или: давати) облик.

Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1996/97), 448.

²³³ ситуација (лат. *situs* положај, нлат. *situatio*) стање, положај (куће, места); друштвени положај, имовно стање; опште стање, прилике (војске, државе и др.); садашње политичко стање (у држави, Европи, свету)...; *ситуациони план* план нпр. грађевине, с обзиром на положај.

Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1996/97), 824.

Приликом посматрања територије као географске, али истовремено и културно-историјске категорије, а предела кроз процесе и елементе развоја, од значаја за испитивање промена и процеса развоја унутар оба концепта (и предела и територије) јесте њихово сагледавање кроз аспект *архитектонске топографије*. Кроз архитектонску топографију могуће је формирати скуп знања о физичким и метафоричким карактеристикама различитих места мапираних на основу њихове посебности, без намере наглашавања или оспоравања њихове индивидуалности. На овај начин формирана архитектонска топографија пружа увид у посебне облике репрезентације који је дефинишу, посматрајући их пре кроз начине њихове артикулације, а мање кроз опис физичког стања.

Применом *топографског метода истраживања*, циљ је успоставити аналитички и структурални опис *места* кроз историјске референце, а који би представљао полазиште за прожимање са актуелним тенденцијама, идеологијом и културом које су заступљене у архитектури. У циљу даљих потенцијалних трансформација предеоне структуре поставља се изазов *деконструисања* ових места, узимајући у обзир намеру њиховог настајања, али и преиспитивање *значаја* и *значење* њихове *позиције* у границама *актуелне топографске мапе*.

Кроз топографски дискурс и његов потенцијал унутар поља инструменталног, потребно је преиспитати позицију и значај како *пројектованих*, тако и *природних* елемената. Једна од основних карактеристика оваквог приступа јесте да се без обзира на доминантно хоризонтално посматрање предела и територије, уочени лик не треба изједначити искључиво са физичким, с обзиром на то да се увек узима са претпоставком да је привремени запис, пресек хронике досадашњих пракси, али уједно и позив за будућа деловања. На овај начин посматрана *архитектонска топографија* представља сведочење о различитим процесима *физичке* и *друштвене производње простора*, мапирана кроз одређене елементе структуре, које литералним техникама треба дешифровати како би се разоткрио *текст* о досадашњим процесима развоја.

5.1. Градити природу: планирани елементи *природности* од значаја за *развој целине предеоне структуре* Београда

Београд није искористио свој природни положај у процесу развоја територије пре друге половине XX века, односно како га Никола Добровић описује остао је „имун и на пулсацију „genius loci” у најширим потезима природе и у њеним снажним *дикцијама*, које се откривају у композицији водених површина, равница, брежуљака, планина, далеких видика и проспеката, те да се у свом стваралаштву приближи овом *ритму природе*”²³⁴. Добровић даље у тексту „Обнова и изградња Београда – контуре будућег града” истиче да Београд није постигао ниједан „урбанистички уравнотежен предео”, описујући тадашњи град као „животни организам извитоперене функције и неизграђене урбанистичке физиономије, дармар социјалне изобличености, разулареног економског поретка” у коме тадашње друштво није искористило потенцијал „грандиозности положаја”²³⁵.

Основне поставке будућег развоја Београда у оквирима његове будуће физиономије биле су замишљене да воде ка граду који ће бити „синоним и одраз друштвене организованости”, односно „танани урбанистички механизам правилног хода”, у коме ће „живот од самог рођења бити угодан и боље усмерен”²³⁶. Као неки од почетних корака у овом процесу били су постављени непосредни задаци који нису условљавали реконструкцију градских техника и постојећег саобраћаја, као што су: 1) преуређење бивших дворских башта и њихово уступање јавној употреби; 2) регулација и изградња Ташмајданског комплекса од зграде Поштанске штедионице до Техничког факултета; 3) регулација Позоришног трга од Палате Албаније до Дома Југословенске армије; 4) изградња и проширење Теразијске терасе, 5) Славија, 6) Трг св. Саве, 7) Горњи и Доњи град, као и 8) фискултурни појаса од Бањице до Ауто-команде за масовне, политичко-фискултурне фестивале.

Поред ових елемената, у процесу планирања и реконструисања предеоне структуре Београда, од значаја је и подизање низа нових мањих паркова, попут

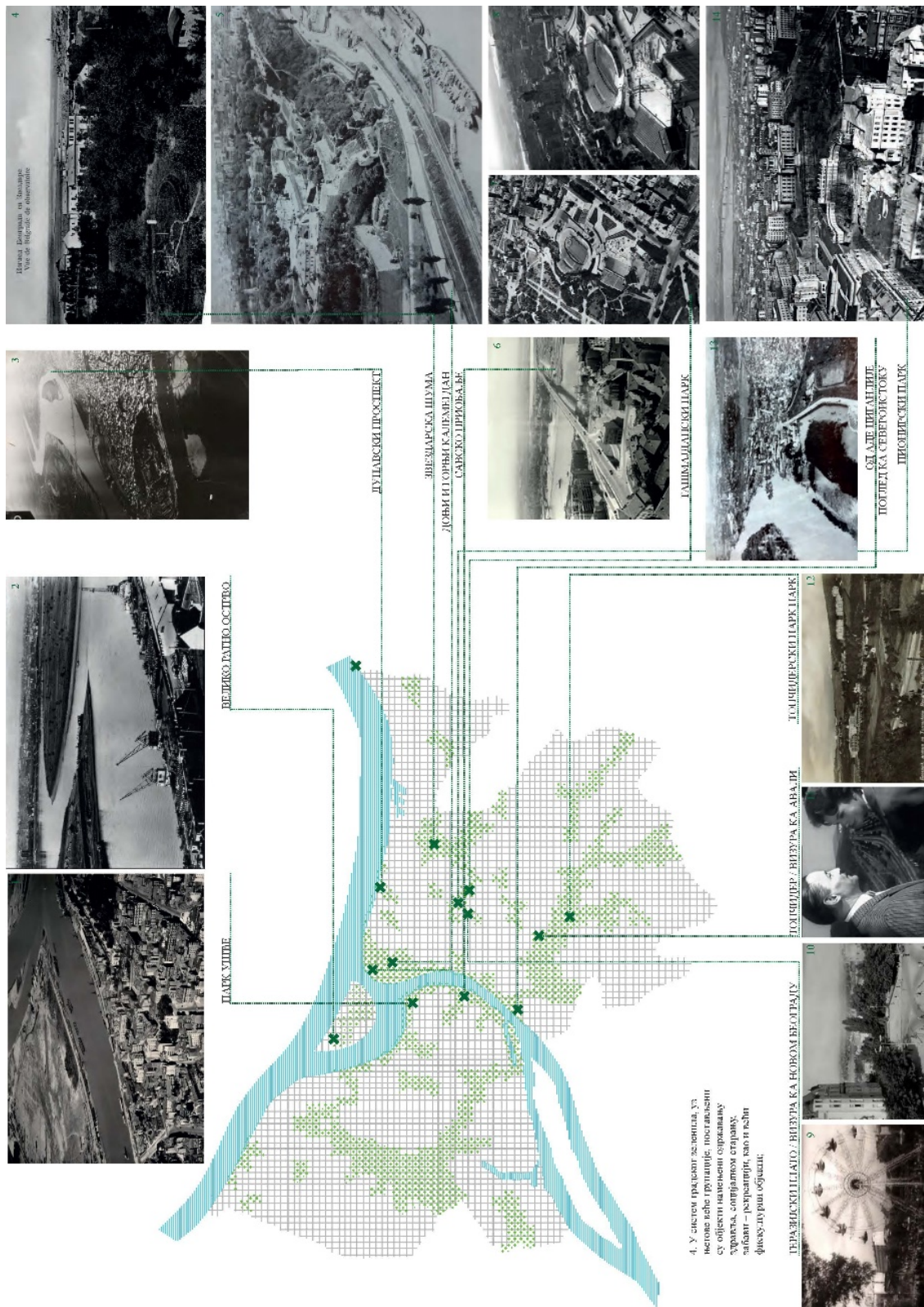
²³⁴ Никола Добровић, „Обнова и изградња Београда – контуре будућег града,” *Техника*, 6 (1946): 176–186.

²³⁵ Ibid.

²³⁶ Ibid.

парка поред Булевару Југословенске народне армије до Дечје клинике, изнад Трга ослобођења, код тадашње Шесте мушке гимназије, Градске болнице, али и пошумљавање већих просторних целина попут простора испод Лаудоновог шанца (Звездарска шума) или Бањичког платоа. Сви ови елементи, представљали су, како Бранко Максимовић наводи, „значајне радове на остварењу *шире мреже зеленила Београда*”. Као позитивне резултате „такве *борбе за освајањем нових зелених простора*”, Максимовић је указивао на јасну *политику* градског зеленила, при чему би циљ био сваке године „уносити у зелени фонд *неосвојене просторе, не прекидати племеним борбу за увођењем живе природе у градске просторе*”²³⁷. Наведени елементи кроз своју позицију и (постојеће или могуће) међусобне релације, представљају значајне елементе предеоне структуре, али и *репрезентативне* чинове означавања територије кроз утврђивање друштвеног аспекта територијалности. Сваки од ових елемената представља *просторну репрезентацију* природно-еколошких процеса развоја територије града. На тај начин посматрани и издвојени елементи (бивше дворске баште – нови Пионирски парк, Ташмајдански парк, Теразијски плато, Горњи и Доњи Калемегдан, Савски и Дунавски „проспект”) представљају истакнуте *елементе* предеоне структуре, који сведоче како о природно-еколошким, тако и о друштвеним, односно културно-историјским процесима развоја територије града (графички прилог 5.1.–1).

²³⁷ Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда, Годишњак града Београда,” *Годишњак града Београда*, књига III (1956): 325–366.

Графички прилог 5.1.–1: Истакнути *елементи природности* у оквиру територије града (аутор: Н. Ј.)

Преуређивање бивших дворских башти, чиме су били формирани „густи делови града у центру вароши – у улози плућа за обнову ваздуха – који служе за шетњу”²³⁸ и њихово уступање као простора за уживање грађанству, представљало је знак „новог демократског урбанизма” који је био планиран као приступ за изградњу физиономије новог града. На овај начин, даљи развој територије града замишљен је кроз реконструкцију скромну у погледу материјалних инвестиција и просторних захвата, али значајну у односу на *позицију* елемената, који би представљали и допринос и одређујуће елементе даљег урбанистичко-архитектонског уобличавања центра града.

Поред преуређења бивших дворских башти у *новоприпадајући* елемент „густих делова града који служе за шетњу”, још један значајан, у просторном смислу надовезујући елемент јесте комплекс Ташмајданског парка. Комплекс Ташмајдана представља значајан *композициони елемент* у структури града у коме су се већ тада налазили архитектонски објекти различитих функција и *значења* (црква св. Марка, Свештенички дом, Државно филмско предузеће, Пожарни дом, Правни факултет, Народна библиотека, Државна архива и Технички факултет), а чије је стање Добровић описао као „простор неограничених урбанистичких могућности у коме се најдокументарније огледа стерилност и изопаченост ранијег урбанистичког планирања”, уз опаску „ако се то уопште и може назвати планирањем”²³⁹. Тежина проблема интервенције на овом простору огледала се у изналажењу начина да се „овај декомпониран простор урбанистички среди, да би данашњи објекти у игри новог и употпуњеног урбанистичког ансамбла изгубили по могућству што више од своје депласиране архитектонске индивидуалности”²⁴⁰. Првобитна замисао била је да се на том простору, кроз расписивање конкурса, приступи изградњи комплекса музеја, која је, потом, била одбачена, па је *цео слободни простор*, ван самог Ташмајдана обрађен као парк²⁴¹.

²³⁸ Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда,” *Годишњак града Београда*, књига III (1956): 325–366.

²³⁹ Никола Добровић, „Обнова и изградња Београда – контуре будућег града,” *Техника*, 6 (1946): 176–186.

²⁴⁰ Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда,” *Годишњак града Београда*, књига III (1956): 325–366.

²⁴¹ Најзад, знатан је недостатак парка и у томе што је шетач потпуно изолован од Ташмајдана, који је ограђен гвозденом оградом. Шетња по ивици обронка изнад Ташмајдана могла је бити

За овај парк, Бранко Максимовић је још пре више од пола века предлагао да би „по својој композицији и садржини Ташмајдански парк могао да постане савременији”, односно „да одговара више потребама данашњег човека за освежењем у природној средини”²⁴². У том циљу Максимовић је предлагао „више разноврсних доживљаја, окружити га непосреднијом, живом природом која га неће подсећати на конвенционалне, геометријске скверове”. Као недостатке, наводио је реткост „мирнијих кутова, изолованих простора”, док је као квалитет истицао „ванредне видике на Дунав и Банат”, за потребе чега је предлагао и формирање „терасе за посматрање, која се у нечему може равнати са Калемегданском терасом”²⁴³.

У процесу послератног развоја територије града и формирања значајних елемената (природних и изграђених) предеоне структуре, једна од кључних, *пулсирајућих тачака*, предеоне структуре Београда јесте и Теразијска тераса. Идеју Теразијске терасе, која је присутна од међународног конкурса 1929. године, Добровић описује кроз пројектовање „низа тераса сакупљених у три моћне степенице”, од којих највиша, тј. Теразијска тераса која је позиционирана у нивоу Теразија и обухвата њихово непосредно проширење представља „најзамашнији предњи простор за одмор, разоноду и осматрање читавог обзора преко Бежанијске косе”. Ниже терасе, такође, имају сличну функцију, али смањеног опсега због нижег положаја, при чему је свака тераса „ограничена ивичним грађевинама” које стварају „архитектонски оквир”. Ова замисао до данас није спроведена до краја.

Раније постављен елемент од значаја за предеону структуру јесте, свакако, и Калемегдан, са својом горњом и доњом подцелином, које су биле предмет и послератног планирања развоја територије Београда. У том циљу планирано је да се кроз изражену „игру великих архитектонских маса распоређених у два нивоа” формира Доњи и Горњи Калемегдан као јединствени „урбанистички мотив”. Формирање јединствене целине Горњег града Калемегдана као „истуреног чела целог Балкана према Средњој Европи”, односно „камењеног симбола отпорности

искоришћена као једна од највећих привлачности тог парка, на коју сам пре четврт века указивао.

²⁴² Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда,” *Годишњак града Београда*, књига III (1956): 325–366.

²⁴³ Ibid.

и жилавости” и Доњег Калемегдана предвиђено је кроз „утапање Калемегданске падине у игри архитектонских маса”. Ове *архитектонске масе* замишљене су као спојнице горње и доње подцелине, чиме би „удружени хоризонтални водених и архитектонских маса” представљали „солидну естетску базу за вертикалну надоградњу моћних архитектонских творевина на платоу Горњег града Калимегдана”. Међу *моћним архитектонским творевинама* које би послужиле *утврђивању* Калемегдана као јединственог урбанистичког мотива, и које би биле „од важности за цео Балкан” били су предвиђени: будућа зграда Народне скупштине ФНРЈ, Пантеон и Музеј народно-ослободилачке борбе²⁴⁴.

Још једна просторна целина од значаја као елемент природности укупне структуре предела и територије града која би се по својој величини и улози истицала је и планирана „просторна целина фискултурног појаса”. Овај *појас* пројектован је и замишљен као „зелени клин који се на периферији²⁴⁵ спаја са будућим заштитним зеленим појасом око града, а према граду продире кроз Јатаган-малску долину све до Саве”. Овај појас предвиђао је фискултурне установе за целу државу и Балкан, „за потребе међународних фестивала и великих смотри народне југословенске армије”, у оквиру ког су били планирани: велико, масовно фискултурно вежбалиште, пространи трг, спортски стадион за 100 000 гледалаца, отворено позориште и отворена игралишта, спортска палата са гимнастичком двораном, као и фискултурно село. Као пандан фискултурном стадиону у Доњем граду испод Калемегдана био је планиран политичко-спортски стадион, при чему би се све свечане параде војске и народних маса одвијале између ова два стадиона „кроз тријумфалну и украсну аутостраду у Јатаган-малској долини и кроз десну обалу Саве”, док би терасаста изградња почев од Теразија омогућавала смештање огромних маса – гледалаца и учесника манифестација. Ову планирану интервенцију Добровић је тада описивао као највећи потенцијал да се „Београду и његовој урбанистичкој целини утисне печат савремене демократичности”²⁴⁶.

²⁴⁴ Никола Добровић, „Обнова и изградња Београда – контуре будућег града,” *Техника*, 6 (1956): 176–186.

²⁴⁵ Од Авалског друма до бањичке улице у једном, а од Бањичког села до Аутокоманде у другом правцу.

²⁴⁶ Никола Добровић, „Обнова и изградња Београда – контуре будућег града,” *Техника*, 6 (1956): 176–186.

Кроз ове, претходно наведене *реализоване и планиране* интервенције у домену *елемената природности*, замишљено је постепено „спуштање града до Саве” чиме би био створен „савски проспект”²⁴⁷, након чега би Београд испунио „историјски позив великог града на рекама и ушао у ред великих реномираних градова Европе”²⁴⁸. Даље је планирано да се обалом реке, десна приобална зона Београда прошири постепеним насипањем Дунава до повијене линије Аде Хује, чиме би био створен „дунавски проспект”, у коме би били смештени градски сервис са кејским пристаништем и специјалним базенима, што би све било „по извесном архитектонском реду”, с обзиром на то да је планирано да теретна пристаништа, стоваришта, теретна станица и све остало буде на „висини тековина савремене архитектуре”.

Свака појединачна интервенција, поред потенцијала који носи за целину, носи и опасност *прекинутих веза* унутар укупне структуре, уколико до њене реализације не дође. Из тих разлога, релација *елемент / целина* је неминовно узрочно-последична. Крајњи циљ, свих претходно описаних интервенција у домену *репрезентације и реализације* елемената природности, био је да се на основу адекватног планирања и развоја „Београд са свим својим органима стоји у један јединствени, недељиви велеградски организам”. Предложене интервенције у домену *елементарног* деловања у природном имале су за циљ да се *стапањем свих градских делова* у један организам успостави „преливање заштитног појаса у градско зеленило, кроз живи међусобни спој”.

У циљу остваривања веза између елемената природности непосредно у послератном периоду Максимовић је као један од значајнијих приступа проблему проширења зеленила ван града сматрао и „стварање широке зелене магистрале”. Улога ове *магистрале* била би да из града води према главним излетиштима око Београда, при чему би омогућавала *пешачке везе кроз зеленило од Београда до Авале*, до околних природних излетишта. У ту сврху, он даље наводи као вредно испитивања могућности повезивања пешачким зеленим артеријама Топчидера и

²⁴⁷ О досадашњим визијама и процесима развоја Савског амфитеатра видети више у:

Зоран Лазовић, *Историјске одреднице развоја Београда и Савског амфитеатра* (Никшић: Јасен Лисина, 2003).

²⁴⁸ Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда”. *Годишњак града Београда*, Књ. III (1956): 325–366.

Кошутњака са долином Топчидерске реке према Реснику, па и даље са Авалом, Шупљом стеном и „другим пределима од интереса за излетнике који воле дуже маршруте”.

Као још један од значајних елемената природности истиче се и један на овој путањи који Максимовић карактерише као добру замисао, а то је стварање крупног масива зеленила у облику спомен-парка у Јајинцима, око простора на коме је погинуло осамдесет хиљада бораца. Меморијални карактер овог простора био би, према речима Максимовића, изражен „вечитом природом, њеном величином и лепотом, пуном тишином која ствара одговарајућу атмосферу споменика”. Кроз овакву интервенцију спомен-парк у Јајинцима представљао би у склопу ванградског зеленила „најимпозантнији и најмонументалнији зелени комплекс”.²⁴⁹

Издвојени елементи природности предствљају *урбане феномене* унутар укупног процеса друштвене производње територије града. На тај начин произведени су елементи који дефинишу *просторни наратив* о Београду, али су уједно и део самопроизведених „екологија”, односно отворених и хетерогених система који носе потенцијал нових начина посматрања и деловања на/унутар града²⁵⁰.

Да би појединачна интервенција постигла свој максимални потенцијал, односно да би биле могуће системске везе унутар укупне структуре, нужно је посматрати целину приликом појединачног/елементарног деловања. Кроз издвојене *елементе природности* који су били планирани или реализовани у процесу послератног развоја територије Београда потврђује се значај сагледавања целине приликом процеса појединачне интервенције, с обзиром на то да је сваки од наведених елемената третиран у складу са тада актуелним начелима струковне мисли и стратегија развоја укупне територије града.

²⁴⁹ Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда”. *Годишњак града Београда*, Књ. III (1956): 325–366.

²⁵⁰ О друштвеној производњи простора, као и о „сопственим екологијама” детаљније у оквиру:
2.2. *Елементи предеоне структуре дефинисани у процесу развоја територије града.*

Овакав приступ у третману појединачних елемената предеоне структуре (у овом случају елемената природности), представља основ за континуиран и целовит развој територије града. Да би један град могао континуирано и плански да се изграђује потребно је да буде заснован на „једној целинској замисли, на генералном пројекту изградње града”, која би била заснована на реалистичним и објективним могућностима²⁵¹. Још пре формирања ГУП-а из 1950., замисао на којој би се заснивала целовита изградња града, Бранко Максимовић је описивао као такву да се њоме постиже „стварно побољшање животних услова у граду, усавршавање градског организма и стварање бољег и лепшег изгледа града”. Поред тога, он је даље истицао, да је у исти мах потребно и омогућити „да се живот данашњег града нормално наставља, да се нови град надограђује на постојећи, да нови урбанистички елементи оживотворавају замисао о бољем, светлијем и лепшем граду, а никако да се њоме данашњи град брише са површине, гаси, да би се на његовим рушевинама подизао нови град”. Овакав став још једном потврђује улогу и значај *нових урбанистичких елемената* као *материјалних реализација* у процесу дефинисања територије града, за шта урбанистички планови могу *само* дати „добре основе за реалну изградњу и реконструкцију наших градова и насеља”²⁵², док су *елементи* они који чине *сличности и разлике између репрезентације и реализације, производећи* елементе предеоне структуре који нам стоје на располагању за даље трансформације.

²⁵¹ Бранко Максимовић, „Постављање урбанистичког рада на реалне основе,” *Техника*, 2 (1946), 56–57.

²⁵² Ibid.

5.2. Градити у природи: изграђени елементи од значаја за развој територије Београда

У циљу мапирања одређених елемената предеоне структуре од значаја за формирање територије, идеја територије у највећој мери се ослања на фукоовски концепт територије као места управљања²⁵³. Поред овог, такође је и подједнако значајан концепт архитектке Антоана Пикона (Antoine Picon), који у оквиру истраживања „Шта се десило са територијом” (*What has happened to territory?*) посматра територију као активан процес у коме је природа у сталном стању трансформабилности услед људских интервенција унутар и изван ње²⁵⁴. На овај начин одабрани су и мапирани елементи, са намером испитивања досадашњих процеса и производа развоја као полазишта за будућу примену савремених приступа архитектури као стратегији која активно учествује у процесу формирања и мењања човекове средине, насупрот једноставном смештању или равнотежи са спољним светом природе који је окружује²⁵⁵.

Одређени елементи физичке структуре предела настају у оквиру културних и друштвених процеса кроз које људска удружења формирају територију као друштвену творевину. Кроз културно-историјску везу популације и одређених сегмената територије смањује се изражена дихотомија природног и друштвеног која карактерише концепт територије. На тај начин посматрано, одређени елементи предеоне структуре представљају активну конотацију формирања територије као специфичног облика друштвено-политичке мисли и просторне организације, као и других значајних културно-историјских фактора.

Мапирање елемената који су од значаја за *дефинисање* територије Београда друге половине XX века полази од послератног развоја територије, која је тада у највећој мери промењена, како у свом обухвату, тако и у структури. Послератни

²⁵³ Michael Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*, In: Michael Senellart, Francois Ewald, Alessandro Fontana, Arnold Davidson (eds.) (New York: St Martins Press, 2009).

²⁵⁴ Antoine Picon, „What has happened to territory?“, *Territory, architecture beyond environment*, David Gissen guest editor, AD Architectural Design, 03 (2010): 94–100.

²⁵⁵ Више о активnoj конотацији архитектуре у процесу формирања и мењања човекове средине – David Gissen (ed.), *Territory: Architecture Beyond Environment* (London: Architectural Design Books, 2010).

Београд и његово становништво у овом периоду карактерисали су „полет и залагање жртве” које су показали грађани градећи „материјалне снове будућности”²⁵⁶. У оваквим околностима настајао је „лик Београда, херојског, борбеног, радног и слободољубивог града”, који је „*чврсто клесан у овом периоду*”²⁵⁷.

Као истакнуте *моменте* укупног развоја, који се могу посматрати као *гестови* који су својим друштвеним значајем и просторном позицијом дефинисали одређене територије града, Оливер Минић је у оквиру текста „Двадесет година планског развоја Београда” као истакнуте елементе унутар структуре града навео је: фабрику тешких алатљика „Иво Лола Рибар” у Железнику (као прву фабрику); фабрику „Стандард Бетон” на Дунаву; велике нове циглане у Вишњици; стамбене објекте у сателитском насељу Железник (као прво социјалистичко радничко насеље); филмску индустрију (као нови сегмент *друштвене и културне производње*) и Пионирски град (такође од посебног друштвеног значаја) у Кошутњаку; посебно истичући Председништво Владе у Новом Београду, које је 1965. године завршено као зграда Савезног извршног већа²⁵⁸.

Наведени елементи не представљају искључиво сведоке о физичком формирању нових делова територије (кроз *освајање* до тада некоришћених делова, чиме је промењена човекова средина и предеона структура града), већ *сведоче* и о геополитичком (административно-управном), инфраструктурном (привредно-индустријском) и друштвеном (културно-историјском) развоју града. Из ових разлога мапирани елементи својом физичком компонентом представљају конститутивни елемент предела, док својом *значајском* компонентом представљају друштвени и културни документ који сведочи о динамичним процесима развоја територије града кроз трансформацију предеоне структуре. Кроз само значење, али и *стање* у коме се налазе, *елементи* физичке структуре сведоче о начинима на које политичке структуре и друштва формирају физичке просторе, односно територију као *друштвену творевину*.

²⁵⁶ Оливер Минић, „Двадесет година планског развоја Београда”. *Годишњак града Београда*, XI–XII (1965): 87–95.

²⁵⁷ Ibid.

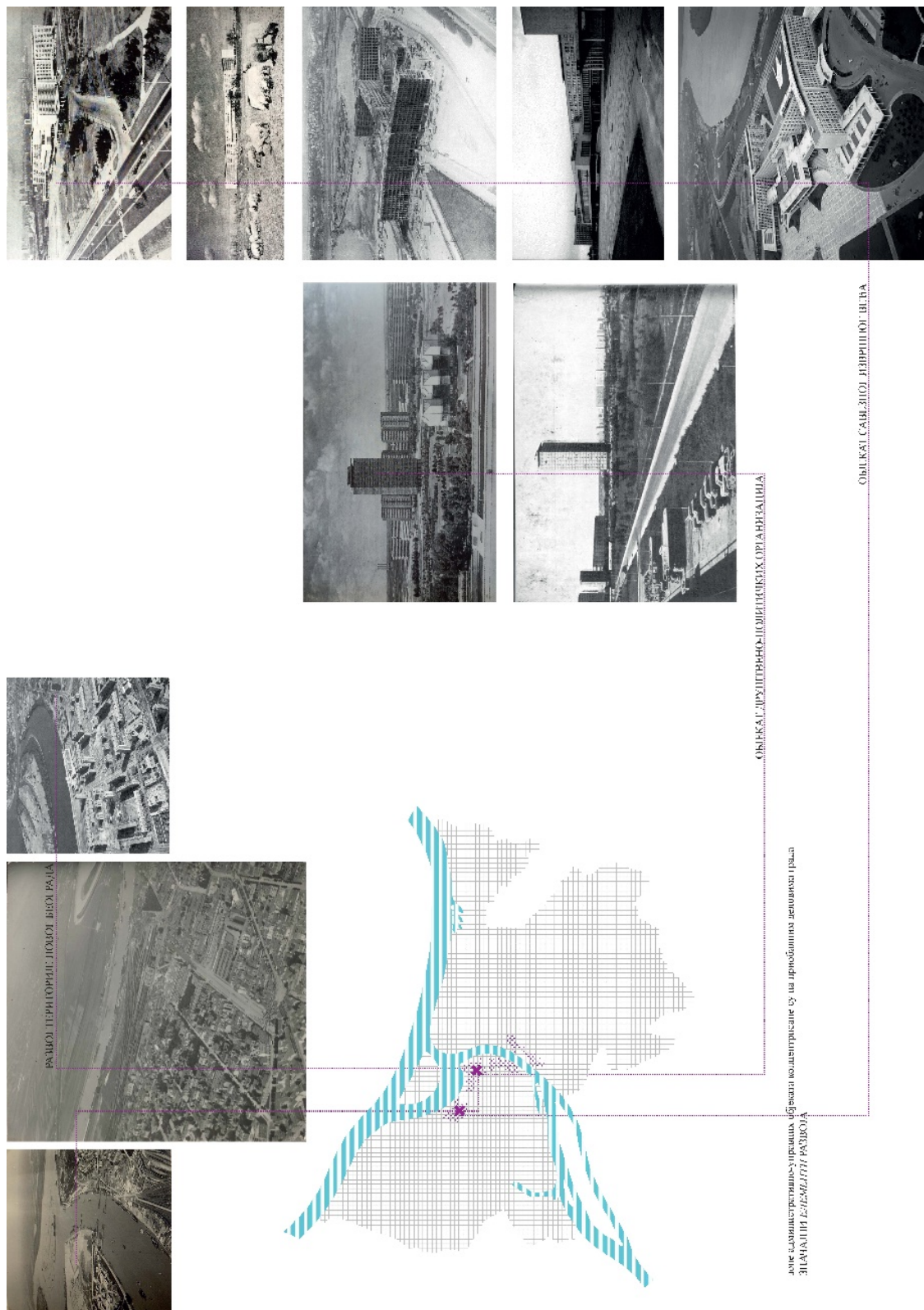
²⁵⁸ Ibid.

Посматрано у односу на геополитички аспект развоја територије најизраженија релација између *концепта* предела и *контекста* развоја територије у посматраном периоду може се описати кроз процес *дефинисања* територије Новог Београда. Нови Београд представља најзначајнији *додатак* у оквиру проширене територије послератног Београда. Један од послератних „градитељских међаша”²⁵⁹ представљала је изградња три реперна објекта у Новом Београду – зграда Председништва Владе (касније преименована у Савезно извршно веће – СИВ), објекта Централног комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ) и репрезентативног хотела „Југославија”. Ти објекти су и у развоју и дефинисању територије града имали улогу „камена темељца”, односно неке „врсте урбанистичких репера у размери 1:1 на самом терену”²⁶⁰.

²⁵⁹ Бранислав Стојановић, „Из грађе за историју Новог Београда”. *Урбанизам Београда*, 25 (1973): 32–36: „По мени један од међаша почетка Новог Београда” – објављивање конкурса за зграде Централног комитета КПЈ, и председништва владе ФНРЈ.а у вези са тим конкурсима тражено је од учесника и урбанистичко решење терена на левој обали Саве, одређеног за изградњу новог дела града.” Истовремено расписан је и конкурс за идејне скице репрезентативног хотела, који ће се подићи на левој обали Саве.

²⁶⁰ „Ако упоредимо све досадање фазе урбанистичких решења Новог Београда видећемо да је, нарочито зграда СИВ-а задржала свој одлучујући утицај у композицији Новог Београда (што рецимо није случај са зградом централног комитета КПЈ, односно Савеза комуниста Југославије).И даље, нису сви започињани објекти одржали свој првонитни значај, навешћу: канал Сава-Дунав; и много касније, језеро – место Дунавца у зони Ратног острваово само примера ради.”

Josip Seissel, „Осврт на протекле архитектонске натјечаје”. *Архитектура*, 8-10 (1948): 67–69.

Дијаграм 5.2.–1: Истакнути елементи геополитичког развоја територије града, концентрисани у приобалним зонама (аутор: Н. Ј.)

Пред архитекте је тада био постављен задатак да „теоријски продубљују проблеме и утврђују путеве архитектуре нове Југославије”, која би се истовремено остваривала кроз праксу. Испред аутора објеката изузетног значаја, као што су зграде ЦК КПЈ и Председништва Владе, био је постављен изазов у коме се ови објекти морају „својом архитектуром уздизати, бити продуховљена и свечана дјела која ће представљати израз нашег колективног живота и његовог руководства”²⁶¹. Посматрани у оквиру процеса формирања *нове престонице државе*, односно кроз процес *освајања територије* за Нови Београд, ови објекти представљају „међашње тренутке”, односно временски и просторно *истакнуте моменте* у процесу развоја територије Београда.

Приступ *целини* кроз изградњу елемената, на основу анализираних ставова изнетих кроз израду урбанистичког дела конкурса²⁶², међу предложеним решењима у највећој мери се међусобно разликују предлог Урбанистичког завода и предлог архитекте Стрижића. Урбанистички завод Србије „приводи изградњи цијели териториј омеђен с источне стране и са сјевера Савом и Дунавом, а са западне Божанијском косом. Тај предио покрива површину од преко 1300 ha”, док архитекта Стрижић долази до закључка, да су повољнији – како у климатском погледу, тако и у погледу састава тла – предели на десној обали Саве, наводећи да „овдје, на београдском амфитеатру, требало би уређењем постојећег дијела града

²⁶¹ Josip Seissel, „Осврт на протекле архитектонске натјечаје,” *Архитектура*, 8-10 (1948): 67–69.

²⁶² Расписом конкурса за израду идејних скица зграде Председништва владе Федеративне Народне Републике Југославије и Централног комитета Комунистичке партије Југославије тражило се и урбанистичко решење *терена* одређеног за савезна министарства. Распису је била приложена скица регулације Новог Београда на левој обали Саве где треба да се подигну зграде. Скицу је израдио Урбанистички завод Србије. Самим расписом конкурса тражило се првенствено „детално решење терена за савезна министарства”, односно само једног дела Новог Београда, те распис и није садржао податке потребне за „разраду урбанистичког проблема који се поставља изградњом једног новог града”. Како је први задатак постављен конкурсом био „пројектовање двију великих монументалних зграда” привукао је пажњу, углавном, архитеката, па је само мањи део конкурената обрадио урбанистички део конкурса, и то више кроз скицу.

Више о предложеним урбанистичким решењима: Josip Seissel, „Конкурс за урбанистички план Новог Београда”, *Архитектура*, 3 (1947): 18–23.

Погледати и: Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2007).

и надовезивањем новог довести тек до правог изражаја природну предност овог лијепог масива изнад двију ријека”²⁶³.

Без обзира што је тежиште било на пројектовању „монументалних зграда” одређени ставови наговештавали су разумевање значаја целине приликом пројектовања елемента, у овом случају првих објеката, тј. *изграђених елемената*, који су *дефинисали* и утицали на даљи *развој територије* Новог Београда, а посредно и укупне структуре Београда:

„Зграде, па биле оне и највеће и најбогатије, могу слабо дјеловати ако нису усклађене с крајем у којем се граде и са својим околишем. Највеличанственије монументалне грађевине које познајемо нису зграде у осами, и то није случајно. Њима је потребан *оквир, пратња из које настаје ритам, градација, контраст, што их све тумачи, уздиже и тако повећава њихово дјеловање*. Истом тада, из простора града којег формирају, из односа маса, из љепоте коју даје *цјелина града*, можемо да осјетимо и архитектонску *снагу и значење* доминирајуће грађевине. Штовише, и сама архитектонска обрада грађевине постаје тада саставним дијелом такве урбанистичке органске цјелине, којој треба да се подреди.”²⁶⁴

Територија града се кроз различите *сценарије деловања* у процесу њеног дефинисања и *просторне ситуације* које сведоче о тим процесима може сматрати производом људи у оквиру ког, према Росијевим речима, архитектура служи као „средство за преображај природе”, те самим тим и за *производњу* територије нове државе и града. Објекти ЦК, СИБ-а и Хотела Југославије посматрани као урбани артефакти којима је „зачето” формирање (нове) територије на основу *значења* које носе представљају значајне елементе једног сложеног система културалног просторног наратива о граду и *геополитичком* аспекту *развоја његове територије*.

²⁶³ Josip Seissel, „Осврт на протекле архитектонске натјечаје” *Архитектура*, 8-10 (1948): 67–69.

²⁶⁴ Ibid.

Поред геополитичког аспекта развоја територије, послератни период подразумевао је и друге облике *друштвене производње простора* Београда као престонице административно-управног, привредно-индустријског, али и друштвеног, односно културно-историјског живота.

*И филм треба да учествује у изградњи земље. Као синтеза неколико уметности, филм има то преимућство, да на непосредан начин учини гледаоцима схватљивим и врло сложен материјал.*²⁶⁵

У таквим околностима, односно у процесу дефинисања *друштвеног аспекта развоја територије*, односно *територијализацијом* друштва кроз физичку структуру, Пионирски град и Филмски град настали су као просторне репрезентације идеје о стварању *новог друштва*, у коме се наглашава значај филмске уметности, а будућност види у новим пионирским генерацијама.

План за изградњу филмске индустрије био је израђен за пет година и планиран је у етапама²⁶⁶. У првој етапној изградњи, у 1947. години, било је предвиђено подизање оних објеката који ће, већ сами за себе, сачињавати независну органску целину²⁶⁷. Након што је Филмски град завршен и „предат народима“²⁶⁸, почела је

²⁶⁵ М. Цагић, „Филм треба да помогне изградњи земље,” *Филм*, 1 (1946): 46–48.

²⁶⁶ Јакша Петрић, „Кинематографија у петогодишњем плану,” *Филм*, 3 (1947): 23–26.

Наша кинематографија рођена је у крилу Југословенске Армије још пре ослобођења наше земље. Она је тековина народноослободилачке борбе и културне револуције наших народа. Рођена у условима рада, она се развила кроз период од ослобођења до данас уз услове који су специфични за нашу земљу.

План за развитак кинематографије је израђен. Он је постављен на принципима и у складу са општедржавним планом. Он обухвата: 1. Изградњу материјалне основе за кинофикацију земље; 2. Изградњу материјалне основе за производњу филмова; 3. Изградњу материјалне основе за производњу и пројекциону технику; 4. Изградњу материјалне основе за потрошни материјал и 5. Обезбеђење услова за изградњу филмских кадрова.

²⁶⁷ Тако се „у околини Београда на великом простору од 300 хектара”, почело са радовима, који треба да припреме подизање индустријских и других објеката будуће југословенске филмске индустрије. Петогодишњи план предвиђао је подизање: седам великих и средњих атељеа, једне велике лабораторије, једне зграде за монтажу филмова, четири велике радионице, четири фондуса, централног магацина, електричне централе са трансформаторском станицом, централне котларнице, управне зграде, складишта филмова, гараже, *баитованске зграде са стакленом баитом, насеља које ће се састојати из блока стамбених зграда* за смештај радника и намештеника и из *неколико посебних мањих зграда – вила, и вештачког језера*. Како је још тада навођено „подизање филмске индустрије је подухват од огромног културног и економског значаја за нашу земљу.”

производња слике о борбеном друштву. Једна од идеја државе била је и „производити високо идејне филмове на уметничкој висини, у којима ће се одражавати наша друштвена стварност, наша култура, наша даља и ближа прошлост, а на језицима наших народа”²⁶⁹ са циљем „бити стално уз народ”. На тај начин „испуњавала” би се дужност „обавештавања народа о догађајима у земљи”, кроз снимање и приказивање нпр. „неке масовне акције на пољу изградње”, чиме би настао „видљив и непобитни документ”, односно, намера је била „не пропустити да се помогне филмом свака већа акција и свако веће дело”, што би резултирало у намери „учити и васпитавати народне масе”²⁷⁰.

Недалеко од Филмског града, подигнут је и Пионирски град на простору од 8,40 ха, који је 1961. године проширен на 18,70 ха, а већ крајем 1962. године на 40 ха. На месту где се данас налази СРЦ „Пионирски град”, за време Другог светског рата био је смештен немачки војни штаб за југоисточну Европу, где је након рата, 1947. године, изграђен СРЦ „Пионирски град” добровољним радом омладинских радних бригада. У оквиру овог „града” постојала је дечја железница, која је возила од подножја Кошутњака до Пионирског града и даље до насеља Кијево и имала три станице „Космај”, „Сутјеска” и „Јастребац”, којом је формирано право *пионирско утврђење*.

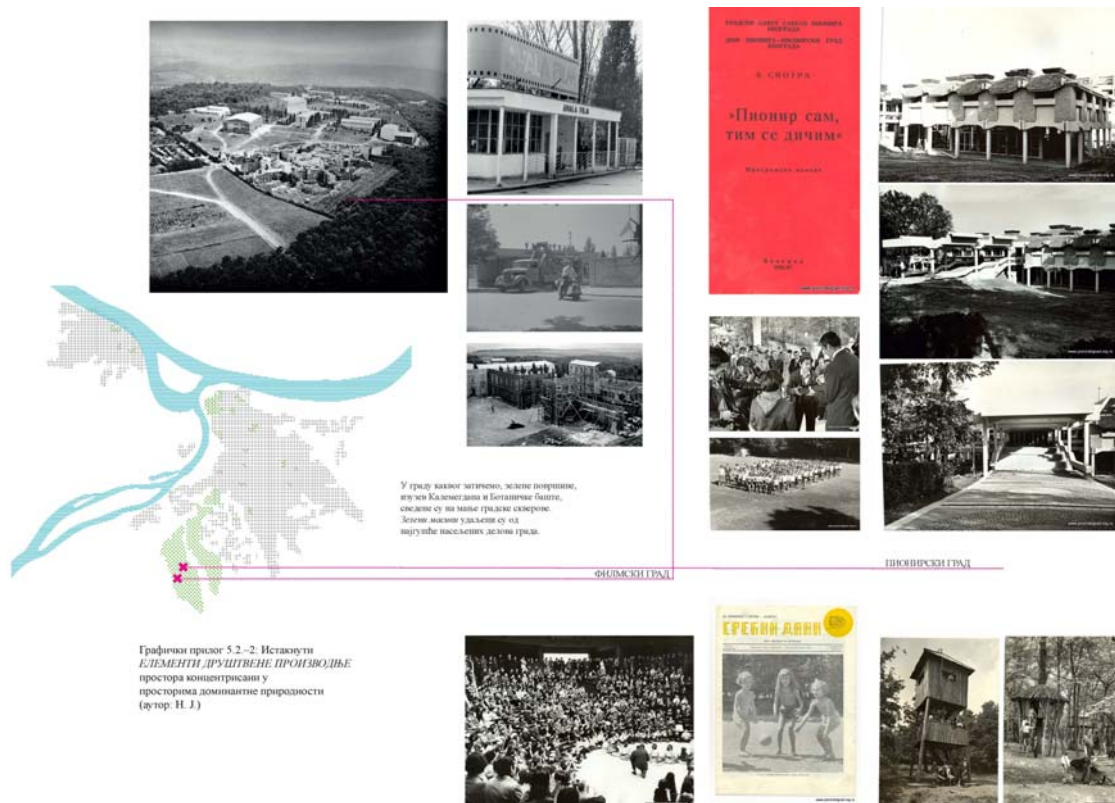
Ови објекти, настали у пределу (доминантне природности) Кошутњака, својом позицијом представљају просторни и програмски гест, који је од значаја не само за појединачни елемент природности у коме се налазе (Кошутњак), већ и у укупној структури града. Ипак, ови просторни гестови, уместо програмске надоградње, наглашавају хетерогеност структуре унутар укупне *мреже* зелених простора у оквиру територије града.

Л. Х., „Наше будуће филмско насеље,” *Филм*, 2 (1947): 58.

²⁶⁸ В. Л., „Филмски град у Кошутњаку – понос наше социјалистичке отаџбине,” *Филм*, 1–2 (1949): 105–107.

²⁶⁹ Јакша Петрић, „Кинематографија у петогодишњем плану,” *Филм*, 3 (1947): 23–26.

²⁷⁰ М. Цагић, „Филм треба да помогне изградњи земље,” *Филм*, 1 (1946): 46–48.

Графички прилог 5.2.-2: Истакнути елементи друштвене производње простора концентрисани у просторима доминантне природности

Мапирани објекти и архитектонски концепти представљају територијалне процесе формирања града, док мапирањем и позиционирањем унутар укупне структуре кроз картографске технике постају део географског концепта развоја територије. Сваки од ових архитектонских пројеката кроз сведочење о траговима своје прошлости, скреће пажњу на суштину контекста човекове средине путем трансформације њене форме, те се издвојени елементи кроз анализу физичког и друштвеног посматрају унутар свеобухватне комплексности²⁷¹. Посматрани у односу на концепт територије издвојени су они елементи који представљају неке од иницијатора њеног формирања, док посматрани у односу на концепт предела представљају елементе његове структуре који описују процесе досадашњег дефинисања. У оквиру тоталитета укупне предеоне структуре одређени изграђени и елементи природности представљају културалне артефакте просторног наратива о процесима развоја територије Београда.

Посматрањем појединачних објеката као *кодова комуникације* између града и његових корисника истиче се њихова значењска улога, односно репрезентација одређеног система и процеса развоја града кроз просторне трагове формално уобличене објектима. Сами објекти попут СИВ-а, ЦК-а и Хотела Југославија, али и Филмски и Пионирски град, свакако представљају прекид, односно промену у дотадашњем начину коришћења предела (доминантне природности), својом репрезентацијом чинећи просторни догађај којим отпочињу различити други процеси, како архитектонско-урбанистички, тако и они у домену политичког и друштвеног. На основу ових карактеристика, које се подударују са оним којима Витгенштајн дефинише архитектонски гест, ови се објекти могу сматрати архитектонским гестовима дефинисања територије новонастале државе, кроз аспект територијалности и покушаја „укорењења” *ethosa* новонастале нације, али и града Београда, у смислу „освајања” и контроле још једног сегмента тла.

Архитектонски објекат или просторни склоп, према речима Богдана Богдановића, може се посматрати као потенцијално „кућиште метафоре”, које би у посматраном тренутку могло бити „историјски објекат пренесених функција, а наравно и значења”. У односу на такав начин посматрања појединачних објеката

²⁷¹ О односу појединачне архитектонске интервенције и укупне територије детаљније у оквиру:

1.3. *Позиција архитектуре у процесу дефинисања предела и територије.*

он као разлог „процеса нестајања града” види ситуацију у којој град „сувише расте и прелива се преко својих граница људске моћи поимања”. С тим у вези може се рећи да градови постоје „дотле док их људска имагинација прати”, односно „оног тренутка када слика града у нама самима почне да трне, града око нас – без обзира на бетон, асфалт и градску буку – више нема”²⁷². У таквом контексту архитектонски објекти, или различити елементи предеоне структуре, не могу се посматрати као издвојени и скривени артефакти, већ кроз сложени „артефактички системи и њихове семиотичке, односно значењске пројекције”, приликом чега њихова скривена и преносна семантичка богатства нуде потенцијал *интерпретације* просторног наратива града на веома много начина.

²⁷² Богдан Богдановић, „Град стварност – град метафора”, *Архитектура*, 172–173 (1980): 66–68.

5.3. Мапирање елемената предеоне структуре од значаја за процес развоја територије града

Процес развоја територије града у оквиру утврђених граница могуће је посматрати кроз *структуралност* како предела, тако и територије, при чему је од посебног значаја мапирање појединих елемената као материјалних остатака претходних процеса развоја. У одређеним друштвеним (и политичко-економским) околностима развоја града (као што је био послератни развој Београда) долази до „култа бриљантних индивидуа”, који кроз своје „пионирске” или „херојске” подухвате производе истакнуте *елементе* предеоне структуре града.

Формирани архитектонски *тотем* као одређујући елементи конфигурације територије посматрани као појединачни изграђени елементи предеоне структуре могу наговестити мали број могућих праваца даљег развоја, међутим, уколико се посматрају унутар мреже поља деловања кроз успостављање нових релација успостављају се и нове могућности њиховог коришћења и трансформисања. На тај начин архитектонски пројекат постаје „промена, успостављање разлике” унутар устаљених токова и „модератор пре него аутор” у оквиру новонасталих дијалога унутар новоформираних релација²⁷³.

Како би се прочитао просторни наратив о досадашњим процесима развоја града, потребно је мапирани елементе посматрати унутар свеобухватне схеме која би повезала ова два приступа посматрања – кроз целину и елемент. Из овог разлога потребно је појединачне елементе посматрати у оквиру укупног топографског и историјског контекста који конституише неки град, при чему је свака врста *укорењености* – географска или друштвена, променљива колико и еколошке околности њеног места.²⁷⁴ *Стање* у коме се налази целина подједнако је важно како за трајност, тако и за промене. Из тих разлога потребно је елементе (било природне или изграђене), поред индивидуалног значаја, мапирати и у односу на

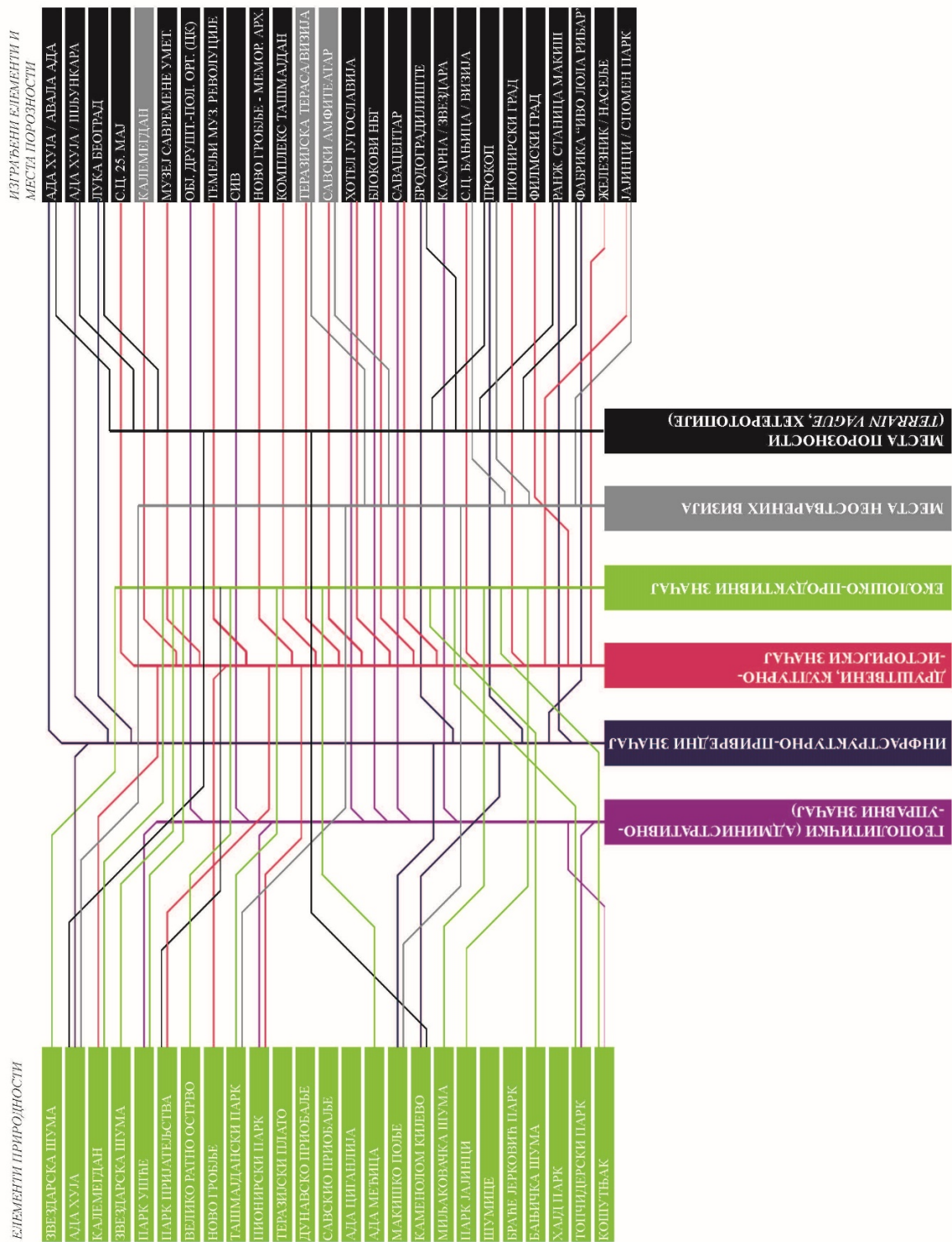
²⁷³ Vittorio Gregotti, „History and Tradition,” У: Lucking, M., „The Form of the Discourse: A Contextual Hermeneutic of Vittorio Gregotti’s „Territory,”” Presented at the *Belonging: Cultural Topographies of Identity* (Dublin: University College Dublin, 2012).

²⁷⁴ за ово су нарочито значајна истраживања Рејнера Банхама *Los Angeles: The Architecture of Four Ecologies*, о чему је било више речи у поглављу 2.2. *Елементи предеоне структуре дефинисани у процесу развоја територије града*.

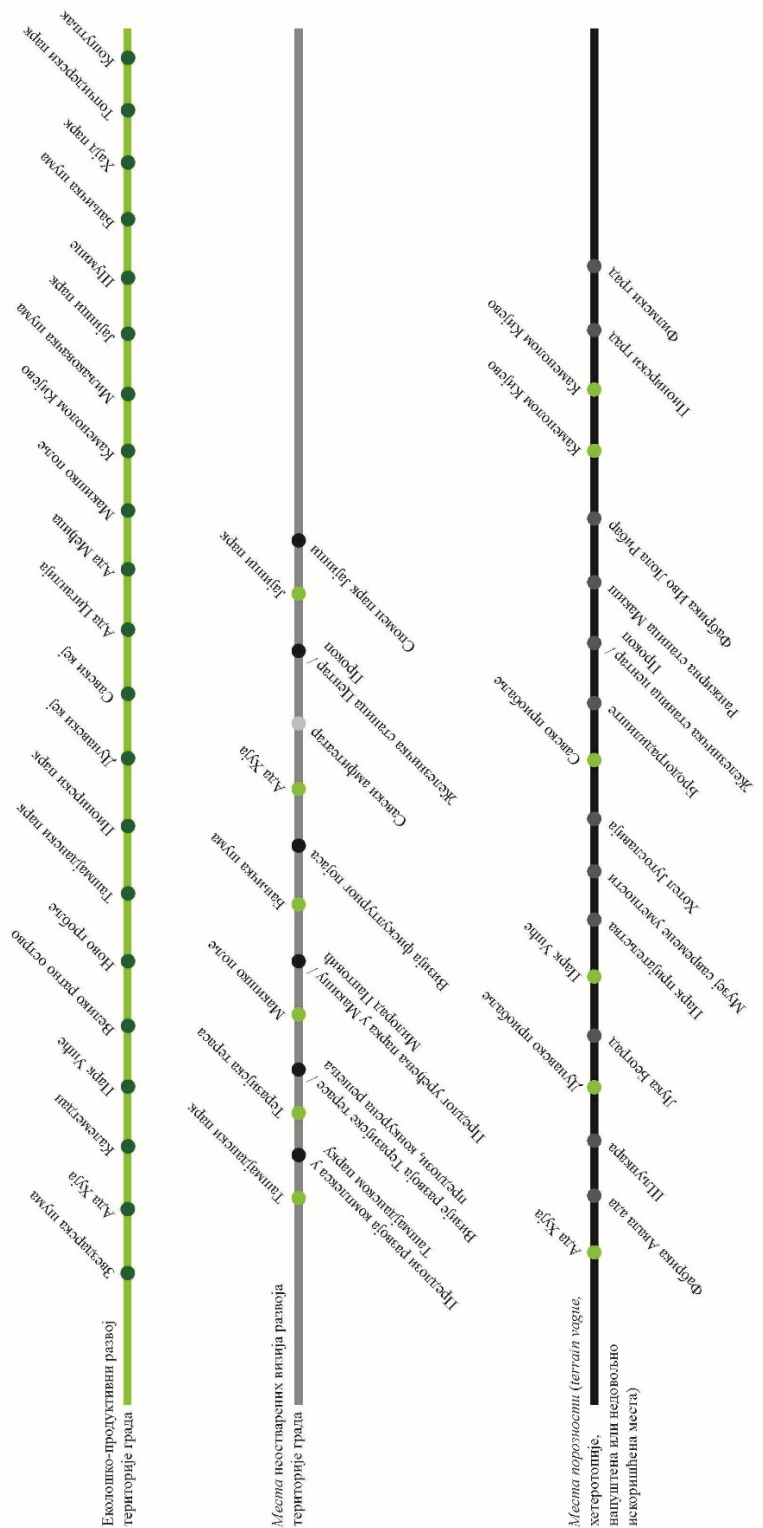
значај који имају у оквиру тоталитета укупне структуре, с обзиром на то да представљају физичку основу за могуће нове релације.

У односу на стратешки (плански) приступ развоју *територије* града могу се издвојити одређени елементи који сведоче о томе. У ту сврху преклопљене су *матрица* елемената *природности* и *матрица* изграђених елемената, у циљу коришћења *интерпретативног* потенцијала мапираних елемената о процесима развоја територије града (прилози²⁷⁵ 5.3.–1,2,3).

²⁷⁵ Наредна три прилога са намером користе графички израз уобичајен за стандардизовани начин приказа градског саобраћаја. Овакав приказ потиче од мапе метроа Лондона (London Underground Tube map), коју је 1931. године урадио Хенри Бек (Henry Charles Beck). Ова мапа представљала је еволутивни корак направивши географски нетачну и непрецизну мапу, али која јасно показује места, тј. станице где се метро линије секу. Аналогно томе, анализирани су „линије развоја” како би био утврђен значај и подударност одређених станица, тј. истакнутих тачака развоја.

Дијаграм 5.3.1: Значај елемената пределе структуре за различите процесе развоја територије града (аутор схеме Н. Ј.)

Дијаграм 5.3.2.2: Позиционирање елемената предеоне структуре унутар процеса развоја територије града (аутор схеме Н. Ј.)

Систематизацијом и класификацијом елемената предеоне структуре издвојени су физички и метафорички концепт феномена предела. Елементи физичког концепта предела описују оно што је појавно, односно спољашње обележје које објективно чини предеону структуру, док елементи посматрани кроз метафорички концепт описују оно што је изван просторно-временске стварности, односно кроз потенцијал асоцијативног наглашавају значај субјективног посматрања предела и формирања његовог значења²⁷⁶.

Посматрањем предела као медијума који кроз динамичне и конститутивне елементе и релације између њих обједињује различите процесе развоја (друштвене, политичко-економске, струковне и културно-историјске) долази до формирања „означавајућих система за производњу и пренос културних значења”²⁷⁷. На тај начин предео постаје „друштвени и културни документ” кроз чије читање је могуће сагледати и разумети „слојеве и процесе уписане у њему”²⁷⁸, као и „креативних тензија”²⁷⁹ између елемената који чине његову структуру²⁸⁰. Посматрано у односу на планиране зоне развоја²⁸¹ одређени елементи настали кроз различите *процесе развоја* сведоче о различитим приступима развоја.

Овакво, слојевито посматрање предела, довело је до формирања *културалног текста* о различитим просторним и временским процесима развоја града. У односу на истакнуте моменте у оквиру посматраног временског периода мапирани су одређени слојеви развоја Београда, који је посматран као целина чија се прошлост и садашњост открива кроз физичку структуру. Мапирани елементи су посматрани као део друштвеног простора, који са собом носи карактеристике *менталног простора* (дефинисано кроз његова метафоричка својства), као и

²⁷⁶ О физичким и метафоричким аспектима посматрања предела детаљније у оквиру: 1.1. *Појмовни и концептуално дефинисање предела*.

²⁷⁷ James Duncan and Nancy Duncan, „(Re)Reading the Landscape,” *Environment and Planning D: Society and Space*, 6 (1988): 117–126.

²⁷⁸ James Duncan, *The City as Text: the Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

²⁷⁹ John Wylie, *Landscape* (London: Routledge, 2007).

²⁸⁰ Детаљније о приступу сагледавања предела у оквиру: 1.1. *Појмовни и концептуално дефинисање предела*.

²⁸¹ Планиране зоне приказане су кроз схеме у оквиру Главе 4. *Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине XX века*.

физичког простора (дефинисано кроз чулне активности и перцепцију унутар цеклине)²⁸².

На тај начин мапиране су путање еколошко-продуктивног, геополитичког (административно-управног), инфраструктурног (привредно-индустријског), друштвеног (културно-историјског), као и визионарског процеса развоја територије града и за њих карактеристични елементи настали у оквиру предела некада доминатне природности:

- **еколошко-продуктивни развој територије града** (матрица елемената природности)²⁸³: Звездарска шума, Ада Хуја, Калемегдан, парк Ушће, Велико ратно острво, Ново гробље, Ташмајдански парк, Пионирски парк, Дунавски кеј, Савски кеј, Ада Циганлија, Ада Међица, Макишко поље, Миљаковачка шума, Јајинци парк, Шумице, Бањичка шума, Хајд парк, Топчидерски парк, Кошутњак (графички прилог 5.3.–4);
- **геополитички (административно-управни) развој територије града**: Објекат друштвено-политичких организација (ЦК), Савезно извршно веће (СИВ), Хотел Југославија, (Блокови НБГ), Парк пријатељства²⁸⁴, Центар Сава, (Старо сајмиште)²⁸⁵ (**парк Ушће**); (Стари двор, Скупштина, Пошта) (**Пионирски парк**), **Топчидер**, **Кошутњак**, **Звездарска шума** (касарна „22. јули“) (графички прилог 5.3.–5);
- **Инфраструктурни (привредно-индустријски) развој територије града**: циглане (**Звездарска шума**), Авала Ада- фабрика хартије, Шљункара (**Ада Хуја**), Лука Београд, Бродоградиле (приобаља), (**Топчидер**, железничка станица Топчидер), ранжирна станица Макиш, фабрика „Иво

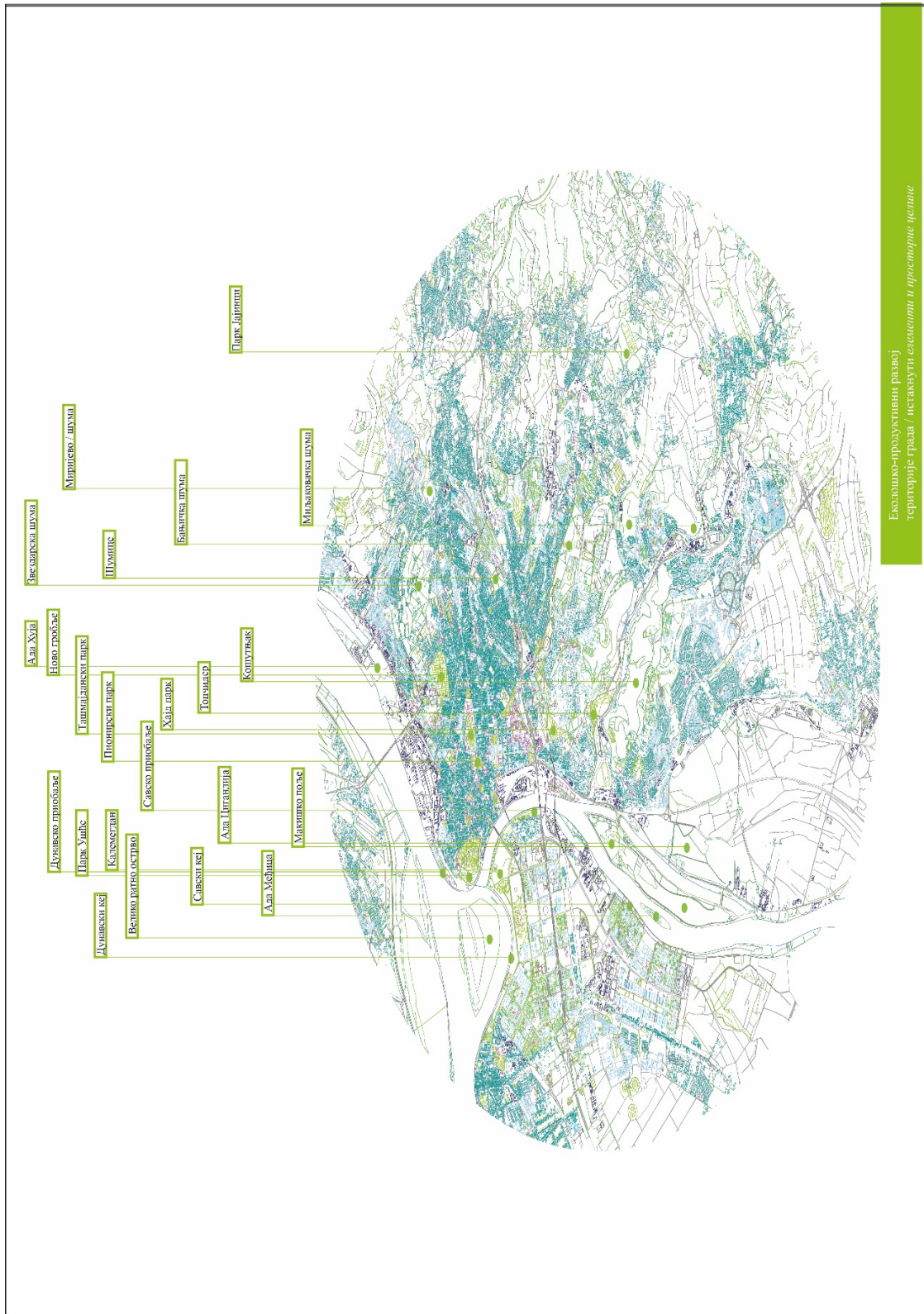
²⁸² Развој Београда посматран је у односу на приступе дефинисане у оквиру: 2.1. *Процеси развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора*

²⁸³ Матрица елемената природности формирана је кроз увид у укупну предеону структуру града и процесе развоја његове територије који су третирано кроз стретешки (плански) или тактички (појединачном интервенцијом) у процесу дефинисања и развоја предеоне структуре Београда друге половине XX века.

²⁸⁴ Парк пријатељства налази се у приобалном делу Новог Београда, на ушћу Саве у Дунав. Површина му је 25,76 хектара. Почев од септембра 1961. године, еминентне личности из целог света, приликом посете Југославији и Београду, садили су по једну садницу у овом парку као симбол пријатељства.

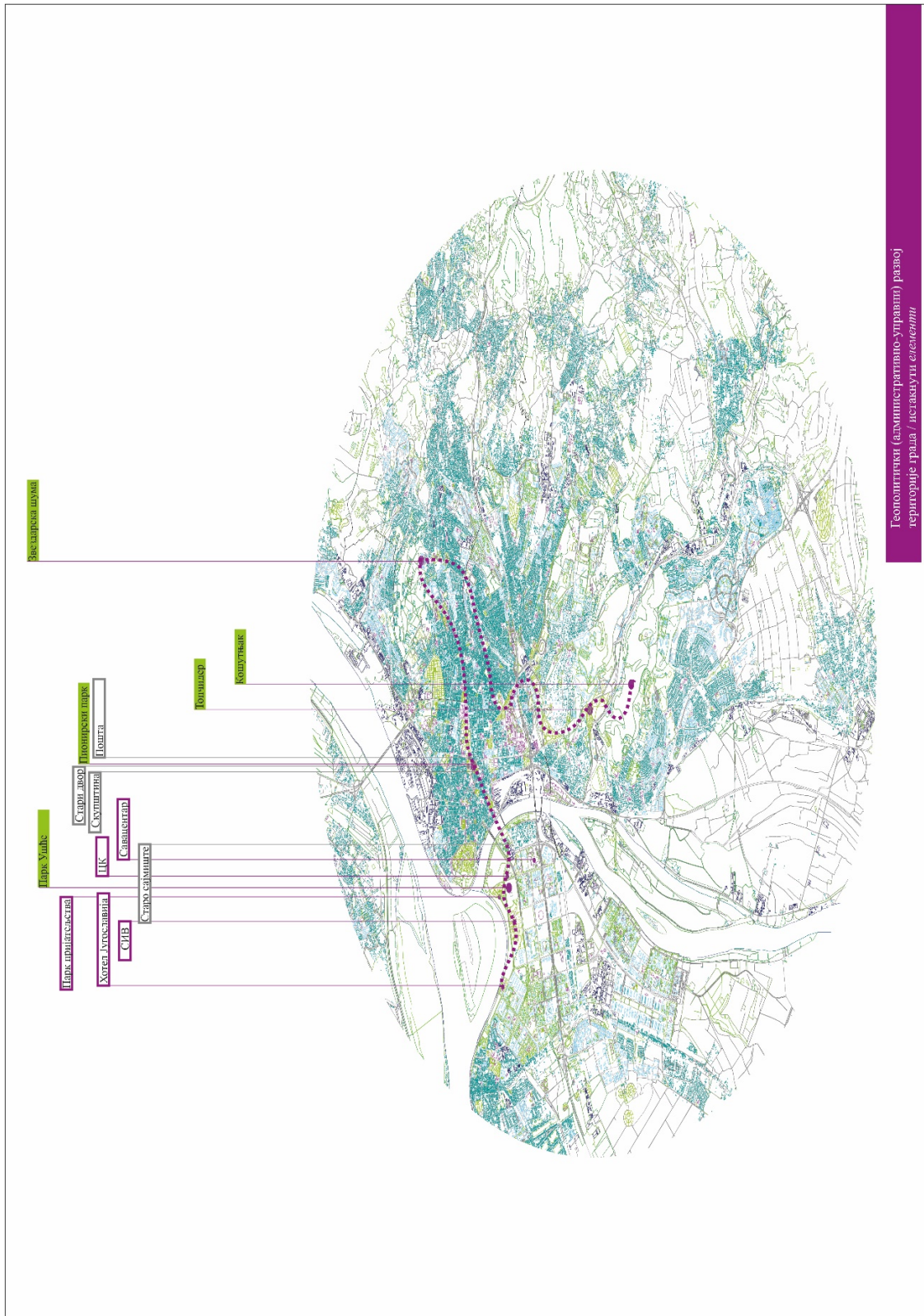
²⁸⁵ У оквиру матрице изграђених елемената мапирани су и елементи који временски не припадају посматраном периоду, али доприносе посматраном аспекту развоја и налазе се у оквиру истакнутих елемената *матрице елемената природности*.

- Лола Рибар” (**Макишко поље**), (каменолом Кијево) (графички прилог 5.3.–6);
- **Друштвени (културно-историјски) развој територије града:** **Калемегдан** (Тврђава, кула Небојша), Музеј савремене уметности, темељи Музеја револуције, Хотел Југославија, (Блокови НБг), (**парк Ушће**), Алеја великана, меморијална архитектура (**Ново гробље**), комплекс Ташмајдан (**Ташмајдански парк**), (Стари двор, Скупштина, Главна пошта) **Пионирски парк**, (визије развоја Теразијске терасе), (Савски амфитеатар, Старо сајмиште, Центар Сава), Пионирски град, Филмски град (**Кошутњак**), (Бели двор, Конак кнеза Милоша) Летња позорница (**Топчидер**), **Макишко поље**, Железник – прво социјалистичко радничко насеље, Спомен парк Јајинци (**Јајинци парк**) (графички прилог 5.3.–7);
 - **Визионарско поље (просторни наративи визије):** *места* неостварених визија развоја територије града: предлози развоја комплекса у Ташмајданском парку (**Ташмајдански парк**), визије развоја Теразијске терасе/предлози, конкурсна решења (**Теразијска тераса**), предлог уређења парка у Макишу (**Макишко поље**), визија фискултурног појаса (**Бањичка шума**), развој Аде Хује, Савски амфитеатар, спомен парк Јајинци (**Јајинци парк**) (графички прилог 5.3.–8).

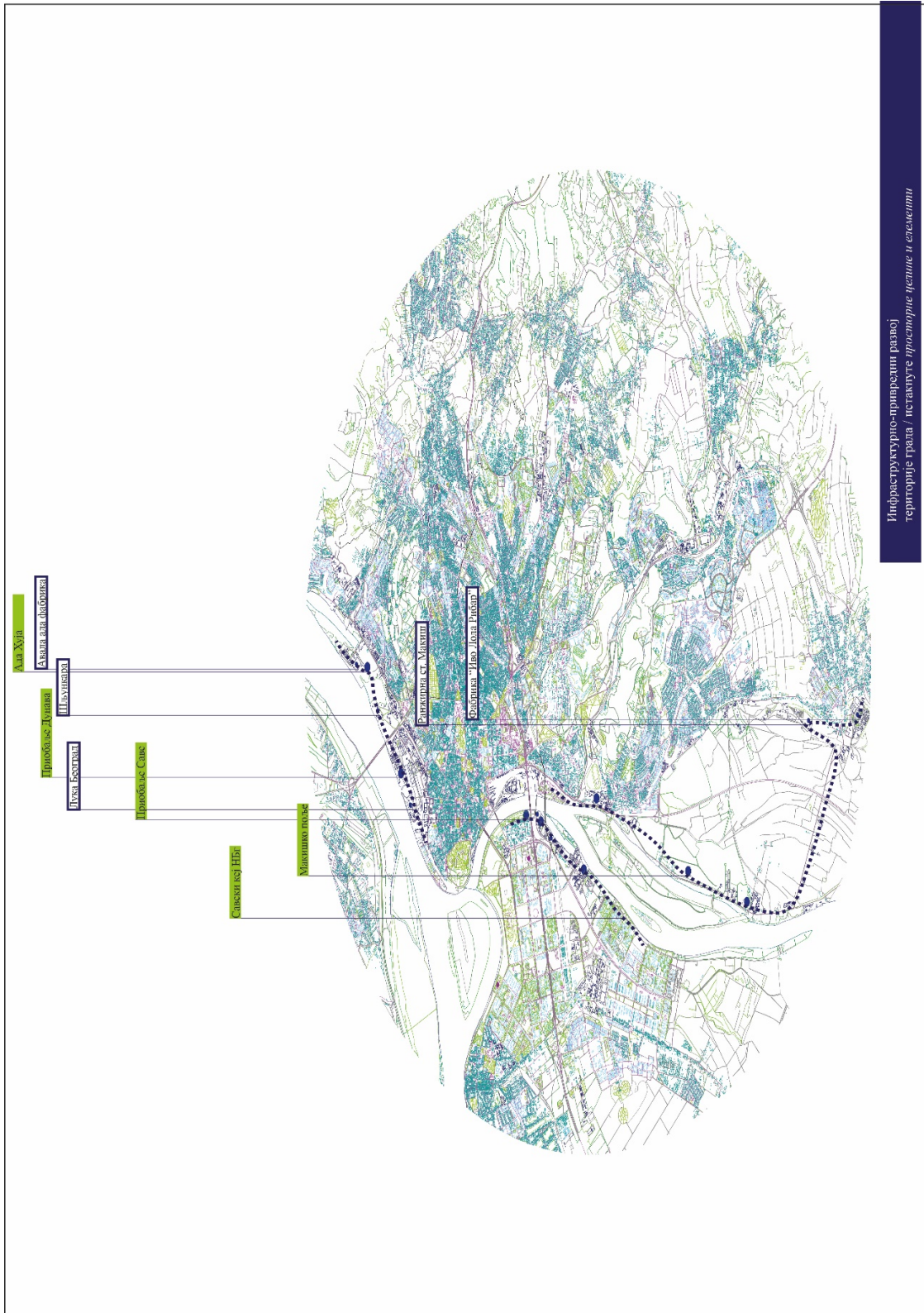

Еколошко-продуктивни развој територије града / истакнути елементи и просторне целине

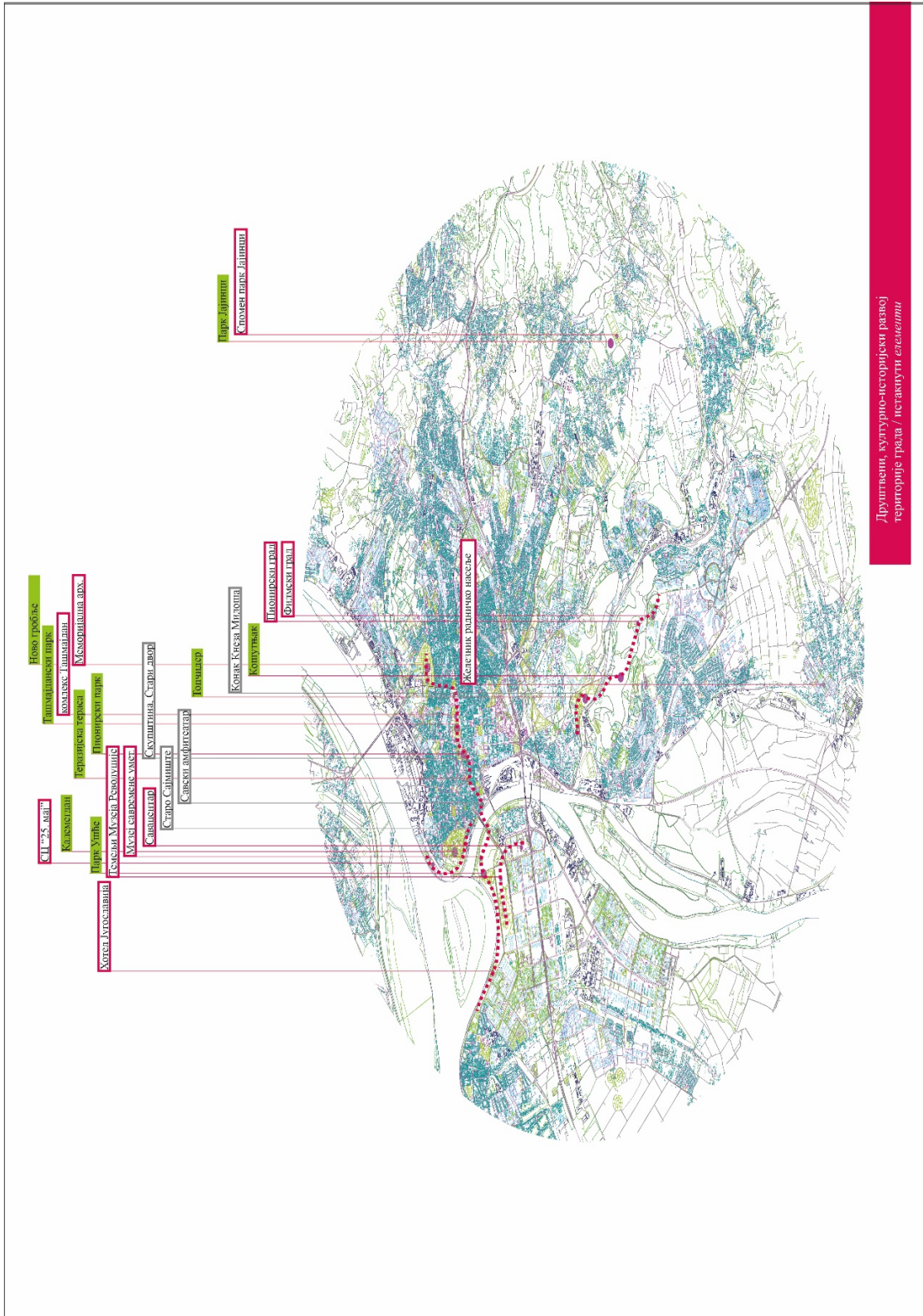
Графички прилог 5.3.3: Еколошко-продуктивни развој територије града: истакнути елементи и просторне целине (аутор: Н. Ј.)

Графички прилог 5.3.4: Геополитички (административно-управни) развој *територије* града: повезивање истакнутих елемената (аутор: Н. Ј.)

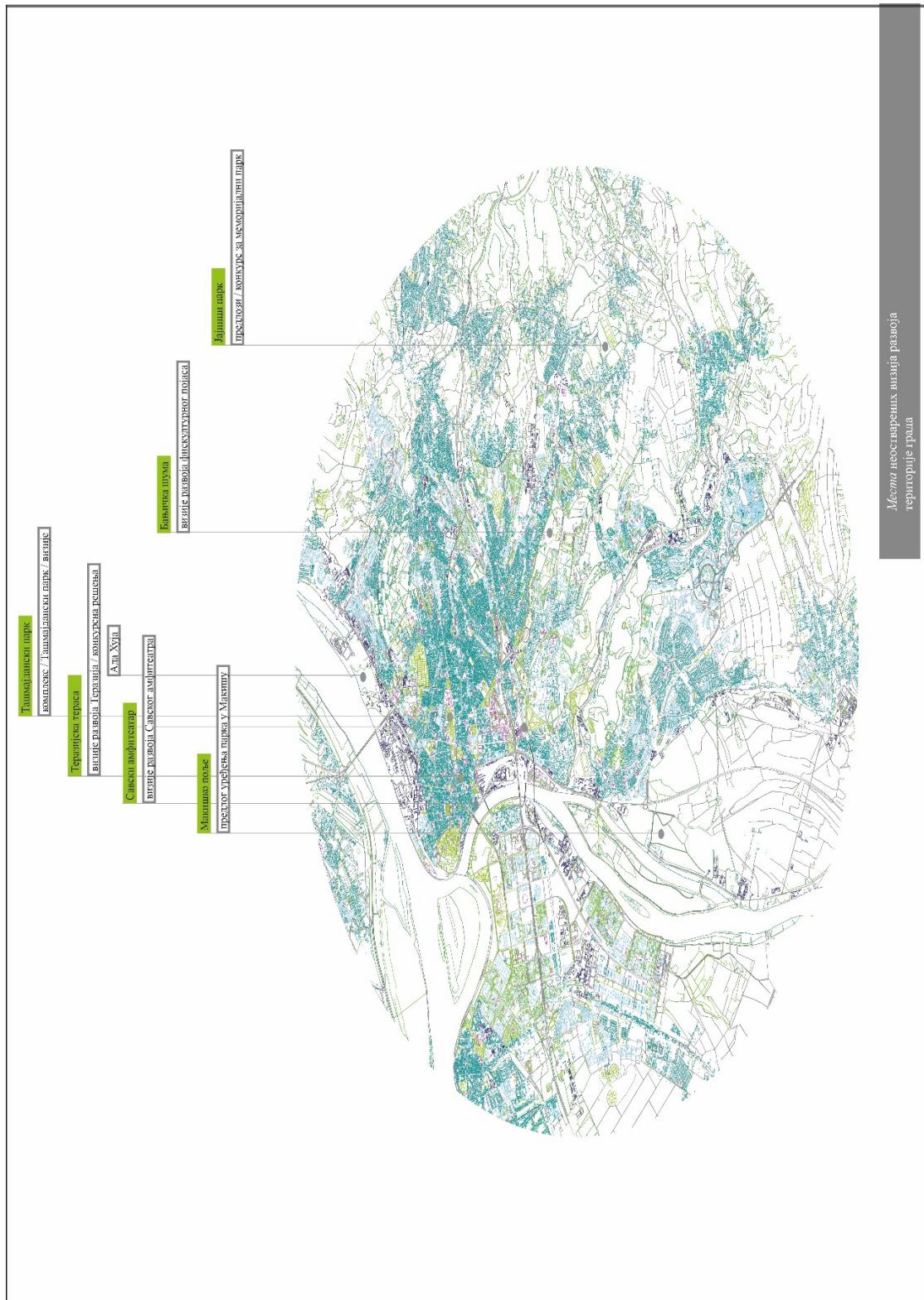

Графички прилог 5.3.5: Инфраструктурни (привредно-индустријски) развој *територије* града: повезивање истакнутих просторних целина и елемената (аутор: Н. Ј.)

Друштвени, културно-историјски развој територије града / истакнути елементи

Дијаграм 5.3.6: Друштвени (културно-историјски) развој *територије* града: повезивање истакнутих елемената

Дијаграм 5.3.7: Визионарско поље (просторни наративи визије): места неостварених визија развоја територије града (аутор: Н. Ј.)

Драгана Ћоровић у оквиру доктората *Београд као европски град у деветнаестом веку: трансформација урбаног пејзажа* кроз просторне индикаторе, а на основу границе града, природне и изграђене средине, као и комуналних инфраструктурних система и санитарне опремљености, односно кроз поставке о „симултаности просторности, историчности и друштвености одвијања људских активности” дефинише носиоце и подручје остварених трансформација на основу *процеса* у којима се град мења, што се приказује кроз опажени, замишљени и живљени простор²⁸⁶. Како Ћоровић даље наводи у докторату, истраживање испољавања *културе* и *моћи* на одређеној територији, што се чита кроз трансформацију у простору, односно упућује на питање „ко има моћ да обликује пејзаж, и какав је однос те моћи према постављеним узорним културним стандардима?”, односно „како се спровођење моћи у пределу, и њено испољавање, рефлектују кроз смену култура у пределу, и у којем је степену одвијање просторно-друштвених пракси резултат културних узуса, а колико је питање спровођења одређене идеологије као дела „диспозитива безбедности”?”²⁸⁷. Претходно мапирани елементи посматрани су као просторне праксе које сведоче о процесима кроз које се предео од природног кроз изграђено (било физичком структуром или елементима природности) трансформише у *пејзаж моћи, заједничко поље (предео колектива)* или *визионарско поље*. Свако од ова три *стања предела* настаје кроз различите облике *друштвене производње* простора.

Пејзаж моћи у највећем броју елемената дефинишу објекти и просторне целине настали у процесима геополитичког (административно-управног) и инфраструктурног (привредно-индустријског) развоја територије града. У оквиру ове категорије мапирани су, најчешће, *елементи* физичке структуре, односно остаци просторне репрезентације одређених облика успона – војно-политичког, друштвено-економског, индустријског или културно-историјског, о чему сведоче као својеврсни *знакови* и *трагови* (у природи):

²⁸⁶ Драгана Ћоровић, *Београд као европски град у деветнаестом веку: трансформација урбаног пејзажа*, докторска дисертација (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2015).

²⁸⁷ Ibid.

- Објекат друштвено-политичких организација (ЦК), Савезно извршно веће (СИВ), Хотел Југославија, темељи Музеја револуције, Парк пријатељства, (Центар Сава) (**парк Ушће**); **Пионирски парк** (Стари двор, Скупштина, Пошта); циглане, касарна „22. јули” (**Звездарска шума**); Авала Ада-фабрика хартије, Шљункара (**Ада Хуја**); Лука Београд (**дунавско приобаље**); Бродоградилиште (**савско приобаље**); ранжирна станица Макиш, фабрика „Иво Лола Рибар” (**Макишко поље**); каменолом Кијево.

Предео колектива (или *заједничко поље*) дефинисан је *елементима* који су од значаја за формирање *заједнице* (друштвене групације), односно они са наглашеном друштвеном, тј. културно-историјском компонентом *производње* простора. Ови елементи су носиоци друштвене конотације, настале, најчешће, као подстрек развоја колективног духа у тренуцима културног и друштвеног успона државе:

- *Предео колектива (заједничко поље)*: С.Ц. „25. мај” (**дунавско приобаље**), Музеј савремене уметности, темељи Музеја револуције, Хотел Југославија, (**парк Ушће**); Алеја великана, меморијална архитектура (**Ново гробље**); **Ташмајдански парк**; **Пионирски парк**; **Теразијска тераса**; Пионирски град, Филмски град (**Кошутњак**); Летња позорница Топчидер (**Топчидер**); прва фабрика „Иво Лола Рибар”, прво социјалистичко насеље Железник, Спомен парк Јајинци (**Парк Јајинци**).

Визионарско поље предствља *имагинарни* просторни наратив визија које су *експериментисале* са природом:

- Темељи Музеја револуције, Парк пријатељства (**парк Ушће**); комплекс Ташмајдан (**Ташмајдански парк**); визије развоја Теразијске терасе (**Теразије**); Савски амфитеатар; Прокоп; парк у Макишу (**Макишко поље**); визија фискултурног појаса (**Бањичка шума**); Спомен парк Јајинци (**Парк Јајинци**).

У оквиру просторних целина доминантне природности, раније дефинисаних као *знамења природе* (Звездарска шума, Кошутњак и парк Ушће)²⁸⁸ налазе се и неки од појединачних елемената који дефинишу, односно *производе* одређене облике *друштвеног* простора – *тачке* просторног развоја, који представљају значајне елементе њихове структуре, али и просторне *гестове* њиховог територијалног дефинисања. На овај начин, кроз одређене *елементе*, спроведени су неки од облика *друштвене производње* простора, у овом случају знамења природе, чиме су они измештени из примарно природно-еколошког *значења* у домен друштвеног, и самим тим културно-историјског:

- Пејзаж моћи *знамења природе*: Објекат друштвено-политичких организација (ЦК), Савезно извршно веће (СИБ), Хотел Југославија (**парк Ушће**); циглане, касарна „22. јули” (**Звездарска шума**); Филмски град (**Кошутњак**);
- Заједничко поље/предео колектива *знамења природе*: Музеј савремене уметности, Хотел Југославија, Парк пријатељства (**парк Ушће**); Пионирски град, Филмски град (**Кошутњак**); (опсерваторија) (**Звездарска шума**);
- Визионарско поље *знамења природе*: темељи Музеја револуције, Парк пријатељства (**парк Ушће**).

Сваки архитектонски (или урбанистички) гест, представљен кроз одређену грађену форму или елемент природности са јасно дефинисаним границама, на одређен начин *обележава* територију²⁸⁹ чији је вид дефинисан кроз релацију овог геста са изграђеним или природним окружењем човекове средине (*environment*). Сваки од ових дијалога представља могућност за развој различитих ситуација, које би представљале одговор на *стање* у коме се ови елементи налазе²⁹⁰.

²⁸⁸ О овоме је било више речи у поглављу 4.3. *Усклађеност плана и мисли у процесу у процесу развоја предеоне структуре Београда.*

²⁸⁹ Ignasi De Solà Morales, „Territori/Territories,” *Lotus*, 110 (2001): 44–49.

²⁹⁰ Ignasi De Solà Morales, „Territori/Territories,” *Lotus*, 110 (2001): 49–49.

5.3.1. *Интерпретативни* потенцијал мапираних елемената о процесима развоја

Посматрање предеоне структуре кроз њене *динамичне* конститутивне елементе и релације међу њима, измешта тежиште разумевања предела и града из *статичне* и *симболичне репрезентације* ка *динамичним процесима* формирања културних значења, у оквиру којих се кроз елементе сагледавају *слојеви* и *процеси* досадашњег развоја. Елементи настали у оквиру различитих пракси: геополитичких (административно-управних), инфраструктурних (привредно-индустријских), друштвених (културно-историјских), као и струковних (архитектонско-урбанистичких), како теоријских тако и практичних, производе и детерминишу „креативне тензије” предела, које настају услед њихових различитих облика веза.

Мапирани елементи кроз успостављање одређених међусобних релација, носе потенцијал успостављања пулсирајућег ентитета целине чији су саставни делови. Услед чињенице да је град састављен из „делова” који нису нужно повезани у целину, сваки објекат носи карактеристике одређеног система у коме се налази, те сваком интервенцијом, односно просторним и програмским гестом, град и територију је могуће увек детаљније претварати у нове теме.

Предео, посматран на начин како га Дејвид Харви (David Harvey)²⁹¹ посматра, као „изграђен” облик, може бити сагледан као географски одређена и комплексна роба фиксирана у простору. Као *систем репрезентације* предео може бити посматран као инструмент идеологије, кроз специфичан начин његовог посматрања. У односу на све ове начине посматрања, јасно је да постоји витална политика читања, репрезентације и реконструкције предела у односу на његове структуралне елементе²⁹². На ово се надовезује и став Стјуарта Елдена који у

²⁹¹ David Harvey, *Consciousness and the Urban Experience* (Oxford: Basil Blackwell, 1985).

²⁹² Denis Cosgrove. *Social Formation and Symbolic Landscape* (The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1998 [1984]).

Stephen Daniels, *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States* (Cambridge: Polity Press, 1993).

David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference* (Oxford: Blackwell Publishers, 1996).

*Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of Spatial History*²⁹³, наводи да оно што је заједничко за сву тројицу мислилаца јесте признање моћи научне револуције на начин на који спознајемо материјални свет. Захваљујући оваквој ситуацији посматрање света „као слике”, на феноменолошки начин, бива замењено аналитичким, политичко-историјским анализама, попут оних како то раде Фуко или Лефевр.

Захваљујући структуралном приступу посматрања, односно читања просторног наратива града, мапирани објекти (од друштвеног и културно-историјског значаја) представљају значајне тачке културалне мапе развоја града. На овај начин посматране територије услед своје променљивости представљају историјске категорије, захваљујући могућности утицаја на начин формирања и уређења средине истовремено су и географске категорије, док на основу културолошког значаја елемената представљају и генеричке моделе за будуће процесе развоја. Мапирани елементи представљају комуникационе кодове приликом семиолошког приступа посматрању града, на основу чијег се декодирања проучавају процеси досадашњег развоја, али и чијим је декомпоновањем могуће формирање нових система.

Концепт „територије” и концепт „поља” Виторио Греготи описује кроз њихову везу са „антрополошком географијом”, указујући на чињеницу да су облици формирања и коришћења територије у односу на савремене начине живота и облике комуникације могући и без физичког спајања елемената у „збуњено урбано поље”²⁹⁴. Посматрано на овај начин, трансформација територије могућа је и кроз нове облике коришћења *елемената територија*, чиме се интензивирају релације унутар *поља*, пре него умножавање тачака мреже унутар ове две структуре.

*Релације међу стварима подједнако су важне као и саме ствари.*²⁹⁵

²⁹³ Stuart Elden, *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of Spatial History* (London: A&C Black, 2002).

²⁹⁴ Jenni Rolf, Christian Inderbotzin, Milica Topalovic, „Interview with Vittorio Gregotti”. *San Rocco*, 02 (2011), доступно на: <http://topalovic.arch.ethz.ch/materials/379/> (посећено: 17. октобра 2016.)

²⁹⁵ Ibid.

Глава 6: Између стварности и визије: трансформација предеоне структуре Београда

Након издвојене визије развоја територије Београда, кроз формирање целине предеоне структуре и мапирање истакнутих елемената, а који су значајни за еколошко-продуктивни, културно-историјски, административно-управни или привредно-инфраструктурни развој, истраживање даље трага за приступима трансформацији који су тежили унапређењу квалитета укупне човекове средине²⁹⁶.

Назнака промене у приступу и третману елемената предеоне структуре могла се приметити 1985. године када је урађена измена и допуна ГУП-а. Кроз њу се могу уочити назнаке реалног стања у коме се налази предеона структура града. Паралелно са овом временском равни реалних развојних околности, развијен је још један облик мишљења стручне јавности, и то кроз домен визионарског приступа – представљеног у теоријском приступу. Предлог оптимистичног и визионарског приступа решавању проблема развоја територије града и унапређења предеоне структуре приказан је кроз анализу решења пристиглих на конкурс за *Унапређење урбане структуре Новог Београда* (1985), као и кроз понуђени теоријски модел алтернативног развоја града од стране Милоша Перовића, представљен у оквиру студије *Искусва прошлости*²⁹⁷ издате исте године.

У оквиру ове главе, конкурс и теоријски модел посматрани су као арене размене струковног мишљења, које представљају покушај задовољења потреба за испитивањем нових принципа и приступа архитектури и урбанизму услед неадекватности старих и крутости унапред дефинисаних форми у константно променљивим условима градње, тј. у односу на реалне околности рада – чије смерове дефинишу тадашње измене и допуне планова.

²⁹⁶ Приступи трансформацији испитују се у највећој мери у односу на основне принципе развоја који су постављени кроз теоријски дискурс и унутар којих је истакнут значај сагледавања укупне човекове средине као јединствене целине природног и изграђеног. Детаљније у оквиру: 4. *Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине XX века*, нарочито у: 4.3.1. *Формирање целине предеоне структуре: утопија о мрежи зеленила*.

²⁹⁷ Милош Перовић, *Искусва прошлости* (Београд: Грађевинска књига, 2008 [1985]).

6.1. Трансформација елемената предеоне структуре Београда:

места порозности

Елементи (природности и изграђени) који су мапирани у оквиру претходне главе²⁹⁸, кроз своју позицију и значење носе потенцијал остваривања неких од претходних визија²⁹⁹ развоја. На основу препознатог потенцијала, али и *стања елемената*, као и дефинисаних визија *развоја целине* истражују се неки од предлога трансформације постављени у складу са овим циљем у оквиру посматраног временског периода.

Услед промена у друштвеним, политичким и економским режимима многе од замишљених, али и опросторених визија су напуштене. У таквим условима развоја одређени елементи предеоне структуре постају напуштени (у физичком или метафоричком смислу), дефрагментисани у односу на систем и денотирани у односу на претходна значења. Многи савремени теоретичари развоја градова управо у оваквим местима виде потенцијал даљег развоја, с обзиром на то да та места сведоче о „проточности” развоја, посматрано кроз процесе де-територијализације и ре-територијализације.

Према Каstellсу, простор је дефинисан као „материјална подршка временске размене друштвених пракси”, при чему су најважнији елементи друштвено-техничке коеволуције они које се спроводе путем токова³⁰⁰. У таквом процесу друштвеног развоја, простор се може окарактерисати као *неутрална позадина* против које, или кроз коју се поједини елементи крећу. Елементи од којих су *просторни токови* састављени обухватају територије, физичку структуру места, али чије функционално или симболично значење зависи од њихове *везе са мрежом*, пре него од специфичних карактеристика самог локалитета. Имајући то на уму, могуће је испитати потенцијал одређених фрагмената града, односно *места порозности* целине насталих у процесу трансформације предеоне структуре, посматрајући их као део просторног система и континуираног процеса развоја савременог града.

²⁹⁸ 5. *Између теорије и праксе – градити природу vs. градити у природи: истакнути елементи предеоне структуре Београда.*

²⁹⁹ 4. *Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре БГ-а друге половине XX века*

³⁰⁰ Manuel Castells, „Prostor protoka, prostor mesta: Materijali za teoriju urbanizma informacionog doba,” U: Petar Bojanić, Vladan Đokić (ur.). *Misliti grad.* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2009), 204–218.

6.1.1. Планирање и развој града 1980-их:

„омогућавање континуитета у трајању града”

Најдинамичније промене у процесу трансформације предеоне структуре догађале су се у другој половини прошлог века и оставиле су најдубље трагове на град. Услед промењених услова развоја града, изазваних великим политичко-економским и друштвеним променама, почетком осамдесетих година XX века, био је потребан нови оперативни План, примерен тадашњим околностима развоја. Из тих разлога урађене су измене и допуне ГУП-а 1985. године³⁰¹.

Концепција организације простора града у ГУП-у из 1985. год. заснивала се на неколико основних ставова: 1) уважавање вредности дотадашњег развоја; очување физиономије појединих квалитетних делова града уз развијање нових градских целина у складу са постојећим вредностима; 2) развијање нових градских простора тако да се омогући ефикасно функционисање појединих градских подцелина у деловима и граду у целини; намена површина планирана је тако да се омогући решавање потреба за период сагледавања до 2000. год., али и да се оставе отворене могућности за изградњу у периоду после 2000. год.; 3) простори су планирани кроз интеграцију функција на макро и микро простору, без међусобног угрожавања појединих намена, како би се поједини делови града оживели, постали разноврсни у понуди могућих садржаја и визуелно обогатили³⁰².

Измене и допуне Плана биле су засноване на принципима „одмереног развоја”, приликом чега је планирана укупна изграђена и уређена површина смањена са 43.905 ha из ГУП-а из 1972. год. на 29.147 ha, односно умањена је за 33,7% , због заустављања екстензивног ширења града. Регулисана је заштита шумских,

³⁰¹ Основни циљ израде овог плана је да се створе неопходни услови за рационалнију изградњу града, а у складу са реалним материјалним могућностима. Ово је резултирало сажимањем просторне организације града (повећање густине, нови зонирања итд.), као и редуцираном мрежом примарних саобраћајница у односу на предлог ГУП-а из 1972. године. Скупштина града Београда је 10.05.1984. године донела Одлуку о приступању изради овог плана. План је завршен 1985. године.

Константин Костић (1941, Београд), *Измене и допуне Генералног урбанистичког плана Београда до 2002. године*. Скупштина града Београда утврдила је Нацрт одлуке ГУП-а 04. X 1984.

Марта Вукотић Лазар, Марија Лалошевић (ур.), *Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века*. (друго издање) (Београд: Урбанистички завод Београда, 2010): XXVI.

³⁰² Бојан Бојанић, „Интервју са архитектором Константином Костићем”. *Архитектура и урбанизам*, 35 (2012): 43–51.

рекреативних и пољопривредних површина, док је заштита животне средине, као принцип, уграђена у сваку област развоја.

За природне и архитектонске вредности које су настале и развијале се у претходним периодима предвиђено је чување као „оставштина за будућност”, за које је било предвиђено да надлежне институције формулишу и верификују критеријуме на основу којих би било могуће градити без угрожавања неспорних вредности кроз разраду и реализацију плана.

На овај начин постављени су принципи за „омогућавање континуитета у трајању града” који су подразумевали „да се нађе изгубљена мера између очувања природних и архитектонских вредности и грађевинских интервенција у граду”³⁰³, а у циљу неговања природних и архитектонских вредности града на основу развијања система физичких и друштвених вредности.

Посматрано у односу на политичко-економске и друштвено-историјске промене, Београд у другој половини посматраног периода карактеришу процеси пост-социјалистичке трансформације градова. Измене и допуне, као и потреба за променом у приступу даљег развоја, настали су услед општег процеса трансформације социјалистичког у капиталистички, као и индустријског у пост-индустријски град, који су карактеристични не само за Београд, већ и за регион (Станилов, 2007)³⁰⁴. Овакви процеси развоја града неминовно трансформишу предеону структуру, често *производећи* недовољно искоришћене или напуштене просторе, који на основу своје формалне трајности често „надживе” трајност идеје са којом су били пројектовани.

Пост-социјалистичка друштва истовремено се суочавају са различитим врстама трансформација, које изазивају комплексне структуралне промене. Промене и развој унутар оваквих околности крећу се у релацијама: од тоталитарног ка демократском друштву, односно од планске ка тржишној економији; од индустријских ка пост-индустријским (услугама) у привреди и друштву; од

³⁰³ „Мера” се односила превасходно на вредносне судове, односно утврђивање критеријума на основу стручне валоризације, што је захтевало укључивање свих стручњака у граду који могу конструктивно помоћи у развијању система вредности и на основу тога критеријуме заштите. (ГУП, 1993: 13)

³⁰⁴ Kiril Stanilov (ed.), *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (Dordrecht: Springer, 2007).

изолиране ка интегрисаној позицији у глобалној економији и развоју³⁰⁵, што се све односи како на стратешке, тако и на појединачне приступе развоју града, чинећи процес вишеслојним³⁰⁶.

Овакви аспекти трансформације утичу на предеону структуру градова, укључујући и Београд, производећи просторне пројекције друштва, услед чијих бурних политичко-економских и друштвених промена, настају динамичне промене у урбаној структури, видљиве кроз њену просторну компоненту. На тај начин, многи од елемената који су били од значаја за раније процесе развоја територије у новим околностима бивају напуштени или недовољно искоришћени, представљајући *места порозности* укупне структуре града.

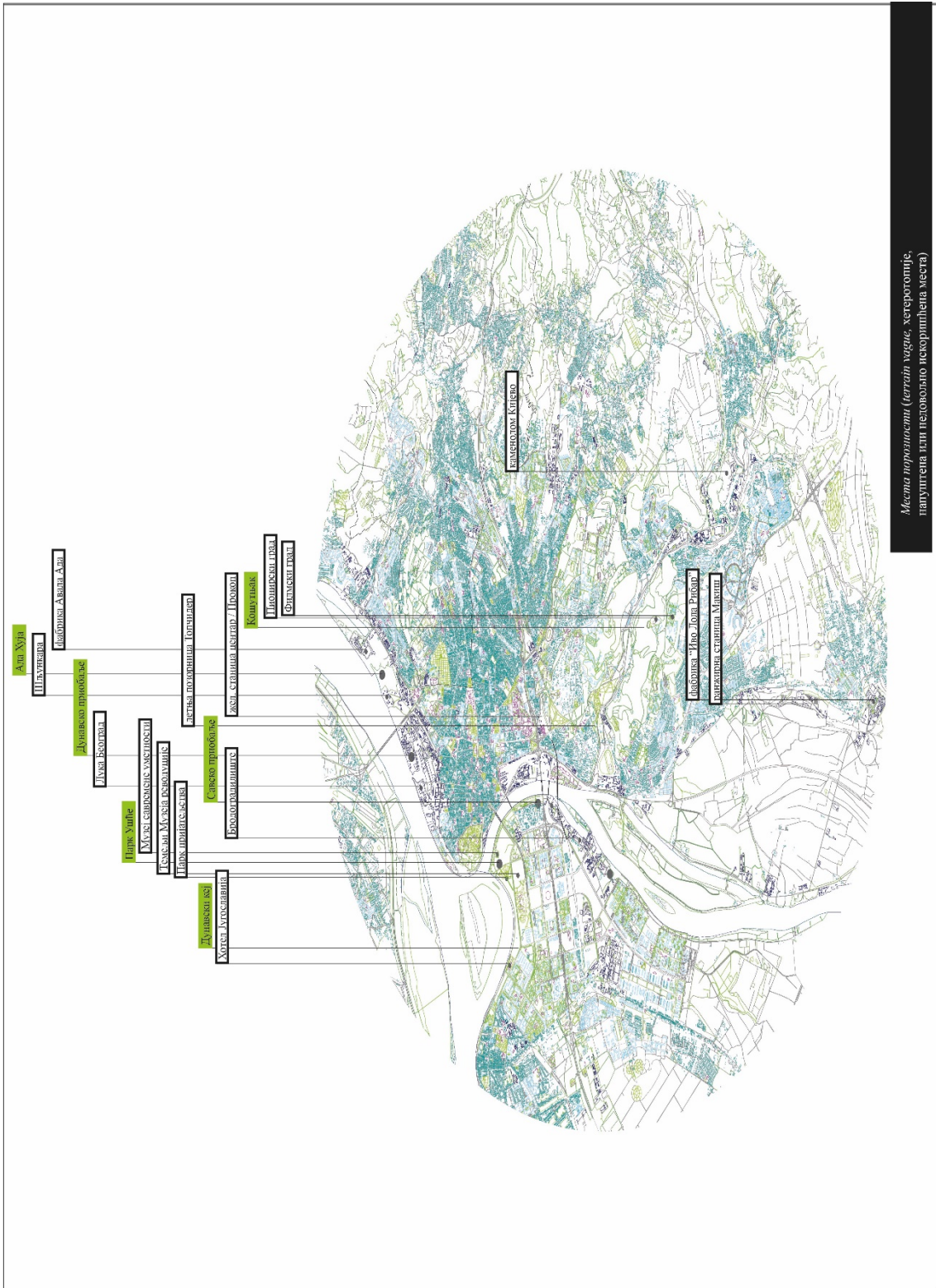
Услед различитих промена у контексту развоја територије Београда друге половине XX века, долази до детериторијализације, односно до преузимања контроле и одузимања реда појединим елементима структуре (највећи потенцијал носе они препознати као *места порозности*), који су на одређени начин већ утврђени унутар целине, односно *система*. Услед оваквих процеса долази до промене односа унутар целине предеоне структуре, чиме се отварају могућности за нова разматрања позиције и значења појединих елемената, чиме се отвара могућност нових ре-структурирања³⁰⁷.

³⁰⁵ Mina Petrovic, „Cities after Socialism as a Research Issue”, 2004, <http://www.lse.ac.uk/Depts/Global>

³⁰⁶ Sreten Vujovic, Mina Petrovic, „Belgrade’s post-socialist urban evolution: Reflections by the actors in the development process,” In: Kiril Stanilov (ed.) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (Dordrecht: Springer, 2007), 361–385.

³⁰⁷ О методолошком апарату оваквог приступа трансформацији више у оквиру:

3.1. *Трансформација предеоне структуре кроз трансформацију елемената.*

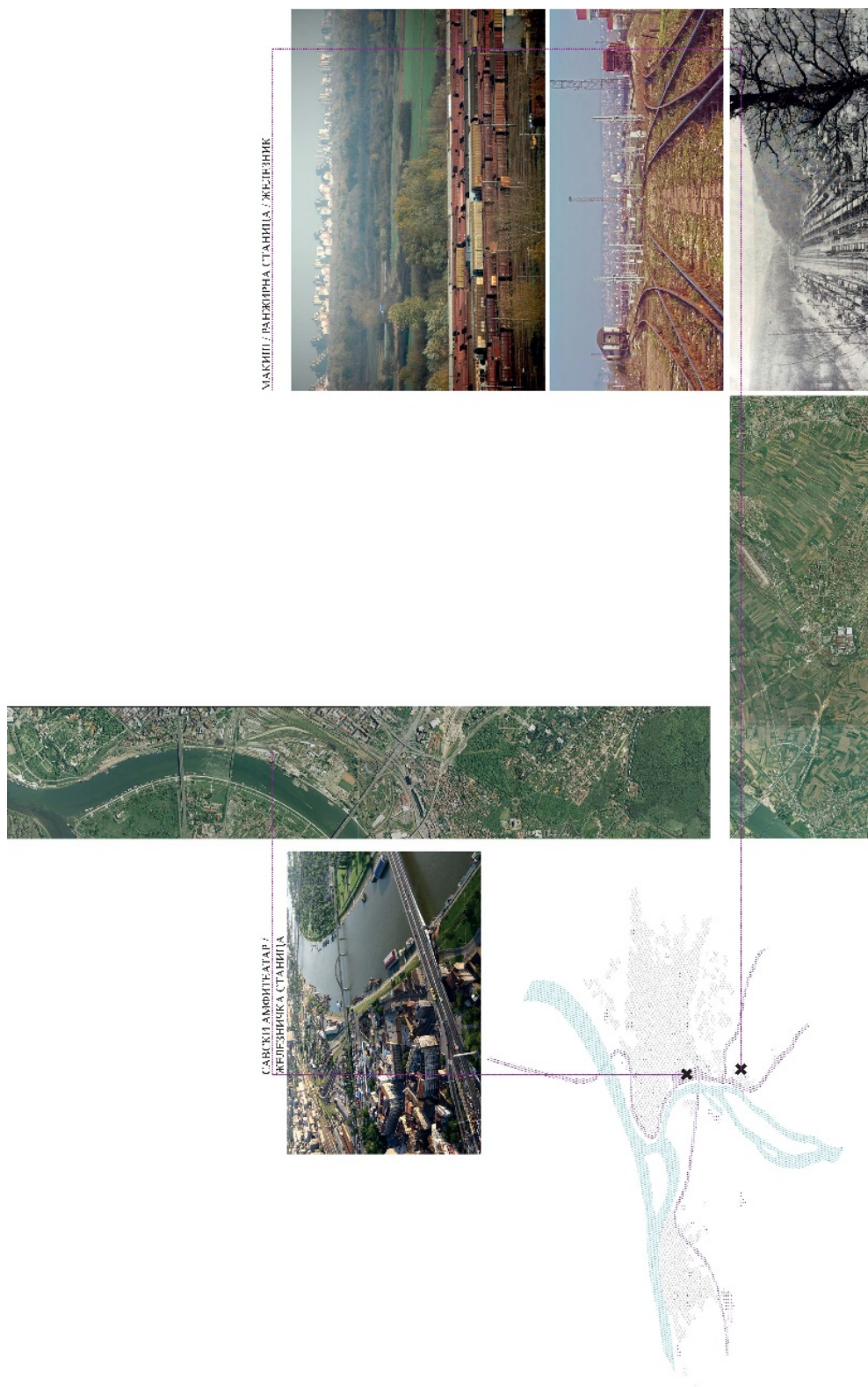

Графички прилог 6.1.1.1: *Места порозности*: напуштена или недовољно искоришћена места (аутор: Н. Ј.)

1. Привредne zone, namenjene industriji i inostranim oblastima i radionici, postavljene su izvan vrsti promiskuita ul. obale grada u Novom Sadu.

Графички прилог 6.1.1.2: Места порозности у оквиру значајних просторних целина привредног развоја територије града

Графички прилог 6.1.1.3: *Места порозности* у оквиру значајних просторних целина инфраструктурног развоја територије града

У оквиру досадашњих процеса трансформација предеоне структуре Београда, бројни елементи, од раније значајних елемената, изгубили су на својој намени. У оквиру истраживања *Празни простори* Тамара Јовановић у циљу формирања базе података, мапирала је и класификовала бројне „испражњене” просторе³⁰⁸ на територији Београда према следећим категоријама: 1) напуштена, расељена и измештена места; 2) просторне целине; 3) индустријске зоне и велики комплекси; 4) војни комплекси; 5) објекти кинематографског наслеђа; 6) објекти различите намене (индустријски објекти и складишта, објекти за саобраћај и комуникације, пословни објекти, пословно-стамбени објекти, стамбени објекти, објекти за културно-уметничку делатност и забаву, школски објекти и објекти за научно-истраживачке делатности, туристички и угоститељски објекти и остали објекти)³⁰⁹.

Оваква класификација представља опште полазиште, док су на основу ужег проблема и предмета овог истраживања постављени и специфични критеријуми на основу којих су мапирана *места порозности*. Као места порозности мапирани су они изграђени елементи који својом *позицијом* и *значењем* представљају значајне тачке развоја територије Београда. Критеријум *позиције* односи се на то да су мапирани изграђени елементи који се налазе у просторима доминантне природности (Кошутњак, Звездарска шума, парк Ушће, дунавско и савско приобаље, Ада Хуја и Макишко поље), док критеријум *значења* упућује не толико на њихову функционалну испражњеност, колико на значењску.

³⁰⁸ Пројекат „Празни простори Србије” бави се феноменом постојања празних, односно „испражњених” простора на територији Србије и могућностима њихове трансформације у комплексе различитих намена, а пре свега у мултимедијалне уметничке и научно-истраживачке сврхе (Јовановић, 2010: 16).

Основна тема истраживања су простори који су у потпуности ван функције. Ипак, чињеница која се мора узети у обзир је променљивост стања и статуса истражених простора. Залагањем појединаца, заједнице, различитих организација и институција или, једноставно, променом власника, поједини, дуго времена запуштени објекти, за кратко време доживе обману и пренамену. Са друге стране, објекти који су све време били у функцији или им је привремено додељена нова намена могу веома брзо прећи, или се вратити у статус „празних”. Такође, има и примера „комбинованих” простора, који су делимично у употреби, а делимично им је намена измењена или је нема. (Јовановић, 2010: 21).

Тамара Јовановић, *Празни простори Србије* (Београд: Завод за проучавање културног развитка, 2010).

³⁰⁹ Тамара Јовановић, *Празни простори Србије* (Београд: Завод за проучавање културног развитка, 2010): 22.

Мапирани простори представљају, у највећем броју, елементе привредно-индустријског³¹⁰ и инфраструктурног³¹¹ развоја: Бродоградилиште (савско приобаље), Лука Београд (дунавско приобаље), шљункара и Авала Ада (Ада Хуја), али и елементе друштвеног (културно-историјског)³¹², можда чак и геополитичког развоја: темељи Музеја револуције, Музеј савремене уметности, Парк пријатељства, Хотел Југославија (парк Ушће), Пионирски и Филмски град (Кошутњак), Летња позорница Топчидер (Машин Мајдан), као и недовршени научно-технолошки парк³¹³ (Звездарска шума).

Мапирана *места порозности* кроз своју физичку структуру и *значање* сведоче о ранијим процесима развоја, док кроз своју *позицију* пружају потенцијал неких нових принципа трансформације савременог града.

³¹⁰ Као што је и раније наведено, последњи пад српске индустрије наступио је крајем осамдесетих и почетком деведесетих, услед укупне политичко-економске ситуације у тадашњој држави.

³¹¹ Седамдесетих година XX века, започет је пројекат изградње Београдског железничког чвора. Тим пројектом предвиђено је измештање Главне железничке станице са данашње позиције на Савском тргу у пролазну станицу у Прокопу. Измештањем железничке пруге из Савског амфитеатра омогућио би се прилаз рекама и ослободиле велике површине грађевинског земљишта. (Јовановић, 2010: 37). Ове теме су и даље актуелне.

³¹² Поред ових, у оквиру мапираних просторних целина доминантне природности или њиховој непосредној близини, налазе се и други елементи који су од значаја за целину укупне предеоне структуре Београда, али њихов настанак не припада посматраном временском периоду. Један од најзначајнијих је и Старо сајмиште (грађено плански и са унапред одређеном наменом, али је током наредних деценија напуштено, деградирано и са неадекватно трансформисаним одређеним деловима), које се налази на левој обали Саве.

³¹³ Невршени научно-технолошки парк грађен је при Институту „Михајло Пупин”. Овај објекат је део комплекса од 25 објеката, колико је било планирано у пројекту насталом крајем 80-их година прошлог века (Јовановић, 2010: 60).

6.1.2. Потенцијал *места порозности*: хетеротопија у граду

Порозност као принцип бављења територијом подразумева примену праксе промена у фрагментима простора (фракцијама града), чиме би биле створене могућности за нове токове³¹⁴. У истраживању потенцијала места порозности ови елементи предеоне структуре посматрају се кроз теоријске концепте *празног простора* (*terrain vague*) (Ignasio de Sola-Morales), и концепта *хетеротопије* (Michael Foucault).

Антиструктурна природа *места порозности* може се тумачити кроз Фукоов појам хетеротопије, који представља „другачије просторе”, односно места која на „неодређени начин акумулирају време”³¹⁵. То је, такође, у складу са начином на који се *места порозности*, уопштено, могу упоредити са палимпсестом,³¹⁶ на основу вишеслојних значења и времена инкорпорираних у њима. С тим у вези, она се могу посматрати као „случајне хетеротопије сугестивних антимодерних хетерогености”³¹⁷, у смислу да они индексирају „неуспех” прошлости градова. На тај начин, *места порозности* носе потенцијал³¹⁸ разумевања прошлости, конструисања садашњости и сугерисања будућности, и у том смислу они представљају алатке за оно што Лефевр дефинише као „вишеструко читање града”. *Места порозности*, налазећи се негде изван домена јавне перцепције, литерарно речено, представљају „слободну зону”, односно простор ослобођен

³¹⁴ Tom Avermaete, Klaske Havik, Hans Teerds, *OASE 80: On Territories* (Rotterdam: Na10 Publishers, 2010).

³¹⁵ Michael Foucault, „Of the other spaces,” *Diacritics*, 16 (1) (1986): 22–27.

³¹⁶ Justin Armstrong, „On the Possibility of Spectral Ethnography,” *Cultural Studies: Critical Methodologies*, 10 (2010): 240–250.

Tom Edensor, „Sensing the Ruin,” *Senses & Society*, 2 (2) (2007): 217–232.

Andreas Huyssen, *Present Past: urban palimpsests and the politics of memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003).

³¹⁷ Shannon Lee Dawdy, „Clockpunk Anthropology and Ruins Modernity,” *Current Anthropology*, 51/6 (2010), 761–793: 777.

³¹⁸ Ана Никезић, Наташа Јанковић, „Станице нове природности у савременом граду”. У: Владан Ђокић, Зоран Лазовић (ур.). *Утицај климатских промена на планирање и пројектовање: развијање оптималних модела* (Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, 2012), 110–127.

унапред дефинисаног сета правила трансформације, те постају „простор за експерименте”³¹⁹, као извор нових идеја у процесу развоја града.

Посматрано у односу на позицију коју заузимају *места порозности* унутар структуре представљају потенцијал за *инфраструктурно* деловање у циљу унапређивања релација између елемената и формирање *система*. Архитекта Грахам Шејн (Graham Shane) бавећи се темом предеоног урбанизма, између осталог, поставља и питање развоја америчког постиндустријског града, односно шта урадити са напуштеним фабрикама, хектарима становања радничке класе, напуштеним комерцијалним и зонама културе, тј. „како територију једном моћних градова обухватити и повући назад у предео”³²⁰. Такође, Паола Вигано (Paola Viganò) у оквиру истраживања *The Metropolis of the Twenty-First Century: The Project of a Porous City*³²¹ као могући приступ бављењу територијом представља *принцип порозности града*, при чему се *порозност* посматра као однос између простора намењених токовима и укупне површине (територије). Порозност као принцип бављења територијом подразумева примену праксе промене у фрагментима простора, чиме би биле створене могућности за нове токове. На основу овог и сличних истраживања и у њима представљених принципа трансформације могуће је формирати смернице за архитектонско деловање у *порозним* деловима града и њихов значај за укупну територију, кроз примену различитих принципа, које је неопходно испитати кроз различите просторне и временске размере. Кроз дијалог њихове непромењене форме, која је програмски очишћена, али не и значењски и *стања* у коме се налазе настају „простори између” онога што су били и онога што би могли да буду.

„Простор између”, онако како га Елизабет Грош дефинише, је оно што *није* простор, простор без сопствених граница, чији је облик изван идентитета, он је *између* других, оних чији односи дефинишу простор који се конституише као „простор између”³²². Она даље наводи да је „простор између” место друштвене,

³¹⁹ Charles Landry, *The Art of City Making* (London: Sterling, VA: Earthscan, 2006).

³²⁰ Graham Shane, „The Emergence of Landscape Urbanism,” U: Charles Waldheim (ur.). *The Landscape Urbanism Reader* (New York: Princeton Architectural Press, 2006), 55–67.

³²¹ Paola Viganò, „The Metropolis of the Twenty-First Century: The Project of a Porous City,” *OASE: On Territories*, 80 (2010): 091–107.

³²² Elizabeth Grosz, „In between: The Natural in Architecture and Culture,” In: *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space* (Cambridge, USA: MIT Press, 2001), 90–105.

културне и природне трансформације: да то није простор погодан само за *кретање и размену*, већ да је то уствари, једино место где су *постајање (becoming)*, *отвореност* за будуће догађаје, *дигресије у просторном наративу* могуће. Укратко, то је простор на „граничним могућностима” као средиште „будућих догађаја”³²³, потпуно просторна и временска категорија, односно сама суштина интеракције између простора и времена.

³²³ „Модел *између* неодређености или недефинисаности”, прожима текстове савремених филозофа, укључујући Делеза (Deleuze), Дерида (Derrida), Сереза (Serres) и Иригареј (Irigaray), именован различитим *појмовима*: разлика, понављање, итерације, интервал. Онако како Делез, Дерида, Иригареј дефинишу *различитост (difference)*, то није само колапс идентитета, такође је и представљање простора и времена као фрагментираног, претапајућег, прожетог, изван свих фиксних формулација, која више није гарантована а *приори* или универзалношћу логичког правила (Grosz, 2001: 95).

Elizabeth Grosz, „In between: The Natural in Architecture and Culture,” In: *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space* (Cambridge, USA: MIT Press, 2001), 95.

6.2. Трансформација целине предеоне структуре Београда:

старе теме и нови приступи

„Свака политичка територија има два основна одређења – народ и простор. Могло би се рећи да су народ и земљиште два основна богатства сваке државе као политичке територије. Земљиште је, дакле, национално добро.”³²⁴

Нови Београд као највећа новоформирана просторна целина послератног развоја територије града (чак 1/4 новоформиране уже градске територије), некада тежиште геополитичког развоја, замишљен као центар административно-управног и друштвеног (културно-уметничког) живота остаје на „заузетој територији” са изазовом унапређења његове структуре у новим условима. До нових услова развоја долази услед промењених политичких и економских околности, у оквиру којих и Нови Београд губи на свом некадашњем значају. Под таквим околностима долази до смањења територије за 1/3 (према изменама и допунама 1985.), што је еквивалент површини намењеној зеленилу приликом формирања територије 1950-их, чиме је значај и улога појединих елемената унутар структуре промењен.

У циљу испитивања *континуитета у трајању мисли* истраживани су *нови приступи* у бављењу *старим* темама. У циљу позиционирања паралелне архитектонске и урбанистичке мисли изменама и допунама ГУП-а конципираним тако да омогуће „континуитет у трајању града” анализирани су временски подударни приступи (година измена и допуна ГУП-а: 1985. година), односно резултати *Међународног конкурса за унапређење урбане структуре Новог Београда*³²⁵, као и теоријски модел представљен у књизи *Искусства прошлости*. У

³²⁴ Бранко Бојовић (1985), „Белешке о земљишној политици у Новом Београду,” У: Петар Арсић (орг.), *Међународни конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда* (Београд: Друштво архитеката Београда, 1985), 125.

³²⁵ Предмет конкурса био је добијање урбанистичко-архитектонских идеја даље изградње и унапређења Новог Београда. Аутори су по слободном нахођењу бирали један од 4 локалитета за детаљнију програмску и урбанистичко-архитектонску разраду у обиму и размери по сопственом избору. Физичку структуру понуђена 4 локалитета чинили су:
1) зона Бул. Ј. Гагарина, 2) подручје блока 11, 3) централна зона Новог Београда, 4) подручје „између три моста”. Жири у саставу: Богдан Богдановић (YU), Угљеша Богуновић (YU), Владимир Мушич (YU), Живко Поповски (YU), Милош Савић (YU), Dennis Sharpe (UK), Andre Gutton (F), Hans Wohlin (S), Georgi Stoilov (BG), Charles Correa (IND), C. Redmon (USA), Michel Fouad (ARE).

ту сврху анализирани су односи и начини третмана природног и изграђеног, као и обухват интервенције кроз елемент и целину у оквиру конкурсних радова и теоријских модела. Како је реч о међународном конкурсима, са великим бројем пристиглих решења (чак 91), преглед предлога даје нам увид не само у ток мисли на домаћој архитектонско-урбанистичкој сцени, већ и шире.

6.2.1. Конкурс за унапређење урбане структуре (Новог) Београда и „алтернативни модели”

Велики конкурси обично представљају историјске прекретнице³²⁶ у развоју градова и битно одређују њихову даљу урбанистичку судбину, о чему говори и председник оцењивачког суда конкурса за унапређење урбане структуре Новог Београда арх. Богдан Богдановић³²⁷ правећи аналогију са конкурсом за Генерални план Београда из 1922. године и конкурсом за прве три јавне зграде Новог Београда 1947. године³²⁸, након чега закључује за конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда да је успео „зато јер је понудио готово све што данас процењујемо да је Новом Београду преко потребно и то је понудио у изобиљу варијанти”. Циљ конкурса био је „усавршавање урбане структуре Новог Београда са наглашеном тежњом ка унапређењу амбијента Новог Београда, његовог духа, идентитета и физиономије”, приликом чега су критеријуми за вредновање модела

³²⁶ У циљу утврђивања континуитета развоја мисли у оквиру конкурсне документације дат је и текст Владимира Мацура који даје кратак приказ пројеката који су знатније утицали на стварање лика Новог Београда, као и приказ оних пројеката који су обележили неке од струја његовог планирања. Међу наведеним пројектима су: 19.. План за аеродром; 1921. „Urbs Magna”; 1921. Singidunum novissima; 1923. Додатак Генералном плану Београда (Ђорђе Ковалевски); 1946. Скица регулације Београда на Левој обали Саве (Добровић); 1947. Конкурс за Урбанистички план Новог Београда – Анализа J. Seissel-a; 1947. Конкурсни рад за Урбанистички план Новог Београда (Стрижић); 1947. Алтернативни конкурсни пројекат (Урбанистички завод НР Србије); 1947. Конкурсни рад за Урбанистички план Новог Београда (Равникар); 1948. Идејни план Новог Београда (Добровић и М. Мацура); 1949. варијанта плана Новог Београда рађена у сагласности са Хидротехничком студијом (Гавриловић и Крањичић); 1949. Генерални план Београда; 1950. Решење Новог Београда у ГУП-у Београда (Сомборски); 1957. Урбанистички план Новог Београда (Петричић); 1959. Конкурсни рад за Централну зону Новог Београда (Митић); 1968. Скупни регулациони план за Градски део подручја Општина Нови Београд и Земун (Главички и Слобода); 1971. Преднацрт генералног урбанистичког плана Београда (Ђорђевић и Главички); 1972. Генерални урбанистички план Београда (Ђорђевић и Главички); 1976. Студија централне зоне Београда (Ференчек и Петровић); 1983-1985. Предлог реконструкције Новог Београда и Савског амфитеатра (Перовић и Стојановић); 1985. Урбанистичка регулација Лењиновог Булеvara (Поповић).

Владимир Мацура, „Кратак преглед планова за Нови Београд”, *Конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда* (Београд: Друштво архитеката Београда, 1985): 140–155.

³²⁷ Петар Арсић (орг.), *Конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда*, (Београд: Друштво архитеката Београда, 1985).

Угљеша Богуновић (ур.), „Будућност Новог Београда. Међународни конкурса за унапређење урбане структуре Београда,” *Архитектура урбанизам*, ванредни број (1986).

³²⁸ Богдан Богдановић, „Реч председника оцењивачког суда,” У: Угљеша Богуновић (ур.), *Будућност Новог Београда, Архитектура урбанизам*, ванредни број, (1986): 3–5.

били „социјална, економска, еколошка и културна урбанистичка ефикасност замишљеног и предложеног”, док су однос према околној градској и регионалној, као и *природној структури* мерило комуникативности и толеранције предложеног решења”.

О значају природне структуре, као полазиште приликом формирања приступа решавању конкурсних задатака сведочи и текст Николе Добровића у оквиру конкурсне документације, који том приликом подсећа да посебан квалитет и потенцијал Новог Београда чини близина река Саве и Дунава, које према његовим речима, представљају недовољно искоришћене макроурбанистичке елементе:

*„На водоравно разведеним воденим пругама као естетској основици заснива се свеукупна ужа и шира урбанистичка композиција Новог Београда. Водене површине су већ саме по себи пејзажи, а својом дужином и ширином стварају већ и сада у Београду, доиста, монументалне вредности. ... Заједничко деловање целине и повезаности свих њених појединости представља највећи степен ликовног потенцијала и просторне енергије која се може постићи крајње успешним урбанистичким планом”.*³²⁹

Основни приступ анализи конкурсних радова за потребе овог истраживања, односно критеријуми на основу којих је вршена њихова класификација, био је утврђивање постојања континуитета мисли о подједнаком третману како изграђених, тако и елемената природности, као саставних делова укупне структуре, а у циљу трасирања могућих *будућих модела деловања* на основу искустава и *поука* претходних.

Из тих разлога, поред критеријума за оцењивање радова на конкурс, издвојени су и посебни критеријуми који су се односили: 1) на третман *елемената природности* и изграђених елемената у оквиру решења; 2) системског приступа *целини* предеоне структуре града. У односу на овако постављене (конкурсне и посебне) критеријуме издвојени су радови чији се концепт унапређења урбане

³²⁹ Цитирано у: Аноним, „Циљеви“, У: Петар Арсић (орг.), *Конкурс за унапређење урбане структуре Новог Београда*, (Београд: Друштво архитеката Београда, 1985), 13–19.

структуре заснива на наглашавању система природних и изграђених елемената, као и они у оквиру којих је наглашена мрежа града. Поред ових, издвојени су и радови који унапређење не виде кроз просторни, већ кроз програмски приступ трансформацији.

Међу радовима који унапређење урбане структуре решавају кроз систем природних и изграђених елемената бројни су они у оквиру којих елементи природности (зеленило или вода) представљају основни *градивни* елемент. Један од два најбоља рада (рад бр. 85)³³⁰ даје „визију хуманог града” и предлаже у циљу пружања „богате, хумане околине” формирање новог централног парка на осовини СИБ – железничка станица, као и отворених зелених површина дуж Саве. Поред тога, овај рад унапређење види и кроз пружање „снажног идентитета” различитим местима, приликом чега вода представља „кључни еколошки и хуманизирајући елемент”.

Третман воде као носећег елемента унапређења урбане структуре заступљен је и у другим радовима, а међу њима и онима који су награђени³³¹ (трећа награда рад бр. 33³³² и четврта награда рад бр. 43³³³). Поред ових награђених и бројни други (ненаграђени) радови (радови бр. 6, 7, 10, 29, 32, 36, 66, 77, 82)³³⁴ свој концепт

³³⁰ Ауторски тим: Krzysztof Domaradzki, Olgierd Roman Dziekonski, Zbigniew Garbowski, Varшава Сарадници: Dariusz Smiechowski, Maciej Mitobedzki, Przemyslaw Mirecki, Matgorzata Mirecka, Krystyna Solarek, Dariusz Kowalski; консултант: Jerzy Szczeponik-Dzikowski, Marek Szumanski, Stanislaw Furman (Пољска), проф. арх. Димитрије Младеновић, Београд, Југославија.

³³¹ 1. награда: радови под радном шифром 20 и 85; 2. награда: радна шифра 12; 3. награда: радна шифра 33, 58 и 87; 4. награда: радна шифра 43, 55 и 61. Похваљени радови: 2, 18, 28, 31, 42, 51, 77, 79, 82, 83.

³³² Рад бр. 33: уводи воду у центар Новог Београда у облику канала који иде од топлане до хотела Југославија. Зеленило је осмишљено дуж десне обале Саве, али и испред зграде СИБ-а, где је овај простор претворен у парк са великим воденим површинама. Аутори: Јосић студио: Аљоша Јосић, Душанка Јосић, Јован Јосић, Марко Јосић; Консултант: Marc Blumenroeder, Gerard Weysset, Michel Gosselin; Сарадници: Pascale Buffard, Војо Ивановић, Париз

³³³ Рад бр. 43: Полазећи од чињенице да Нови Београд „лежи на две реке” и да „вода заједно са огромним потенцијалом зеленила чини важан макро-урбани елемент” аутор рада замишља Нови Београд као „град градова у граду”. Аутори: Икономов Димитар, Поповић Горан; Консултант: Бобић Ђорђе; преводилац: Јањић Угљеша, Београд.

³³⁴ Рад бр. 6: Полазећи од идеје да „вода треба поново да постане главни елемент” (уз подсећање да је то била и првобитна идеја), аутори предлажу мрежу канала која „треба да обогати постојећи живот града, да му донесе нове облике и нове комуникације”, у оквиру ког је централна зона решена у виду парка као „центар Новог Београда... чији је средишњи део уроњен у воду”; док је простор три моста, као „потенцијално најскупљи и најекскузивнији део читавог Београда” решен као „културни центар” са новом опремом, позориштем,

базирају на употреби воде. Многобројни су и радови који свој концепт заснивају на третману зеленила (радови бр. 4, 5, 8, 11, 15, 25, 31, 37, 39, 41, 46, 52, 57, 63, 64, 70, 73, 74, 75, 86, 88)³³⁵.

биоскопима, Центром „Сава”, са живим садржајима, јавним просторима и богатом мрежом канала.

Рад бр. 7: Генерални концепт заснива на „урбаном обрасцу који је тесно везан с водом”, нарочито у подручју три моста, затим насељавањем Аде Циганлије, као и „увођењем снажног канала Сава-Дунав кроз централну зону Новог Београда” и мостом преко Ратног острва.

Рад бр. 10: Аутори теже „остварењу архитектонског и природног пејзажа”, при чему су зеленило и вода значајни чиниоци концепције.

Рад бр. 29: Аутори рада у савском амфитеатру предлажу две нове аде, са обе стране реке, док делове повезују изградњом нових мостова – два преко Аде Циганлије, једним за Ратно острво и једним преко тадашњег зимовника; поред чега се местимично уводи и зеленило.

Рад бр. 32: Рад предвиђа у савском амфитеатру изградњу канала, док обале повезује двоетажним пешачким мостом, а осовину.

Рад бр. 36: Предвиђа канал на десној обали.

Рад бр. 66: Рад студиозно обрађује проблем „увођења воде у ткиво Новог Београда” системом канала и језера, при чему аутор предлаже „органични спој природне и створене средине”, третирајући „воду и зеленило као конститутивне елементе амбијента”, при чему „простор центра овде постаје парк – природна средина”, док се „створена физичка структура, зелени масиви већ дефинисани простори” поштују кроз њихову надоградњу.

Рад бр. 77: Похвала. Аутори: Башић Александар, Билић Томислав, Боца Анђелка, Пјанић Љубинка, Рајковић Марин, Роговић Иван, Југославија. Аутори предлажу канал на потезу СИВ – железничка станица – Топлана, тзв. „Стрижићев канал”.

Рад бр. 82: Похвала. Аутори: Paolo Portoghesi, Pierluigi Erolì, Giuseppe Marena, Giuseppe Morganti, Alessandro Sartor, Slobodan Selinkic, Италија. Аутори уводе канале и широке базене у централну зону Новог Београда.

³³⁵ Рад бр. 4: У циљу побољшања климатских услова, кроз другачији третман зелених појасева, Новом Београду придружује десну обалу Саве и леву обалу Дунава.

Рад бр. 5: Предлаже се постављање центра Београда на реку Саву, при чему „решавајући Нови Београд он решава и Београд”, и то као „јединствено и приступачно подручје”.

Рад бр. 8: Основна теза је формирање „три града у једном”, при чему интеграцију појачава увлачењем Саве („речног пејзажа”) у простор не само Новог, већ и старог Београда. Као један од начина за остваривање овог циља аутор развија „систем већих и мањих, животних простора за биолошку стабилизацију”, увођењем „разноврсније и снажније вегетацијске структуре коју преплићу са урбаним”. Посебан сегмент рада представља „издигнути плато са погледом на централну зону и подручје парка” који би се налазио на потезу СИВ – Станица, док на ушћу, насупрот Калемегдану, уводи „тврђаву”.

Рад бр. 11: Генерални концепт заснива на третману централне зоне између СИВ-а и Станице у облику „зеленог” трга, а такође разрађује и подручје између три моста као зелени појас којим су везане обале Саве.

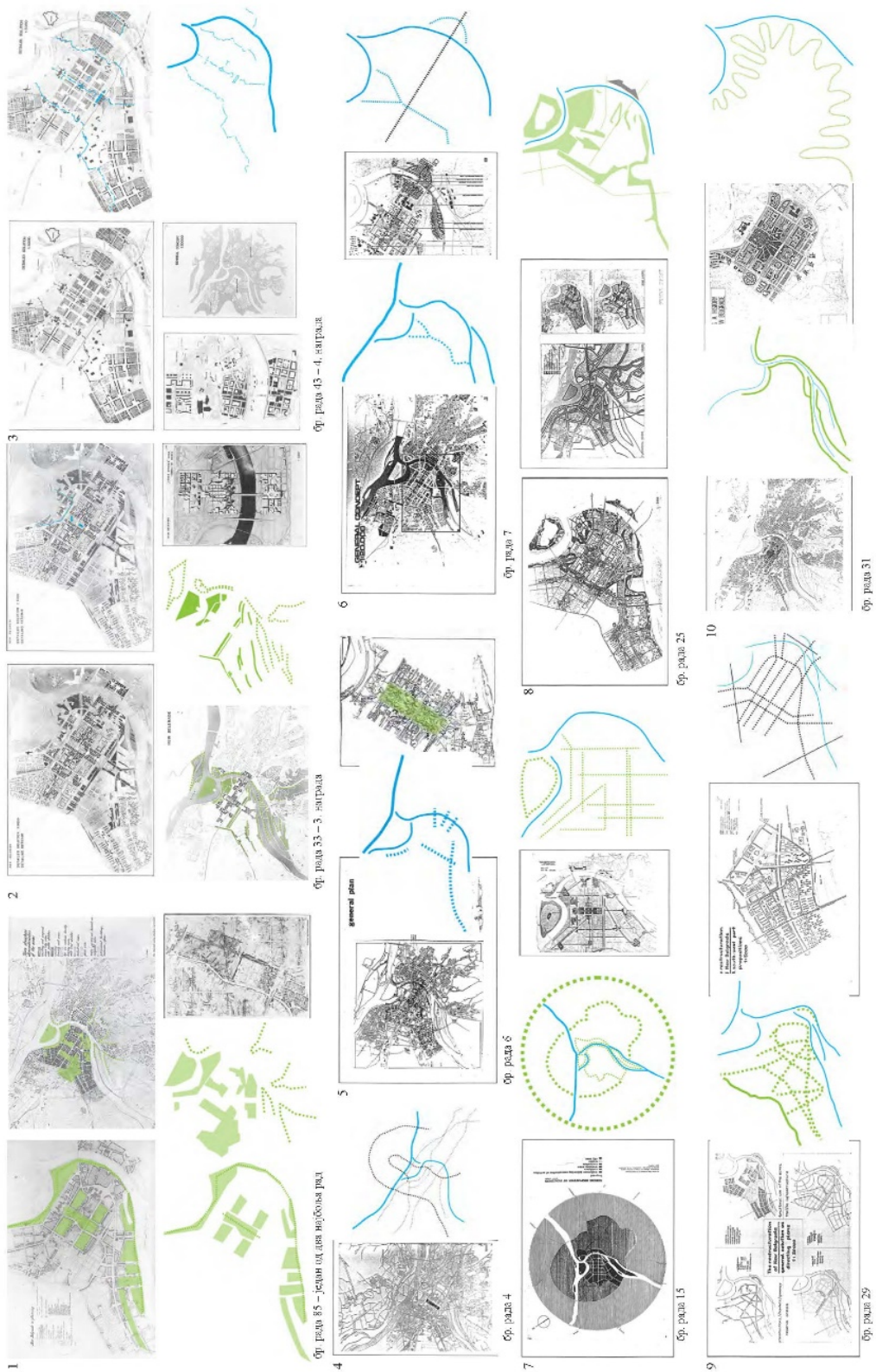
Рад бр. 15: У циљу „хуманизације средине” развија рекреацију на свим нивоима, при чему је посебно повезује са пешачким токовима. У ту сврху, и ради заштите од ветра, формирана су „три широка зелена простора”, при чему је ратно острво предложено за „град будућности”.

Рад бр. 25: Ради унапређења зеленила Новог Београда, аутори предлажу претварање зимовника у речни ток и уклањање бродоградништа.

Рад бр. 31: Аутори инсистирају на даљем озелењавању Новог Београда, и то највише на зеленим појасевима који се развијају првенствено поред река.

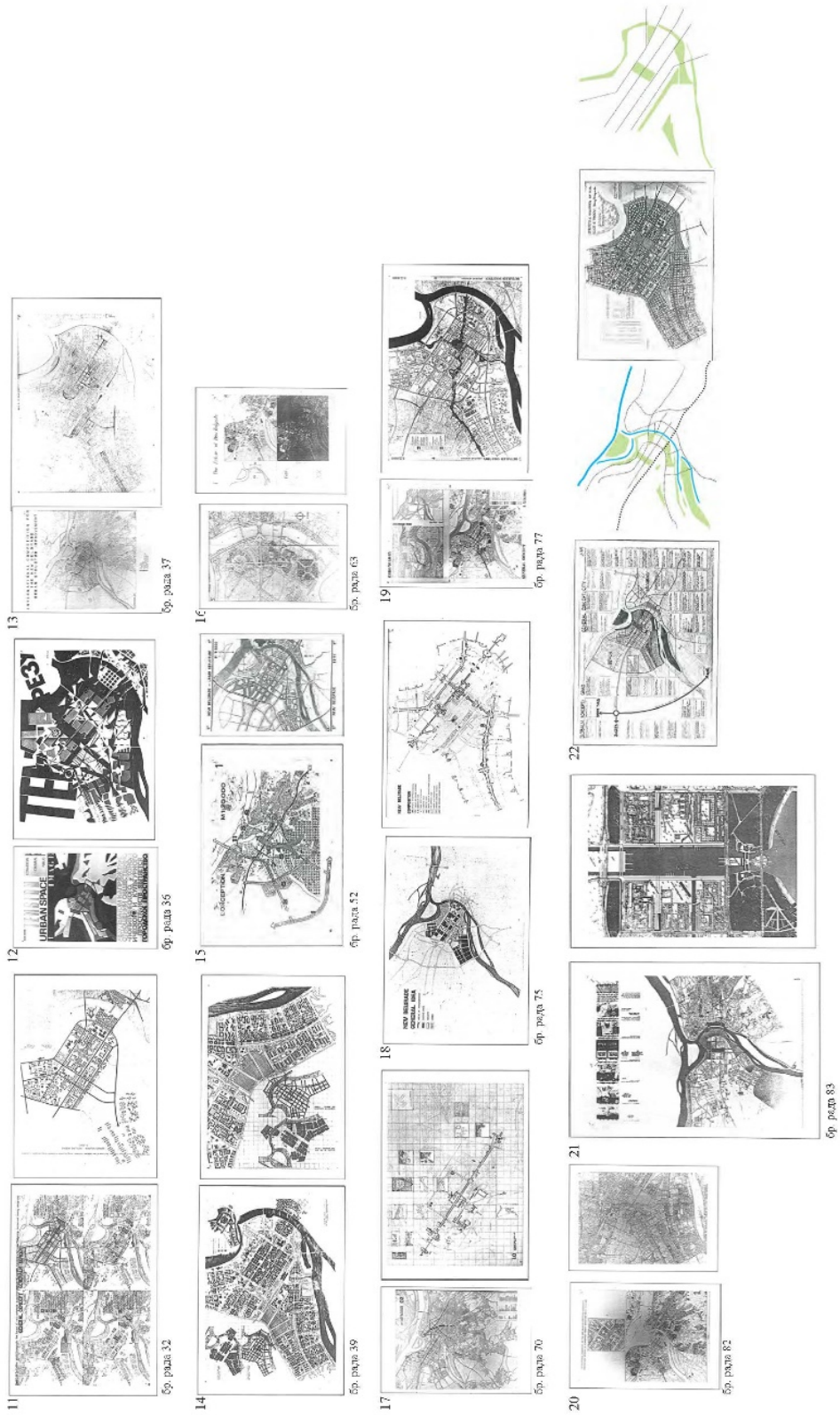
-
- Рад бр. 37: Рад предвиђа стварање зеленог прстена око централног ткива Новог Београда.
- Рад бр. 39: Аутори постављају систем „ecological settings” у коме су обале Дунава ка Ратном острву и Саве ка Ади Циганлији озелењене, са наглашеним „вишим степеном природности”.
- Рад бр. 41: Аутори предлажу формирање градског парка на потезу СИВ – железничка станица, као и измештање железничке станице и њено привремено озелењавање.
- Рад бр. 46: Аутори своје предлоге заснивају на основној претпоставци „урбане комплексности” и на принципима „разноликости” и индивидуалности, што је, између осталог, планирано и кроз „озелењавање железничких пруга, до предлога о парковима и терасама”.
- Рад бр. 52: Посебну пажњу посвећује већем коришћењу обала Саве и Дунава.
- Рад бр. 57: У раду су маркантне површине намењене отвореним просторима и зеленилу, простор од зграде СИВ-а до железничке станице је оивичен новим зградама између којих се пружа парк.
- Рад бр. 63: Посебна пажња посвећена је обликовању и коришћењу савских обала.
- Рад бр. 64: Аутори предлажу „формирање Зеленог појаса (*Green Belt*)”, као „пешачке променаде уз реку”, који се „везује за град јаким наглашеним тачкама (музеји, ресторани, продавнице и сл.)”, при чему је Велико ратно острво предвиђено као „срце *Green Belta*”, док поред тога рад предвиђа и „спорадично увођење воде” у Нови Београд.
- Рад бр. 70: Предлаже зелени трг који окружује локацију централног трга на Ахис Урбис.
- Рад бр. 73: Предлаже се увођење централног парка са дисперзно расутим објектима и слободно третираним пејсажом, воденим површинама и пешачким стазама у наглашеној ортогоналној шеми, који уоквирују пешачко-колске саобраћајнице и наглашени фронтови услужних садржаја у простор од СИВ-а до железничке станице и даље до леве обале Саве.
- Рад бр. 74: Поред формирања централног парка рад уводи два вештачка брда са садржајима – реперима на врху и два вештачка језера, у зони парка на Ушћу.
- Рад бр. 75: У погледу организације и обликовања слободних простора и зелених површина овај рад нуди „развијен интегрисани систем који кореспондира са просторним концептом”, при чему посебан допринос чини „богата скала типолошки развијених зелених амбијената” – авеније, зелене стазе, зелени булевари, простори спорта и рекреације и др.
- Рад бр. 86: Рад формира *зелени појас уз реке*, са специфичним садржајима градског карактера.
- Рад бр. 88: Предлаже се „формирање неколико градских паркова (Централни градски парк, градски парк у другој макро-зони, ботаничка башта ...)”, док простор уз обале намењује рекреацији, парковском зеленилу и томе сличним садржајима.

НАГЛАШЕНА ПРИРОДА КАО ЕЛЕМЕНТ СТРУКТУРЕ

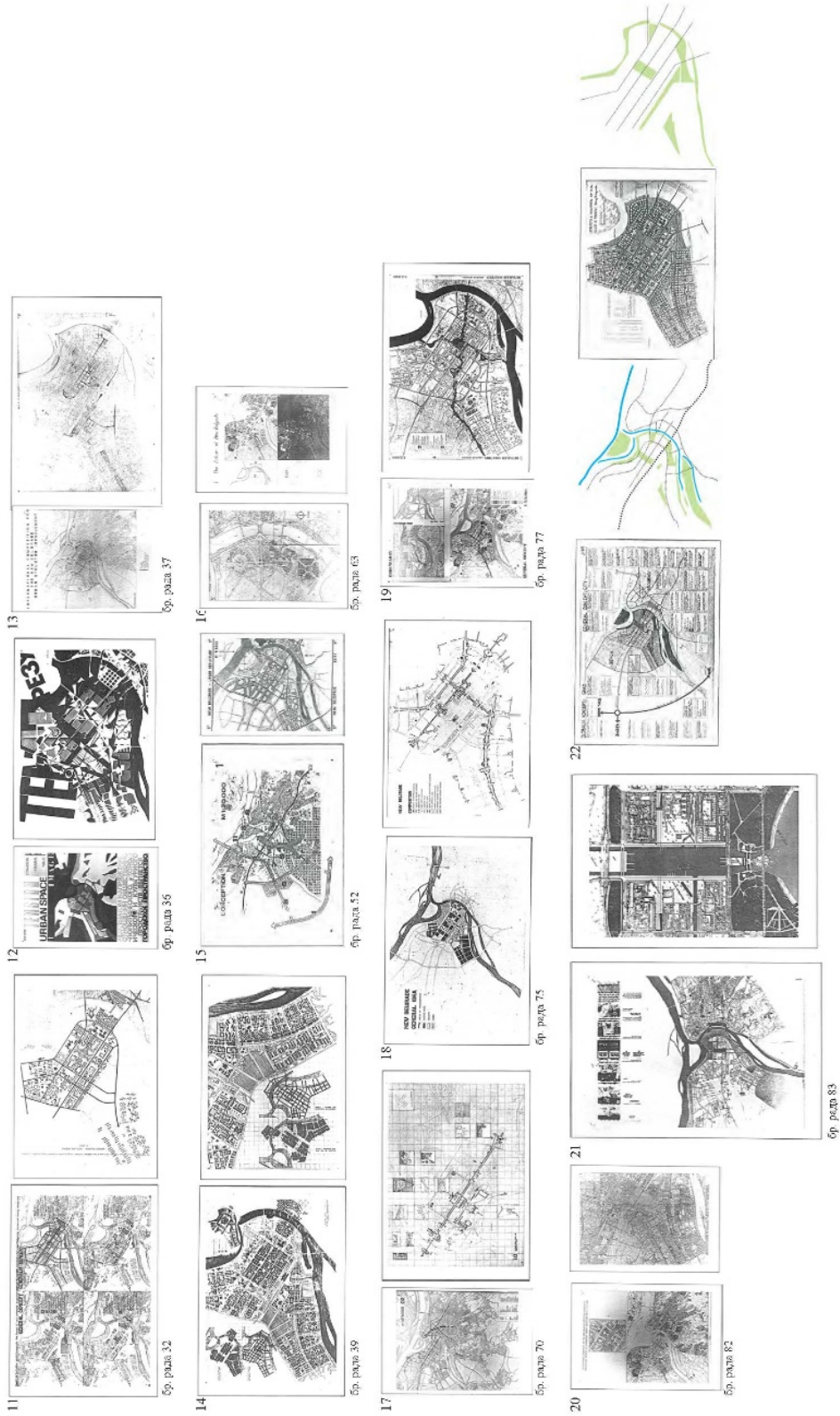
Дијаграм 6.2.1.1: *Принцип* наглашавања природе као елемента структуре

НАГЛАШЕНА ПРИРОДА КАО ЕЛЕМЕНТ СТРУКТУРЕ

Дијаграм 6.2.1.2: *Принцип* наглашавања природе као елемента структуре

НАГЛАШЕНА ПРИРОДА КАО ЕЛЕМЕНТ СТРУКТУРЕ

Као један од најрадикалнијих предлога *трансформације природом*, издваја се рад под редним бројем 83³³⁶, чији аутори полазе од става да „Нови Београд представља интегрални део агломерације Београд”. Рад не предлаже никакве интервенције у изграђеном ткиву Новог Београда, већ „изграђени простор сматра датим оквиром”, док у неизграђеном делу Новог Београда, аутори предлажу „интервенције са два елемента: водом и зеленилом”. Аутори у централној зони предлажу формирање „Кристалног језера”, које би се системом канала повезивало са Дунавом и Савом, док за неизграђени простор уз савску и дунавску обалу предлажу „богат зелени појас”, различитих засада и са одређеним садржајима, како га они називају „резерва простора за будућност” (место активне рекреације и друштвених активности).

Други од два најбоља рада свој концепт заснива на *наглашеној мрежи града*, која је замишљена кроз стварање „комплетне мреже центара у граду”, укључујући и стварње „новог центра Београда на реци Сави”³³⁷ (рад бр. 20)³³⁸. Овакав предлог конфигурације пратио је „природне, односно морфолошки логичне комуникационе правце”, приликом чега је посебно вођено рачуна о „специфичностима београдског топоса”, у циљу успостављања јасна и чисте концепције „комплексне градске целине”, чиме би био остварен добар „склад техничког и природног” у граду и око града. Такође, и рад бр. 55³³⁹ (који је награђен 4. наградом) као кључни детаљ у композицији умрежавања *симболичан прелазак реке* кроз повезивање обала, чиме би се допринело повезивањем делова града у једну *целину*.

³³⁶ Похвала. Аутори: ЦЕП – Раде, Мика, Алиса, Нена, Горан, Марин, Браца, Зоран (Београд)

³³⁷ 30 година касније (2015. године) од стране власти, без претходно расписаног архитектонско-урбанистичког конкурса, као ни обављених инфраструктурних радова, започета је изградња стамбено-пословног комплекса „Београд на води”. Наспрам овог „пројекта”, за блок 18 (некадашњу локацију „Бежанија плаже” у мају 2016. године расписан је анкетно-програмски, архитектонско-урбанистички конкурс. На овај недавно завршен конкурс пристигло је само 18 конкурсних предлога, што показује *стање* и значај струковног мишљења у овом тренутку.

³³⁸ Аутори: Jaroslav Kachlik; група: Radomil Kachlik, Juraj Koben, Jaroslav Prager, Peter Vavrica; сарадници: Martin Koniar, Milos Gasparec (Чехословачка).

³³⁹ Аутори: Wojciech Falat, Wojciech Gesiak (Пољска).

Рад бр. 55: Централни мотив рада и кључни детаљ у композицији као *симбол преласка реке* представља монументални квадрат и репер (јарбол) новог моста.

Поред наглашавања природе или система умрежавања, анализирани су и програмски приступи трансформацији. Трећенаграђени рад (бр. рада 58)³⁴⁰ тежиште развоја, поред физичког оквира у коме поштује садашњи основни изглед Новог Београда, види у програмском оквиру, где простор око Старог сајмишта означава као „подручје урбане индустрије”, железничку станицу и пругу види као зону за „забаву, културне активности и спортске активности”, док рекреацију, зеленило и градске паркове планира за подручје између бродоградилишта и Бежаније. Поред овог и други радови (бр. 48, 55, 91)³⁴¹ модел трансформације заснивају на програмском приступу, међу којима се може издвојити рад са редним бројем 84, чији општи концепт полази од „функционалног и физичког повезивања природног и антропоморфног, историјског и садашњег”, те из тих разлога „природним и историјским местима даје улогу просторних репера”³⁴². У оквиру рада значај је дат парковским и отвореним просторима, који имају историјско-меморијални значај, приликом чега је уз Савски амфитеатар предложено формирање „Венеције на Сави”.

Програмски постављена решења предлагала су и различите *сценарије* њиховог остваривања. Међу предложеним сценаријима су и „упутства”, која нуде аутори рада бр. 13, намењена развоју Новог Београда „у свим правцима”, заснованим на потенцијалу „квантног биоурбаног простора”. За дефинисање ових упутстава

³⁴⁰ Аутори: Александар Милетић, Биљана Котараш, Александар Марковић; сарадници: Тутуновић Зорана, Рајовић Мића, Поповић Драгана, Трифуновић Мила, Чакајац Гордана, Крнета Милош.

³⁴¹ Рад бр. 48: Аутори предлажу формирање две главне развојне осовине, и то „главне планске осовине” на правцу Велико ратно острво – СИБ – железничка станица и осовина дуж аутопута братства и јединства, која Београд, Нови Београд и Земун „повезује у домену велеградских „ритмова” и „интервала”.

Рад бр. 91 (стигао са закашњењем): Аутори „интеграцију простора Новог Београда настоје да постигну садржајима културе и осмишљеним просторима”, који се базира на употпуњавању изграђеног ткива Новог Београда и укључивању садржаја који ће допринети оживљавању градског простора и подизању амбијенталног квалитета окружења, коме доприносе богати зелени појасеви око новопланираних садржаја.

³⁴² У оквиру рада наглашава се просторно и визуелно отварање ка реперним тачкама у старом градском ткиву (земунска и калемегданска кула), као и излазак Новог Београда на савску обалу (која се пешачким линијама преко мостова зближава са ткивом старог Београда).

аутор уводи седам биоурбаних параметара³⁴³, при чему „динамичност енергетских токова и статичност друштвених кретања” чини да „Нови Београд не може имати коначан урбанистички план”, већ „упутства за организацију простора”, односно поступке којима грађани могу да мењају карактеристике наведених седам одредница. Поред овог рада и аутори рада бр. 56 предлажу „урбане игре као *могућност неочекиваних алтернатива* у циљу појављивања креативних идеја у урбаном развоју”. Међу *моделима* које аутори наводе и лоцирају у простору налазе се и предлози попут: „бициклических и других стаза”, „урбаних игара са градом будућности”, „урбане сценографије”, „модела спонтаног грађења” до „спорта и урбаних игара са спортским елементима” што аутора наводи да закључи: „зашто да се не играмо? јер „не смемо да заборавимо да после игре, живот почиње ... јер „када престанемо да будемо деца, ми смо готово мртви”.

Овакви приступи измештају тежиште трансформације из доминантно просторног у поље програмског деловања.

Конкурсни радови у коме се као посебно тежиште у односу на претходно постављене критеријуме може окарактерисати формирање *наглашене мреже града*, са посебном пажњом разматрају *могућности умрежавања* различитих *делова* територије града, али *природног и изграђеног*, као њихове саставне елементе. Кроз ове радове наглашен је *композициони* приступ приликом решавања проблема, у оквиру ког су, поред елемената који чине *конфигурацију* третираног подручја, од посебног значаја и *релације* међу њима, на основу којих се формира јединствена *целина*.

Програмски приступ трансформацији може се сагледати и кроз поступак „превођења алтернативних модела у стварност”, који Милош Перовић описује кроз „предлог реконструкције централног дела Новог Београда и Савског амфитеатра”. Основни концепт овог поступка заснива се на „формирању новог просторног реда уз помоћ извесног броја пажљиво изабраних фокусних тачака”, које се затим повезују *трајекторијама* дуж којих се лоцира секундарни низ регулационих елемената³⁴⁴.

³⁴³ Међу наведеним параметрима су: енергетски токови, пејзаж, урбанитет, опремљеност, социбилност, начин живљења и омнипотенција места.

³⁴⁴ Милош Перовић, *Искусства прошлости* (Београд: Грађевинска књига, 2008), 186.

Поред програмског приступа, кроз примену *алтернативних* модела могу се остварити различити приступи третману како изграђених, тако и елемената природности. У циљу „превођења теорије у алтернативне моделе” Милош Перовић описује елементе природности у алтернативним моделима кроз три специфична типа градског зеленила. Први тип је *линијуски*, који чине дрвореди градских улица и булевара и чија је улога двострука, и *функционална* и *естетска*. Други тип чине „дуге вијугаве траке ненарушене природе”, које се у ширини једног или више урбаних блокова увлаче у густо изграђено урбано ткиво, чинећи са њим оштар контраст. Такве зелене траке, на овај начин конципиране и састављене од *зелених масива*, али и различитих *друштвених* простора, попут спортских терена, при чему је и трећи тип, који представљају *парковске целине*, посматрано са друштвеног аспекта од посебног значаја³⁴⁵. Надовезивањем ова три типа зеленила отварају се могућности за *другачији*, *алтернативни* облик кретања становника – континуално кроз зелене површине.

Овај модел предлаже на левој обали Саве три фокусне тачке, односно три примарна регулациона елемента. Први од ових елемената је трг на самој обали Саве, који са истим таквим тргом у Савском амфитеатру чини и просторно и визуелно јединство старог и Новог Београда. Од овог трга полази сноп секундарних „просторних регулатора”, а пре свега аксијални продор ка Музеју савремене уметности или ка кули у оквиру Старог сајмишта, између којих се налазе елементи парковског карактера³⁴⁶. Другу кључну тачку реорганизације простора Новог Београда чини осовина повучена од објекта Савезног извршног већа ка Железничкој станици Нови Београд. На овом делу предложено је (као и у многим раније анализираним конкурсним радовима) формирање „великог градског парка са језером геометријског облика у његовој средини и са новом ботаничком баштом и соларијумом при његовом дну, који су уоквирени затрављеним земљаним насипом”. Овако конципиран простор представљао би „део *новог великог зеленог масива*, замишљен од простора на левој обали Дунава, Великог ратног острва до Аде Циганлије, Хиподрома, Топчидера и Кошутњака”³⁴⁷.

³⁴⁵ Ibid., 195.

³⁴⁶ Милош Перовић, *Искусства прошлости* (Београд: Грађевинска књига, 2008), 194.

³⁴⁷ Ibid., 195.

На основу анализираних конкурсних решења и алтернативног приступа трансформацији кроз теоријски модел издвојени су принципи приступа трансформацији предеоне структуре. Без обзира на промењене околности развоја, многа решења тежила су *старим* темама (неговању природне средине и јединственом приступу развоја града), али кроз *нове* приступе. Кроз примењене приступе издвојили су се и принципи трансформације: архитектонско-урбанистичко деловање кроз елементе природности и стратешко умрежавање делова у целину. Ово је могуће постићи кроз два модела деловања: 1) кроз *производњу простора* – трајном архитектонско-урбанистичком интервенцијом, 2) кроз *процесе* развоја – програмском интервенцијом.

Производњом простора архитектонско-урбанистичком интервенцијом заснованом на примени елемената природности, мења се однос природног и изграђеног унутар структуре, чиме се стварају могућности за формирање нових *система унутар целине* у циљу остваривања неких од ранијих визија. За разлику од просторне, кроз програмску интервенцију настају нове *везе* унутар система између постојећих елемената. Преклапањем *просторних* и *програмских* приступа интервенцији негују се не само процеси, већ и елементи досадашњег развоја.

На тај начин кроз *нове приступе* долази до подударности са неким од *старих тема*, чиме се остварује континуитет мисли о развоју територије града кроз трансформацију предеоне структуре, уз помоћ нових, али и постојећих елемената.

6.2.2. Стање целине и потенцијал елемената предеоне структуре

Принципе трансформација треба посматрати као стални процес преиспитивања *значаја* и *значења* елемената насталих у процесу развоја територије града, враћање јасним и суштински значајним идејама развоја, кроз промену намена и прилагођавања потребама и циљевима који се временом мењају. У процесу развоја територије града, укључујући и Београд, физичка, економска, друштвена и политичка трансформација града одвија се углавном на три начина: освајањем/пустошењем нових терена, заменом постојећег изграђеног фонда новим и трансформацијом, доградњом и адаптацијом постојећих елемената у складу са новим захтевима. Овакав процес развоја, кроз промену намене и „укорењење” у урбано ткиво, представља облике „седиментне трансформације”, односно „урбаног таложења”³⁴⁸, о чему сведоче елементи настали у процесима *трансформације предеоне структуре града*.

Носећи елементи процеса развоја територије града представљају, уједно, и кључне елементе грађе културног предела и просторног наратива о његовом развоју, али и чиниоце његових промена. Кроз нацрт модела архитектуре предела, Горан Божовић кроз типичне конфигурације елемената, категорише четири типа промена: освајање предела, експанзија града, дезурбанизација и борба за опстанак³⁴⁹. Он архитектуру предела дефинише као „облик повезаности и међусобне усклађености елемената културног предела”, чиме се истиче значај не само елемената унутар целине, већ и њихове међусобне релације, односно „степен њихове међусобне усклађености”³⁵⁰. На тај начин посматрана *предеона структура*, као целина, представља „резултанту деловања појединачних чинилаца”, која одражава ниво складности међу елементима, у зависности од периода, и описује *карактер* и *процесе* развоја³⁵¹.

³⁴⁸ Cf. Rodrigo Peres de Arce, „Urban Transformations and the Architecture of Additions”, *Architectural Design* XLVIII (April, 1978), 237-268, Rob Krier, *Urban Space* (London: Academy Editions, 1979). У: Перовић, М, *Искусства прошлости* (Београд: Грађевинска књига, 2008), 56.

³⁴⁹ Горан Божовић, *Типови антропогених промена предела у Боки Которској*, докторска дисертација (Београд: Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 1989), 264.

³⁵⁰ Ibid.

³⁵¹ Невена Васиљевић, *Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије*, докторска дисертација (Београд: Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 2012).

Карактер предела, који показује *стање* у коме се предео налази, исказан је у највећој мери кроз елементе његове структуре. Различити и динамични процеси развоја трансформишу *предеону структуру* у константно променљиву категорију. Променљивост кроз своју физичку и функционалну појавност укључена је као једна од карактеристика како елемената, тако и целине, односно и архитектуре и града. Услед различитих процеса претходних трансформација као *производ* настала су и *места* његове *порозности* (тачке у оквиру којих је карактер промењен или везе прекинуте), али и потенцијална места будућих трансформација.

Места порозности, као значајни елементи предеоне структуре, представљају потенцијална места за примену неких од нових приступа *просторне* и *програмске* трансформације. Позадину оваквог приступа представља мисао о простору као релационом³⁵² и перформативном, што је уједно и једно од полазишта за формирање *алтернативног* приступа трансформацији предеоне структуре.

За потребе истраживања *алтернатива* се не посматра као стил, питање форме или израза, већ као активно испитивање вредносних норми досадашњих (урбанистичких и архитектонских) пракси, као и околности које су до њих довеле (друштвено-историјске, струковно-политичке). Методологија алтернативних деловања није утемељена искључиво на критици доминантних приступа или идеологије једног друштва³⁵³, већ се заснива на *експерименталном испитивању* производње *разлике* у односу на претходне *токове развоја*. *Разлика* у односу на анализирани приступе и пројекте огледала би се у предлагању *алтернативе* у односу на установљене досадашње процесе и производе развоја. *Алтернатива* у

³⁵² Полазишта за разумевање процеса развоја града, те полазишта за његову трансформацију, тражена су у релационом и друштвеном разумевању простора, које је ушло у теорију планирања кроз разне марксистичке анализе планирања током 1970-их (Castells, 1977; Lefebvre, 1974; Harvey, 1973), што је даље имало одјека и у постмодерној теорији (Foucault, 1986; Soja, 1996). О простору као лабораторији друштва баве се доминантно аутори у оквиру критичке хумане географије (Massey, 1984; Harvey, 1989; Soja, 1989; Zukin, 1991; Pile and Thrift, 1995; Amin and Thrift, 2002), о деконструкцији претходних значења и конструкцији новог идентитета места (Harvey, 1989; Shields, 1991; Zukin, 1992) при чему користе хетеротопију (просторе другости) као просторну манифестацију алтернативне праксе (могућности трансформације) (Foucault, 1986; Hethergton, 1997, 2002; Dehaene and De Cauter, 2008).

³⁵³ Мишел Фуко алтернативу види као појединачност која се поставља насупрот целом систему каузалности, као хетерогености насупрам хомогености.

том случају подразумева усмеравање два, наизглед, супротстављена феномена – изграђено као „одузимање” од природног, али и потенцијално место за његово „враћање”, кроз примену неког од „нових” приступа за остваривање „стarih” тема развоја града.

Полазећи од потенцијала *елемената* предеоне структуре, поставља се питање који је то *облик* (чин и форма) деловања који може да *произведе* нове приступе трансформацији *целине* савременог урбаног предела града.

6.3. Закључне напомене: флексибилни манифест– „архитектура територије”: елементи, везе, целина

Као полазиште за бављење трансформацијом посматрано кроз територију, од посебног је значаја рад италијанског архитекте Маћока (Масоссо). Маћоко у оквиру *Фундаменталних трендова у развоју града (Fundamental Trends in City Development)* дијалектику између „конотативног” карактера савременог града и „денотативног” карактера територије описује кроз два концептуална приступа. Првим описује репрезентативну слику града као „еколошке слике”, која у себи садржи некакав урбани пејзаж („слику” предела) – утврђен облик модерне, од ког је појединац био искључен, те никада није постигао однос једнакости. Другим приступом описује спремност за прихватање нових урбаних значења, при чему територију сагледава као место на коме се етика опоравља³⁵⁴. У оваквом контексту он „пројектовање” територије посматра као сложен процес ка разумевању савременог јавног простора, као простора за преиспитивање уобичајених приступа и комуникационих токова које производе стандардна просторна искуства. Даље, у оквиру *Територијалне будућности града (The Territorial Future of the City)* Маћоко пројекат за територију види као пројекат за савремени јавни простор. У том смислу, како он наводи, пројекат за територију је пројекат за град, а то је разлог зашто говори о „територијалној будућности града”³⁵⁵.

У циљу формирања предлога нових приступа трансформацији целине савременог урбаног предела града, што би за резултат имало „експерименталну”³⁵⁶ утопију”, било је потребно извршити ревизију претходних визија, напредних ставова у области промишљања или конципирања града, као и процесе и производе

³⁵⁴ Giovanni Maciocco, *Fundamental Trends in City Development* (Berlin: Springer, 2008).

Giovanni Maciocco (ed.), *The Territorial Future of the City* (Berlin: Springer, 2008).

Giovanni Maciocco (ed.), *Urban Landscape Perspectives* (Berlin: Springer, 2008).

³⁵⁵ Ibid., 14–15.

³⁵⁶ Употребљен је термин *експериментални*, јер експеримент не може имати успешан и неуспешан крај, већ само очекивани и неочекивани исход. Ово ослобађа предложени модел тежине очекиваних резултата, видећи потенцијал и квалитет и у неочекиваном.

Експерименталан (лат.) искуствен, огледни, опитни, покусни, основан на искуству, потврђен опитима.

Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* (Београд: Просвета, 1996/97), 259.

његових трансформација. Савремене околности развоја изискују поштовање прошлог, али и антиципирање будућих процеса трансформација, што упућује на потребу за *флексибилнијим* начином размишљања.

Места порозности, као *простори између* претходних и будућих процеса трансформације, могу послужити као просторни полигон могуће примене експерименталне утопије. На тај начин наглашава се значење одређених тачака развоја и уједно користи *потенцијал постојећих елемената структуре* кроз њихове позиције и значај унутар целине. Као полазиште за формирања принципа експерименталне утопије могу послужити неки од приступа досадашњим процесима трансформација, чиме би био остварен *континуитет мисли* о развоју града.

Поставка принципа *флексибилног манифеста* може се описати кроз начин на који Идис Турато описује принципе развоја које назива „експерименталном утопијом”³⁵⁷. *Експерименталну утопију* могуће је применити у условима савременог града, који према речима Идиса Турата, представљају „отворене и компликоване” целине, пружајући „осећај згуснутих зона или љуштурса стварног”³⁵⁸. Турато, такође, описује град као састав распршених елемената који чине сложену целину, без обзира да ли је њихова веза просторно-физичка или нематеријална. У таквим околностима везу између елемената могуће је остварити кроз јасан и смислен садржај, при чему се између просторних фрагмената постављених унутар целине дефинишу јасни међуодноси. Као потенцијал оваквог *стања* у коме се град налази, Турато препознаје „предивно сложене” *ситуације* где су могући сви *сценарији* деловања, који би се спроводили кроз различите моделе *производње, инструментализације, контроле* и пројектовања простора, који снажно делују на савремену територију. На тај начин посматрано, *места порозности* као појединачни *просторни фрагменти* кроз своје метафоричко значење представљају потенцијални просторни полигон за пројектовање *различитог*, односно непредвидивог на месту већ познатог. У односу на позицију

³⁵⁷ Идис Турато, *Пројектирање различитости – пројектирање непредвидивог*.

<http://www.idisturato.com/2014/06/01/arhitektura-teritorija-projektiranje-nepredvidivog/>
(посећено 16. марта 2016).

³⁵⁸ Ibid.

елемента и карактер интервенције, формирају се и међусобне *везе* и *релације* које даље утичу на трансформацију целине предеоне структуре.

Оваква ситуација ослобађа архитектуру и урбанизам класичних задатака, у којима би нагласак био искључиво на форми и функцији, измештајући тежиште ка пројектовању *веза*. Овакву просторну ситуацију Идис Турато назива „архитектуром територије” у времену „града након облика”, док за *modus operandi* унутар оваквог *стања* предлаже „низ мањих, али унапред промишљених корака”³⁵⁹. На основу оваквог приступа деловању, поставка *експерименталне утопије* трансформације предеоне структуре заснивала би се на испитивању могућности формирања *веза* и *релација* унутар целине, а на основу колекције спремних „сценарија деловања”, који би се заснивали на *програмским* и *порторним* потенцијалима постојећих *елемената*.

Овакав начин посматрања трансформације предеоне структуре у процесу развоја територије града још једном подсећа и афирмише Греготијев приступ стварања антропогеографског окружења кроз архитектонску интервенцију, базиран на структуралности територије. Структурални приступ бављења територијом указује на ситуацију у којој је сваки сегмент део веће целине. Сви ти просторни фрагменти представљају трагове прошлости развоја територије града, приликом чега архитектонски пројекат сведочи о начину приступа приликом трансформације предеоне структуре у оквиру овакве ситуације. Управо кроз ове просторне трагове (у/на тлу) могуће је сагледати *степен модификације* предеоне структуре у процесу развоја територије града, у контексту Греготијевог тумачења³⁶⁰. На основу идентификације ових елемената просторних „асимилација” или „конфликта” испитују се могући модели будућих трансформација.

³⁵⁹ Ibid.

³⁶⁰ Детаљније у оквиру: 1.3. *Позиција архитектуре у процесу дефинисања предела и територије*.

ФЛЕКСИБИЛНИ МАНИФЕСТ: КА ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈИ

Поновним сагледавањем ранијих намера и процеса деловања, мапиране су кључне тачке развоја и токови мисли, како би на основу искуства прошлог било могуће дати смернице за будућа деловања. У том циљу, рад је истраживао предео/ предеону структуру/однос изграђеног и природног кроз две размере: једна је кроз размеру објекта, друга кроз размеру града, као и кроз два облика деловања: у теорији и у пракси. Истраживање је указало на значај изграђене структуре и њеног односа како са природним окружењем, тако и са друштвеним, културно-историјским и политичко-економским дешавањима (као контекстом развоја града), чиме настају елементи за рекомбинацију и реконфигурацију, палимпсест пролазних просторних и временских квалитета у оквиру урбаног предела као целине/система деловања.

Однос према *елементима* природности (постојећим или пројектованим) посматран је кроз тежњу за њиховим повезивањем или постављањем на позицију идеје водиле у процесу *развоја* града, што је издвојено као водећа премиса у оквиру актуелне мисли, плана или праксе. Истраживање је издвојило оне *изграђене елементе* који се налазе у оквиру просторних целинама некада доминантне природности, а који су били од значаја за процес *физичке и друштвене производње* територије града. Даље, кроз сагледавање *стања* изграђених елемената услед промена унутар политичко-економског и културно-историјског, издвојен је њихов потенцијал, али и неки од могућих приступа трансформацији у условима промењених околности, за остваривање континуитета како *трајања града*, тако и мисли о *умрежавању његових елемената*.

Кроз испитивање различитих приступа раду, односно облика и размера деловања (конференције, урбанистички планови, теоријски модели, конкурси и појединачни архитектонски пројекти) циљ је на основу претходног искуства дати смернице за будућа деловања, односно успоставити однос између теоријског и практичног деловања кроз предлог *теоријског модела* који је постављен за *практично тестирање* на територији Београда. У уводу једног од значајнијих зборника текстова *Theorizing a New Agenda for Architecture*, уредница Кејт Незбит (Kate

Nesbitt) razdvaja teoriju arhitekture od kritike i istorije³⁶¹, dok Majkl Hejz (Michael Hays) u okviru zbornika *Architecture Theory since 1968*, arhitektonsku teoriju vidi kao oblik posredovanja između arhitektonске форме и друштвеног контекста³⁶², што је подударно са тежиштем теоријског модела.

У оквиру претходног дела истраживања Глава 5 (*Градити природу vs. градити у природи: истакнути елементи предеоне структуре*) имала је за циљ мапирање постојећих истакнутих елемената предеоне структуре (обухватајући и природне и изграђене) насталих у процесу развоја територије Београда друге половине XX века. Циљ Главе 6 (*Између визије и стварности: трансформација предеоне структуре Београда*) био је утврђивање стања целине и могућих места будућих интервенција, као и полазишта за могуће моделе деловања, а у односу на раније постављене визије у Глави 4 (*Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине XX века*), што би све укупно требало да води ка новим приступима у бављењу старим темама (јединство природних и изграђених елемената у оквиру целине предеоне структуре).

Услед промена унутар контекста развоја од значаја је посматрање трансформације и кроз теоријски и практични приступ. Услед промена околности развоја многи од теоријски добро постављених приступа развоју нису до краја проведени кроз праксу, о чему сведоче настали елементи као појединачни кодови комуникације унутар просторног наратива.

Мапе (карте) приказују стање, замрзнути тренутак у процесу развоја града, док планови показују тежње и жељене правце њиховог даљег развоја. Планови развоја Београда указују на прогресивне намере његовог развоја, међутим, мапе постојећег стања указују на порозност његове структуре условљене друштвено-политичким, културно-историјским и другим променама територије. Места порозности, заједно са елементима који *обележавају* одређене процесе развоја (геополитичке и остале) указују на променљиву топографију и облик „територије

³⁶¹ Kate Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965–1995* (New York: Princeton Architectural Press, 1996), 16.

³⁶² Michael K. Hays (ed.), *Architecture Theory since 1968* (Cambridge: MIT Press, 2000).

преговарања”³⁶³. Мапирани елементи од значаја за целину сведоче о претходним и сугеришу нове приступе развоју. Стање у коме се ови елементи налазе, као и даљи токови мисли о развоју, представљају полазиште за потенцијалне нове приступе трансформацији.

Промене у структури – односно трансформације, постају основни савремени дискурс посматрања архитектуре и градова. Врло су ретке ситуације грађења „на празном” или „од почетка”, те принципи архитектонског и урбанистичког деловања захтевају поновно промишљање *претходног, постојећег и замисљеног*³⁶⁴. Трансформација је јадан од критичких аспеката посматрања процеса развоја *територије* града, што се огледа у променама елемената предеоне структуре. Виторио Греготи историју трансформације описује као „спору и комплексну”, састављену од „тензија”, пре него „измирења”, а чији се квалитет огледа у структуралним променама релација, које не представљају низ случајности, већ одређени *гестови*³⁶⁵. Поред тога, Греготи још једном подсећа да се трансформација система (целине, структуре) уводи променом једног саставног елемента, чиме жели да укаже и на временску компоненту потребну за ове процесе³⁶⁶.

Трансформација предеоне структуре Београда посматра се кроз три равни: планирано, постојеће и будуће. На основу планираног и постојећег циљ је предложити будуће.

³⁶³ Milica Topalovic, Narelle Yabuka, „The Missing Map: Exploring Singapore beyond the border”. Interview. (2013), доступно на: http://topalovic.arch.ethz.ch/wp-content/uploads/2015/04/02-MATERIALS_-_02-Texts_-_2014-Topalovic-The-Missing-Map.pdf (посећено 26. августа 2016).

³⁶⁴ За уводни део када је реч о трансформацији које је на предлог пријатеља психоаналитичара за наслов књиге *Il territorio dell'architettura* (1966), у којој описује „специфичност територије архитекте, и кроз територију стручности и кроз експертизу у вези са територијом”.

Jenni Rolf, Christian Inderbotzin, Milica Topalovic (2011). „Interview with Vittorio Gregotti”. *San Rocco*, 02. Доступно на: <http://topalovic.arch.ethz.ch/materials/379/> (посећено 26. августа 2016).

³⁶⁵ Vittorio Gregotti, „Modificazione”, *Casabella*, 498-499 (1984), 2–3.

³⁶⁶ *Модификација* наглашава припадност нечем већ постојећем, док *трансформација* уводи у целовит систем променом једног од делова.

„Thus 'modification' reveals the consciousness of belonging to something pre-existing, the transformation introduces within the whole system by changing one of its parts.”

Vittorio Gregotti, „Modificazione”, *Casabella*, 498-499 (1984), 2–3.

3 ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА

САВРЕМЕНИ ГРАД КАО ОБНОВЉЕНИ ПРЕДЕО: УСПОСТАВЉАЊЕ
ОДНОСА ИЗМЕЂУ ПРИРОДЕ И НАСЛЕЂЕНЕ СТРУКТУРЕ

Глава 7: Потенцијални модели трансформације предеоне структуре Београда

- 7.1. Трансформација кроз пројекат:
фрагменти природности као елемент пројектовања
- 7.2. Трансформација кроз парадигму:
од фрагментарног деловања до формирања мреже
(предео као систем)
- 7.3. Трансформација кроз програм: мреже, тачке и поље развоја
(предео као динамичан проес)

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

ПОЈМОВНИК

БИБЛИОГРАФИЈА

САВРЕМЕНИ ГРАД КАО ОБНОВЉЕНИ ПРЕДЕО: УСПОСТАВЉАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ПРИРОДЕ И НАСЛЕЂЕНЕ СТРУКТУРЕ У ЊОЈ

*„Теорија није 'ради ње саме'. Теорија је тачно као кутија алата...Мора бити корисна. Мора да функционише. И то не само за себе. Ако је нико не користи, почев од самог теоретичара (који тада престаје да буде теоретичар), онда је теорија бесмислена или је тренутак неприкладан”.*³⁶⁷

На основу издвојених приступа развоју предеоне структуре (и територије) Београда, на које су утицали критични моменти (политичко-економско-друштвени) који су остављали материјалне трагове (у виду изграђених и елемената природности) кроз трансформацију предеоне структуре, кроз апарат поновног сагледавања и критичког деловања, унутар постојећег стања предеоне структуре, а у складу са актуелним тенденцијама развоја, предлажу се потенцијални приступи трансформацији предеоне структуре Београда, кроз које се спроводи „флексибилни манифест”.

Трећи део истраживања требало би да понуди архитектонске и урбанистичке принципе деловања (узимајући у обзир и изграђене и елементе природности, и значење и место) кроз предлог пројектантских образаца, просторних смерница и програмских тактика деловања. На основу претходних искустава и ставова, циљ је поставити пројектантске парадигме, на основу којих би било могуће контролисати и унапредити процесе развоја територије града, посматрано кроз различите размере – од нивоа плана до нивоа реализације пројекта (деловањем константном методом зумирања и одзумиравања у циљу постизања склада). Предлог деловања обухвата различите *сценарије* – од привремене трансформације (програмски приступ), преко појединачне интервенције на природном или изграђеном елементу структуре (пројектантски приступ) до системске парадигме (стратешки приступ) чије би тежиште било на целовитом развоју.

³⁶⁷ Michel Foucault, Gilles Deleuze, „Intellectuals and power: a conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze,” In: Donald Bouchard (ed.), *Language, Counter-memory, Practice: Selected Essays and Interviews* (New York: Ithaca, 1997), 208.

Предложени сценарији *операционализације* обухватају два поља деловања: кроз *природно* и *изграђено* у оквиру укупне предеоне структуре града. Истраживање не даје примат ни једном од ова два феномена (ни природном ни изграђеном), већ покушава да их „помири” у оквиру *просторног наратива (мапе)* друштвеног (политичко-економског и културно-историјског) процеса развоја града. Из тих разлога један од изазова истраживања представља *умрежавање* временски дистанцираних, али просторно блиских елемената предеоне структуре, било природних или изграђених, који су били од значаја за процес развоја територије града Београда.

Формирањем *итинерара*, као трајекторија које повезују *места* сличних карактеристика, могуће је *повезати* у јединствен *систем* места доминантног карактера природности са оним местима која су од значаја за културно-историјски развој града. На тај начин изграђено не „одузима” од природног, нити природно „надвлађује” изграђено, већ комплементарним дејством квалитативно унапређују предеону структуру Београда. Кроз предлоге трансформације наслеђене архитектуре у природном и повезивања зеленила – кроз специфичне *итинераре* Београда, наставља се (или реализује) идеја о коришћењу „повољног природног положаја” Београда.

Ово истраживање као запис представља базу информација која производи културну мапу Београда, тежи континуитету мисли, подсећа на заборављено, даје могућност обновљеног покушаја, али и спречавања понављања ранијих грешака – полазиште, база за даље, за боље разумевање прошлог и успешније сугерисање будућег. Значај се огледа у мапи културалних ведута Београда, али и унапређењу квалитета животне средине. Намера је направити *асамблаж* (претходних и будућих) знања и (просторних, пројектантских) гестова, при чему *асамблаж* није производ ствари, него је доминантно продукт њихових веза и односа.

7. Потенцијални приступи трансформацији предеоне структуре Београда

Поред трасирања тока мисли унутар теоријског дискурса, полигон Београда посматран је као просторна артикулација ових ставова, док су струковне визије послужиле за уочавања тенденција могућих приступа трансформацији. У односу на просторне и временске обухвате предложени су приступи у три категорије:

1) пројекат; 2) парадигме; 3) програм.

Кроз реверзибилни процес „освајања” природног и изграђеног, циљ је испитати могућност обнављања савременог урбаног предела кроз деловање у оквиру постојећег (дефинисаног). У том циљу мапиране изграђене структуре, нарочито посматране као *места порозности*, представљају могућа места *експерименталне утопије* остваривања „права на природу”. У односу на *стање* у ком се налазе и потенцијал који носе, на овим местима могуће су *разлике* у односу на њихова претходна значења и начине коришћења, али и *понављања* неких од планираних (али неостварених) приступа.

Узимајући у обзир укупну геоморфолошку и архитектонско-топографску компоненту града, циљ је кроз предлог могућих модела деловања архитектуре „припојити сопствену екологију”³⁶⁸, поштујући све карактеристике одређеног *места*. На овај начин могу се преклопити два поља деловања: скуп истакнутих просторних „тачака” (елемената) и „мреже” зеленила у циљу формирања природно и културално продуктивне матрице града и трајекторије кретања унутар ње (засновано на принципа психогеографије, теорија *derive*)³⁶⁹. На тај начин, кроз различите моменте развоја („теорија момента”)³⁷⁰ и секвенце коришћења³⁷¹ предеона *структура* постаје динамичан систем условљен елементима, релацијама и (кон)текстом који описује.

³⁶⁸ Banham, Reyner, *Los Angeles: the architecture of four ecologies* (Oakland: University of California Press, 2009 [1971]).

³⁶⁹ Guy Debord, *Theory of The Derive* (Paris: Les Lèvres Nues, 1956).

Ken Knabb, *Situationist International Anthology* (Paris: Bureau of Public Secrets, 2006).

Tom McDonough, *The Situationists and the City: A Reader* (London: Verso, 2010).

³⁷⁰ Henri Lefebvre, *Elements of Rhythmanalysis*. (Éléments de rythmanalyse) (London, New York: Continuum, 2007 [1992]).

³⁷¹ Bernard Tschumi, *Notations: Diagrams and Sequences* (London: Artifice Books on Architecture, 2014).

7.1. Трансформација кроз пројекат: фрагменти природности као елемент пројектовања

Један од могућих процеса трансформације је укидање елемената предеоне структуре из њихове оригиналне функције и доношење нових. Поставља се задатак проналажења модалитета појединачне (архитектонско-урбанистичке) интервенције која би била у могућности да игра улогу у оквиру комплексне реалности територије. Имајући за полазиште бављења територијом композициони приступ, циљ је пронаћи могућности трансформације елемената предеоне структуре, односно како изградити урбани предео као целовити систем у условима фрагментације као примарног аспекта савремености, испитујући улогу појединачне интервенције у таквом систему.

Ново деловање у циљу унапређења карактера природности, а у оквиру већ постојеће предеоне структуре, било да је деловање у домену изграђеног или природног, мора да истражи специфичне квалитете, потенцијале и могућности њиховог „садејства”. На тај начин могло би се постићи оно што је предложено и концептом „нова природа” (*nouvelle nature*)³⁷².

Концепт „нове природе” може бити градског облика, приступачан и одржив, а динамичан у току времена. Овај нови облик природе заснива се на три главна фактора. Први од ових фактора је време, чиме је описано стрпљење потребно да се изгради таква „нова природа” у датом контексту пост-развојних (индустријских, социјалистичких, модернистичких и осталих не до краја успешних концепата) градова. Други фактор је антропологија природе, где добробит људи у односу према природи подстиче јак осећај припадности и идентитета. Трећи и вероватно најкритичнији од ових фактора је физичко враћање природних објеката у постојећем градском ткиву. Пут који води до овог облика „нове природе” не сме бити утопијски – мора бити прагматичан и наћи своје корене у самој суштини и потенцијалу постојећег стања³⁷³.

³⁷² Christophe Girot, „Vers une nouvelle nature,” In: Christophe Girot (ed.). *Landscape Architecture in Mutation - Essays on Urban Landscape* (Zürich: GTA Verlag, 2005), 19–34.

³⁷³ Ibid., 24–25.

Уместо просторног и временског дистанцирања, овај концепт доноси природу у саму „срж” градова, при чему „истрошени” потенцијал неких од постојећих просторности може представљати „инфраструктурну” подлогу оваквом концепту. На овај начин, инкорпорирањем новог (и природног) у већ постојеће (и изграђено), долази до мутирајућег односа природног и изграђеног, при чему се кроз знање о претходном лакше долази до идентификације и осећаја припадности одређеном месту, чинећи на тај начин везу међу људима³⁷⁴.

Физичко враћање елемената природности у урбаним срединама је од суштинске важности за успостављање „нове природе”. Узимајући у обзир потенцијале „простора између” управо је то посредна вредност на којем „нова природа” мора радити на припреми долазећих мутација човекове средине³⁷⁵. Како су ово недостајући делови сложене територијалне слагалице у њима и планирање и пројектовање морају доћи заједно у креативном и конструктивном дијалогу³⁷⁶.

³⁷⁴ Ibid., 27.

³⁷⁵ Ана Никезић, Наташа Јанковић, „Еко-матрица” као могући модел трансформације предеоне структуре Новог Београда,” У: Владан Ђокић, Зоран Лазовић (ур.). *Утицај климатских промена на планирање и пројектовање: смернице и препоруке* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2014), 66–79.

Ана Никезић, Наташа Јанковић, „Еко-матрица” као стратегија формирања продуктивног урбаног пејзажа на примеру приобаља Новог Београда,” У: Владан Ђокић, Зоран Лазовић (ур.). *Утицај климатских промена на планирање и пројектовање: развијање стратегија и образаца* (Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, 2013), 128–147.

Ана Никезић, Наташа Јанковић, „Напуштени простори као импулс развоја града у светлу климатских промена,” У: Владан Ђокић, Зоран Лазовић (ур.). *Утицај климатских промена на планирање и пројектовање* (Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, 2011), 126–143.

Zoran Nikezić, Ana Nikezić, Nataša Janković, „Fragments of nature as a development strategy of post-industrial landscape in light of climate change,” У: Ružica Bogdanović (ur.). *New Urbanity. Cities vs. Global Changes* (International symposium on sustainable development and planning. Belgrade: STRAND – Sustainable Urban Society Association, 2011), 144–153.

Ana Nikezić, Nataša Janković, „(Re)creating Urban Landscape: New Belgrade Riverfront,” У: Vujošević M., S. Milijić (ur.). *2nd International Scientific Conference Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance Conference Proceedings* (Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia, 2013), 1070–1081.

³⁷⁶ Vladan Djokić, Ana Nikezić, Nataša Janković, „Learning from the Landscape: Toward Socially Responsible Architectural Education,” *2013 International Conference on the Modern Development of Humanities and Social Science (MDHSS2013)* (Hong Kong: Hong Kong Applied Science and Technology Research Institute, 2013), 166–170.

Ana Nikezić, Nataša Janković, „Kosutnjak – Landscape as a Learning System,” In: Brebia C. A., Hernandez S. (eds.). *Design and Nature VI. Comparing Design in Nature with Science and Engineering* (WIT Press, Southampton, 2012), 61–73.

Овакав приступ трансформацији унапређује однос између архитектуре и природе, служећи се територијом како би истовремено били наглашени и производња архитектонских објеката и околине која их окружује, чиме се проширује уобичајено „послератно дихотомно посматрање окружења и аутономне архитектуре”³⁷⁷. На овај начин долази до производње не само објеката, већ и њиховог окружења унутар постојеће територије као чврсто дефинисаног просторног оквира који претходи производњи нових простора.

Принципом трансформације кроз пројекат у оквиру ког фрагменти природности представљају елемент пројектовања долази до унапређења предела путем промене његових елемената и односа између њих, при чему архитектура (кроз постојећу физичку структуру) сведочи³⁷⁸ о начинима на које култура и друштва формирају физичке просторе, односно предео и територију као друштвене творевине³⁷⁹.

За поступак мапирања потенцијалних места интервенције, простор је посматран у релацији физички/друштвен (односно материјални/метафорички), полазећи од Лефеврове разлике између репрезентације простора и репрезентативног простора³⁸⁰. Полазећи од овакве поставке мапирани су истакнути елементи репрезентације простора који су концептуализовани од стране стручњака³⁸¹, а који уједно носе потенцијал постанка репрезентативног простора унутар неког од облика доминације кроз које је „машта изменила и прилагодила ове просторе”³⁸².

³⁷⁷ David Gissen (ed.), *Territory: Architecture Beyond Environment* (London: Architectural Design Books, 2010).

³⁷⁸ Vladan Djokic, Ana Nikezic, Natasa Jankovic, „Socially Responsible Architect – Toward Creating Place“. In: Narayanasamy, S. (ed.). *International Conference on Social Science and Management (ICSSM2014)* (USA, Illions, Chicago, 2014), 169–176.

³⁷⁹ О овоме детаљније у оквиру: 1.3. *Позиција архитектуре у процесу дефинисања предела и територије*.

³⁸⁰ О овоме је било детаљније у оквиру: 2.1. *Процеси развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора*.

³⁸¹ О овим елементима предеоне структуре било је више речи у оквиру: 5.1. *Градити природу: планирани елементи природности од значаја за развој целине предеоне структуре Београда* и 5.2. *Градити у природи: израђени елементи од значаја за развој територије града Београда*.

³⁸² Потенцијал мапираних елемената сагледаван је на основу: 6.1.2. *Потенцијал места порозности: хетеротопија у граду*, као и 6.2.2. *Стање целине и потенцијал елемената предеоне структуре*.

Производњом репрезентативног простора кроз неки од облика доминације избегава се могућност „губитка места”, што би имало „катастрофалне последице по људе и друштво”³⁸³.

Као резултат претходног истраживања структуре Београда, *мапирани* су поједине *тачке* које носе просторни капацитет могућ за овакве принципе и моделе деловања³⁸⁴.

Тачке (потенцијална места интервенције):

Мапирани елементи природности: Велико ратно острво, Парк пријатељства, Калемегдан, Звездарска шума, Ада Хуја, Теразијска тераса, Ново гробље, Топчидер, Бањичка шума, шума у насељу Браће Јерковић, Шумице, Ташмајдан, Ада Циганлија, Кошутњак, Макиш, Ада Међица, каменолом Кијево, Миљаковачка шума, Спомен парк Јајинци, Машин мајдан, Хајд парк.

Мапирани значајне тачке развоја: темељи Музеја револуције, Музеј савремене уметности, Лука Београд (шљункара), Авала Ада, Старо сајмиште, Аутобуска и железничка станица, ВМА, Дом пионира и омладине Вождовац, касарна у Звездарској шуми, Источна капија града, Земун (кула), Бродоградилиште, Филмски град, Пионирски град, ДИФ, Фабрика Иво Лола Рибар, Ранжирна станица, неизграђени аква парк, Индустрија мотора Раковица, Летња позорница Топчидер, Прокоп, Железничка станица Топчидер³⁸⁵.

³⁸³ Овакав приступ интервенцији у складу је са оним што је описано у оквиру: 2.1. *Процеси развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора.*

³⁸⁴ О методолошком апарату и начину класификације више у оквиру: 5.3. *Мапирање елемената предеоне структуре од значаја за процес развоја територије града* и 6.3. *Флексибилни манифест „архитектуре територије”: елементи, везе, целина.*

³⁸⁵ Погледати прилог 6.1.1.–1: *Места порозности* (напуштена или недовољно искоришћена места), 6.1.1.–2: *Места порозности:* напуштена или недовољно искоришћена места у оквиру планираних привредних зона, 6.1.1.–3: *Места порозности:* напуштена или недовољно искоришћена места у оквиру планираних инфраструктурних зона, у оквиру поглавља: 6.1.1. Планирање и развој града 1980-их: „омогућавање континуитета у трајању града”, као и поглавље: 6.1.2. *Потенцијал места порозности:* хетеротопија у граду.

Овакви простори „ослобођене територије” (*un-occupied territory*) настали као последица „несавршених утопија” (*imperfect utopia*) носе потенцијал за примену једног од облика трансформације који би допринео процесу *поновног оприродњавања* (*re-naturalize*) града „кроз изазивање промене и позивање алтерације”³⁸⁶.

Након до сада прихваћене поделе на „прву”, „другу” и „трећу” природу³⁸⁷ у оквиру најновијих теоријских приступа развијен је концепт „четврте природе”, који проширује и размеру и комплексност теме предела³⁸⁸. Овај концепт, уместо до сада изражених дијалектичких парова природе наспрам града, односно природног наспрам изграђеног, позиционира спектар могућег деловања између природе, предела и изграђене средине. У таквим околностима постојећа предеона структура, укључујући њене и природне и изграђене елементе, представља „четврту природу” односно поље могућих *сценарија* деловања унутар ког су *границе* између природног и изграђеног много комплексније.

Имајући за полазиште испитивање граничних могућности деловања између природног и изграђеног један од потенцијалних приступа је и концепт *Landform building-a*³⁸⁹. Овај модел архитектонско-урбанистичког деловања наставља се на

³⁸⁶ „The Program. ... To provide a visible, inexpensive, short-term botanical strategy to alter the place. To introduce movie-going, walking, wading, eating, reading, bird watching, relaxing and other familiar pleasures. To punctuate the site with regional, cultural and vernacular signage. To replace the forest that’s been lost.”

Laurie Hawkinson, Barbara Kruger, Nicholas Quennell, Henry Smith-Miller, Allen Stanley, Mark Wigley, „Imperfect Utopia / Un-Occupied Territory,” *Assemblage*, 10 (1989), 19–45.

³⁸⁷ На основу поделе теоретичара природа се може поделити на: „прву природу” коју представља дивља (неизмењена од стране човека) природа, „другу природу” коју представља култивисани предео и „трећу природу”, насталу у комбинацији природе и културе.

John Dixon Hunt, *Greater Perfections: The Practice of Garden Theory* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010).

³⁸⁸ Овај термин први пут је употребљен на конференцији *Fourth natures: mediated landscapes* коју је 2011. године организовао Архитектонски факултет Вотерло универзитета (University of Waterloo’s School of Architecture). У оквиру ове конференције истраживан је концепт „четврте природе” као нови контекст деловања, нову дисциплину и нову праксу.

³⁸⁹ Концепт *Landform building*, представљен је у оквиру књиге *Landform building: architecture’s new terrain* чији су уредници Stan Allen и Marc McQuade, издате 2011. године од стране Архитектонског факултет Принстон Универзитета, једне од водећих институција у области архитектонске теорије.

Stan Allen, Marc McQuade, *Landform building: architecture’s new terrain* (Princeton: Princeton University School of Architecture, Lars Müller Publishers, 2011).

недавна експериментисања у домену предеоног и еколошког урбанизма³⁹⁰, са циљем преиспитивања бројних манифестација предела и екологије у оквиру савремене архитектонске праксе.

Аутори овај концепт пореде са оним који је предлагао и Алдо Роси пре 50-ак година у оквиру капиталног дела *Архитектура града*, развијајући га даље. Ослањајући се на Росијево посматрање архитектуре, односно „урбаних артефаката”, овај концепт архитектуру повезује са геолошким, као „чврсту и истрајну, а опет способну за прилагођавање променама током времена”, тумачећи је као резултат колективног напретка дисциплина уграђених у формалне структуре, пре него резултат брзих и константних промена које се дешавају у њеном окружењу³⁹¹.

У време када питања животне средине и одрживости доминирају теоретским истраживањима у пољу архитектуре и урбанизма, *Landform building* предлаже нови продуктивни приступ одрживости и бољих перформанси заштите животне

³⁹⁰ Предеони урбанизам представља низ концепата који теже повећању флексибилности, односно променљивости и повећању еколошког сензибилитета у односу на тренутно стање у оквиру процеса пројектовања и планирања. Многи аутори га дефинишу као измештање из праксе архитектуре која се заснивала на „урбаном блоку” као елементу градње, ка пределу ка „структуралном медијуму” градње.

Водећи теоретичари су: James Corner, Stan Allen, Alex Wall, Charles Waldheim

Теорија кроз дизајн: Chris Reed, Christopher Gray, Reffer Connolly, Richard weller, Jusich Kosh

Еколошки урбанизам за полазиште има екологију са циљем да усмерава урбанизам ка већој друштвеној освешћености и осетљивости према укупној човековој средини (*environment*), који би био уједно мање идеолошки настројен од *зеленог* или *одрживог* урбанизма. Посматрано са неколико аспеката, *еколошки урбанизам* представља еволуцију и/или *критику* предеоног урбанизма. Као израз, први пут је употребљен од стране Мосена Мостафавија (Mohsen Mostafavi) у оквиру интервјуа и предавања 2007. године, док је као пројекат развијен у оквиру Универзитета Харвард и школе за дизајн (Harvard University Graduate School of Design) кроз конференцију, изложбу и књигу, што је било инспирација за многе водеће академске институције (*Yale University, Oslo School of Architecture and Design, Arizona State University* и друге).

Разматрајући о „новој етици и естетици урбаног” 2010. године је издато прво издање књиге, *Еколошки урбанизам (Ecological urbanism)*, док је најновије, измењено и допуњено издање из 2016. године.

Mohsen Mostafavi, Gareth Doherty (eds.), *Ecological Urbanism* (Baden: Lars Müller Publishers, 2016 [2010]).

³⁹¹ Роси се залагао за две различите ствари, прво да се град посматра као „огромни објекат створен од стране човека, дело инжењера и архитеката, које је велико и сложено и које расте током времена”, и као друго, за неке, дискутабилније, али и даље кључне аспекте посматрања града, као што је и то да се сам град одликује „сопственом историјом”, те самим тим и „сопственим обликом”.

средине у којима архитектонски концепт може да игра активну улогу. *Landform building* концепт залаже се за компактну моћ конкретних предлога за изградњу који су у могућности да апсорбују и трансформишу нове потенцијале предела. Циљ је успоставити однос између објеката и његовог окружења за стварање продуктивних трансформација на терену које се рефлектују на самом објекту. Оно што разликује овај концепт од оних који представљају његово полазиште (предеони и еколошки урбанизам) јесте то што он излази изван појединачних *површинских топологија* (предлаганих 1990-их) производећи комплексне формације које прихватају и хоризонтална и вертикална проширења, нудећи нове потенцијале за умрежавање³⁹².

За овакав приступ као чињеница од посебне важности истиче се и то што се савремени град схвата као комплексна област која се мења и еволуира, у оквиру ког су *предео* и *екосистем* схваћени као динамични, адаптивни системи који нуде продуктивне моделе за разумевање комплексности града. Поред тога град се доживљава и као артефакт који је направио човек. Ово указује на истовремено третирање *предела* и *града* и као процеса и као производа. *Landform building* концепт за фокус има пре нове програмске могућности који се отварају стварањем вештачких терена (*artificial terrains*) него имитацију природних облика. *Landform building* фаворизује програм, процес чиме утиче на више од формалне сличности. Управо у овим принципима могу се наћи нека од полазишта даље трансформације постојеће изграђене структуре или принципи долавања приликом стварања нове, нарочито у пределу доминантне природности.

На тај начин отварају се могућности за примену иновативних пројектантских концепата, приступа и стратегија, које кроз промоцију променљивог и интегралног архитектонско-урбанистичког пројектовања доприносе развоју „једне сасвим нове архитектуре која измиче традиционалним методама историјске, стилске, формалне и функционалне анализе”³⁹³.

³⁹² Stan Allen, Marc McQuade, *Landform building: architecture's new terrain* (Princeton: Princeton University School of Architecture, Lars Miiller Publishers, 2011).

³⁹³ Љиљана Благојевић, Драгана Ђоровић, „Климатске промене и естетика савремене архитектуре,” У: Владан Ђокић, Зоран Лазовић, *Утицај климатских промена на планирање и пројектовање* (Београд: Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, 2010), 19–33.

Оваква комбинација програмског и просторног деловања омогућава реинтерпретацију неких од ранијих визија. Посматрано у односу на раније визије о целовитом систему зеленила примена савремених архитектонских и урбанистичких принципа у оквиру мапираних тачака порозности пружа потенцијал за унапређења *карактера* укупне предеоне структуре града. На основу *читања предела* остварује се веза између аспеката природности и територијалности кроз наглашавање друштвених карактеристика топографског обрасца³⁹⁴, приликом чега се изграђени и елементи природности посматрају као заједнички ресурс у процесу индивидуализације природе³⁹⁵. Савремени архитектонски и урбанистички принципи пружају могућност за остваривање онога чему су тежили неки од теоријских и практичних приступа у процесу развоја територије Београда друге половине XX века. Тренутно *стање* урбаног предела Београда кроз своју физичку структуру носи потенцијал оваквих приступа трансформације природног кроз изграђено.

³⁹⁴ Jean Viard, „Social conflict: guardian of the landscape” (Le conflit social, gardien du paysage), *Pages Paysages: Territories* (1992/93): 32–37.

³⁹⁵ Bernard Edelman, „The Eye of the Law: Nature and Copyright” (L’œil du droit: Nature et droit d’auteur), *Pages Paysages: Territories* (1992/93): 14–21.

7.2. Трансформација кроз парадигму: од фрагментарног деловања до формирања мреже (предео као систем)

Трансформацијом кроз парадигму могуће је остварити неке од раније критички анализираних приступа формирања целине предеоне структуре као облика и форме јединствене човекове средине исказаних кроз неке од актуелних мисли и плана³⁹⁶. Међутим, без обзира на парадигматски карактер овај приступ трансформацији не тежи формирању утопије, већ представља предлог једног од облика „флексибилног манифеста” насталог критичким деловањем унутар постојеће структуре узимајући у обзир тенденције како претходног тако и будућег развоја града³⁹⁷.

Предложени, парадигматски приступ трансформацији, са подједнаком пажњом третира како елементе природности тако и изграђене елементе у циљу унапређења укупне предеоне структуре. Без обзира на (не)успешност визионарских (парадигматских) приступа предлаганих кроз урбанистичке планове, овакав модел трансформације негује претходне *архитектонске гестове* који су произвели елементе структуре припремајући их за будуће облике трансформација.

Овакав приступ трансформацији предеоне структуре Београда може се препознати још у раније анализираним и издвојеним конкурсним решењима за унапређење урбане структуре Новог Београда који кроз *наглашавање система природних и изграђених елемената*, са посебним тежиштем на коришћењу природе као елемента структуре, теже формирању *мреже града*.

Савремени процеси развоја и будућа предвиђања о стању градова утврђују исправност оваквог приступа у коме и природни и изграђени елементи имају подједнаки значај у процесу трансформације предеоне структуре ка урбаним продуктивним матрицама развоја града, унутар којих је сваки од елемената од значаја за систем.

³⁹⁶ О овоме је било више речи у оквиру Главе 4. *Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине XX века.*

³⁹⁷ Основни принципи су описани у оквиру: 6.3. *Флексибилни манифест „архитектуре територије”: елементи, везе, целина.*

У савременим условима развоја градова нестаје јасна *просторна граница*, посматрано у њеном физичком и значењском облику³⁹⁸, између града и предела. Предео, схваћен као *процес и активност*, у таквим околностима све учесталије „представља медијум” трансформације савремених градова. У условима све чешћег фрагментарног деловања један од изазова је и формирање начина „за стварање ефикасне диспозиције делова чија целина испуњава замишљену стратегију”³⁹⁹. Просторни производ оваквог начина деловања био би *предео као систем*, односно ефикасно *формирана мрежа* његових саставних делова.

Полазећи од посматрања предела као *релативног* простора, француски теоретичар предеоног урбанизма Себастијен Маро (Sébastien Marot), идентификовао је четири корака у проучавању и пројектовању предела на основу карактеристика *места*, односно *елемената предеоне структуре*: 1) анамнеза, која се заснива на сећању о претходном; 2) припрема за постављање нових услова; 3) тродимензионално секвенцирање; и 4) релационо структурирање⁴⁰⁰. Применом оваквих приступа пројектовању и планирању могуће је неговати *значење* мапираних елемената у процесу савременог развоја града као новог услова трансформације предела. Поред *тродимензионалног секвенцирања* узимањем у обзир и *четврте димензије*, односно времена, кроз *трајање* одређених *тачака развоја* остварује се *релационо структурирање* између елемената у укупном процесу трансформације предеоне структуре.

³⁹⁸ Шта реч за простор (*Raum*) означава, речено је њеним старим значењем. *Raum, Rum*, значи место ослобођено за смештај и склониште. Простор је нешто за шта је створено место, нешто што је раскрчено, наике, раскрчено до извесне границе, грчки – *peras*.

Граница није оно код чега нешто престаје, већ је – као што су је Грци спознали – оно од чега нешто *започиње своје постојање*. Отуда појам: *horismos*, то јест граница. У суштини, простор је оно за шта је начињено место, оно што је пуштено унутар његових граница.

Мартин Хајдегер, „Грађење, становање, мишљење”. У: Владан Ђокић, Петар Бојанић (ур.) *Теорија архитектуре и урбанизма* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2009), 115–125.

³⁹⁹ James Corner (ed.), *Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Architecture* (New York: Princeton Architectural Press, 1999).

⁴⁰⁰ Sebastien Marot, *Sub-urbanism and the Art of Memory* (London: AA Publication, 2003) and Sebastien Marot, „The Reclaiming of Sites,” in Corner, ed., *Recovering Landscape*, 48–49. In: Kelly Shannon, „From Theory to Resistance: Landscape Urbanism in Europe,” In: Charles Waldheim (ed.), *The Landscape Urbanism Reader* (New York, Princeton Architectural Press, 2006), 141–163.

Као *оперативни модел* оваквог приступа трансформацији могу послужити четири принципа које предложио белгијски урбаниста Марсел Сметс (Marcel Smets): 1) *мрежа*, 2) *каска*, 3) *брисање*, и 4) *монтажа*⁴⁰¹. У оквиру овог модела под *мрежом* се подразумева форма коју је направио човек и која пружа основну *структуру* за развој у оквиру унапред утврђених прописа или циљева трансформације. На тај начин *елементи* се могу посматрати као структурално полазиште чијим се међусобним релацијама може утврдити *смер* предних трансформација. Каска (*casco*) би представљао *елемент* који је изведен из предела, а чија је конститутивна улога очувана, док би се процес *брисања* односио на посматрање предела као уједињене позадине која нуди слободу нових интервенција. Процес *монтаже* у оквиру оперативног модела трансформација представљао би приступе радикалним супер позицијама различитих програмских и композиционих слојева територије града.

Применом оваквих оперативних модела и приступа деловања, могуће је кроз урбане стратегије (укључујући и парадигме трансформације предеоне структуре) стварати нове *системе повезаних мрежа* које допуњују постојеће структуре.

Посматрано у контексту Београда овакви ставови представљају теоријско полазиште за формирање архитектонско-урбанистичке парадигме деловања у циљу формирања *веза и мрежа* унутар постојеће предеоне *структуре*. Поред теоретског, полазиште се налази и у оквиру историјско-интерпретативног посматрања досадашњих *приступа* развоју Београда. Кроз метод „преклапања” досадашњих визија повезивања зеленила у процесу развоја Београда, циљ је утврдити конкретна места могућег деловања у оквиру постојеће просторне матрице, а у циљу формирања *продуктивне мреже елемената природности*. Овакво деловање подразумева поновни критички ангажман у процесу трансформације/изградње ранијих визија у савременим условима.

⁴⁰¹ Marcel Smets, „Grid, Casco, Clearing and Montage,” in Robert Schafer and Claudia Moll, eds., *About Landscape: Essays on Design, Style, Time and Space* (Munich: Callwey Birkhauser, 2002) In: Kelly, Shannon, „From Theory to Resistance: Landscape Urbanism in Europe,” In: Ch. Waldheim (ed.). *The Landscape Urbanism Reader* (New York, Princeton Architectural Press, 2006), 141–163.

Кроз критички осврт на водећа начела у оквиру ранијих практичних или теоретских приступа и њиховим довођењем у релацију са актуелним приступима трансформације предела и града може се закључити да су поједини предлози имали карактер прогресивне парадигме, која на жалост у великој мери није реализована.

У циљу постављања нових теоријских и практичних модела деловања из претходних визија могућих *сценарија* деловања, наглашене су просторне *ситуације* од значаја за умрежавање *простора природности* у оквиру структуре Београда. На овај начин циљ је формирати просторну матрицу за *зелену инфраструктуру*, коју чини мрежа природних компонената средине и зелених простора, што би обезбедило могућност за унапређење човекове средине кроз „систем који подржава живот”⁴⁰². У односу на парадигматски карактер претходних визија, предложени модел, такође, има за претпоставку парадигматски, односно стратешки приступ деловању.

Парадигматски приступ трансформацији од фрагментарног тежи системском, односно од појединачне вредности тежи укупној. Вредност *елемената природности* може се у потпуности схватити само ако се целокупна предеона структура сагледава као јединствен систем природног и изграђеног, чијом се интеракцијом могу разрешити конфликтне и остварити комплементарне вредности. Иако се индивидуалним гестом, кроз елементарно, може допринети укупној структури, суштински приступ трансформацији предеоне структуре и одрживом развоју⁴⁰³ територије града требало би да подразумева систематску активност која води формирању продуктивних система између елемената структуре.

⁴⁰² Јасминка Цвејић, Александар Тутунџић, Александар Бобић, Стојанка Радуловић, „Зелена инфраструктура: прилог истраживању адаптације градова на климатске промене,” У: Владан Ђокић, Зоран Лазовић (ур.) (2011). *Утицај климатских на планирање и пројектовање* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2011), 85–108.

⁴⁰³ Љиљана Благојевић, Драгана Ћоровић, „Климатске промене и естетика савремене архитектуре”. У: Владан Ђокић, Зоран Лазовић, *Утицај климатских промена на планирање и пројектовање* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2010), 19–33.

Овакав приступ трансформацији наглашава *морфологију града* кроз коришћење „здравих и валовитих терена” и *мрежом* која би се ширила и преко „празних и ничијих простора” до окружења са којим се Београд „додирuje”, прелазећи на тај начин некадашње границе⁴⁰⁴. На тај начин град обухвата зелене површине различитог карактера као значајне елементе будућег развоја, али и као материјално наслеђе процеса претходних трансформација⁴⁰⁵ и настојања формирања „града у зеленилу” са тежњом стварања „повољних, хуманих услова живота у једној високо концентрисаној животној средини”⁴⁰⁶. На овај начин се укупна структура квалитативно унапређује, али и појединачни елементи излазе из домена простора репрезентације постајући репрезентативни простори чиме територија бива на нов начин друштвено произведена.

Формирање мреже обухвата елементе фрагментарног деловања са циљем њиховог повезивања у јединствен *систем* предела. Полазиште за предлог и операционализацију оваквог приступа налази се у некадашњим визијама развоја. Као полазне референтне тачке система одабрани су они простори чији је развој предложен у оквиру плана из 1950., као што су: развој шумског појаса од Великог Врачара (Звездарске шуме) на североистоку, преко Малог и Великог Мокрог Луга, Кумодража и Торлака, Стражевице и Манастирске шуме до Жаркова на југозападу, затим даље преко Макиша, Аде Циганлије и зеленог појаса у Новом Београду и Бежанијске косе преко приобаља Дунава до ритских шума на левој обали Дунава, који су поред јединствене замишљени и са појединачном, посебном наменом; као и они издвојени у оквиру плана из 1972., који је предлагао „архипелаг насеља у мору зеленила”, при чему је за зелене површине планирано да се „дубоко увлаче у ткиво града”, чиме би били створени „идеални услови за организовање примарне мреже климатске инфраструктуре” као и „максимални контакт становника са великим слободним зеленим површинама”.

⁴⁰⁴ О полазиштима за просторни обухват више у оквиру: 4.1. *Комплементарност мисли и плана 1950-их година*.

⁴⁰⁵ Детаљније у оквиру: 4.1.1. *Планирање и развој града 1950-их: „проширивање територије”*.

⁴⁰⁶ Ове поставке развоја града описане су у оквиру: 4.2.1. *Планирање и развој града 1970-их: „архипелаг насеља у мору зеленила”*.

У сврху остваривања некадашњег циља креирања *лика* Београда „на принципу равнотеже природних и градских структура” као „израз постигнутог високог степена хармоније града и предела”⁴⁰⁷ овај приступ предлаже повезивање постојећих елемената и производњу нових. Циљ оваквог предлога излази из домена обликовног (који би се односио на *лик* Београда) и залази у домен *продуктивног*. Домен продуктивног остварује се кроз одређени приступ интервенцији унутар система (и структуре) којом је могуће унапредити квалитет човекове средине као „јединственог животног оквира човека и друштва” (ГУП, 1972). На овај начин елементи предеоне структуре престају да буду „вештачки издвојени” и „антагонистички усмерени”, већ почињу да буду „максимално међусобно повезани еколошким и рационалним компонентама у сложену, али јединствену урбану природну целину”.

У оквиру теоријског дискурса још 1950. године истакнут је значај зелених површина у и око града који „обезбеђују да се људи не одвоје од природе”, на основу њихове улоге у „друштвеним, социјалним и културним потребама становника”, с обзиром на то да „повезују град с природом”⁴⁰⁸. У односу на овакву улогу и значај у оквиру даље еволуције мисли истицао је значај улоге појединаца од ког се очекивало да „заузме позитивнији приступ према њој (средини)”, са циљем оснивања „нове, динамичне равнотеже између човека и његовог окружења”⁴⁰⁹.

Приступом трансформацији кроз формирање система у оквиру флексибилног манифеста, предеона структура престаје да буде скуп елемената оквира у коме живи одређено друштво, већ постаје *друштвена средина* настала од елемената који постају систем када им друштво да значење, те ако треба трансформисати средину неопходно је трансформисати и друштво⁴¹⁰. Трансформација кроз

⁴⁰⁷ О овом теоријском приступу детаљније је било у оквиру: 4.2.1. *Планирање и развој града 1970-их: „архипелаг насеља у мору зеленила”*.

⁴⁰⁸ Полазишта за третман укупне човекове средине, као и однос природног и изграђеног у оквиру теоријског дискурса детаљније је описан у оквиру: 4.1.2. *Актуелна мисао архитеката и урбаниста 1950-их: Прво саветовање архитеката и урбаниста СФРЈ*.

⁴⁰⁹ Даља еволуција мисли о човековој средини и увођење човека као значајног чиниоца друштвене средине у оквиру теоријског дискурса описана је детаљније у оквиру: 4.2.2. *Актуелна мисао архитеката и урбаниста 1970-их: Прва конференција УН о човековој средини*.

⁴¹⁰ О узајамној спрези средине и друштва детаљније у оквиру: 4.2.2. *Актуелна мисао архитеката и урбаниста 1970-их: Прва конференција УН о човековој средини*.

парадигму заснивала би се на променама у погледу: 1) садржине; 2) форме; 3) просторне диспозиције, као и у погледу учешћа човека, јер тек на тај начин „урбана и природна средина постају само једна”. На овај начин су доведене у паралелне равни статична физичка структура и динамични процеси њеног развоја. Поред полазишта које се налази у оквиру планског и теоријског приступа развоју територије Београда, поље за потенцијалну операционализацију обухвата и мапирани истакнуте изграђене и елементе природности. Мапирани елементи природности⁴¹¹ повезивањем у мрежу носе потенцијал унапређења укупне предеоне структуре посматрано са природно-еколошког аспекта. Ови елементи, заједно са изграђеним⁴¹² унутар новоформиране мреже сведоче и о друштвеним, односно културно-историјским процесима развоја територије Београда друге половине XX века. Поред ових елемената и мапирана места порозности⁴¹³ носе потенцијал формирања мреже у циљу системске трансформације предела, а кроз примену неких од принципа пројектовања уз примену елемената природности⁴¹⁴.

⁴¹¹ Детаљније у оквиру: 5.1. *Градити природу: планирани елементи природности од значаја за развој целине предеоне структуре Београда.*

Такође, и у оквиру планова 1950. и 1970. истицани су одређени елементи природности, чији је степен остварености и потенцијал за актуелне процесе развоја од значаја за овај приступ трансформацији:

Мисао и план 1950. године: Ташмајдански парк, парковски терен код „Пионира”, теразијски продор ка Сави, проширење Калемегданског парка на Горњи и Доњи град, приобаље Дунава, земунско шеталиште, Бежанијска коса, Ратно острво, Ада Циганлија, Ново гробље, Звездара, Авала, Јајинци, Макиш, Кошутњак, Фискултурни појас Бањица.

Мисао и истакнути елементи 1972. године: Велико ратно острво, Ада Циганлија, Бањица, Дедиње, Торлак, приобаља.

⁴¹² Неки од издвојених елемената су раније описани у оквиру: 5.2. *Градити у природи: изграђени елементи од значаја за развој територије града Београда*, али је могуће и мапирање додатних.

⁴¹³ О овоме је било детаљније у оквиру: 6.1.1. *Планирање и развој града 1980-их: „омогућавање континуитета у трајању града”.*

⁴¹⁴ Детаљније у оквиру: 6.1.2. *Потенцијал места порозности: хетеротопија у граду и 7.1. Трансформација кроз пројекат: фрагменти природности као елемент пројектовања.*

7.3. Трансформација кроз програм: мреже, тачке и поље развоја (предео као динамичан процес)

Мапирани елементи предеоне структуре⁴¹⁵ представљају културалне продукте који обележавају предео и утичу на перцепцију града, како у материјалном тако и у симболичком смислу, али, такође, представљају и „терен потенцијалних сукоба или кохезије”, што имплицира даље „тенденцију сталних промена”⁴¹⁶. На основу различитих приступа променама, простор постаје „структурни медиј” кроз који је могуће позиционирати различите просторне метафоре⁴¹⁷.

Посматрано у односу на полазну премису да је архитектура један од облика *геста* којим је могуће дефинисати територију града, предлог трансформације кроз програм може се описати као „замах који изузетно брзо затвара и заклапа, а у функцији му је да хитро изведе потез којим се оно скривено манифестује, отвара и објављује”⁴¹⁸, који дефинишу пет основних одлика: чудесно; догађај; преправљање и померање; изражена мисао и емоција; и непрепознавање правила⁴¹⁹. Претходно мапирани простори, у односу на своје стање „између” и позиције у „порозној” структури града, носе потенцијал *геста* програмског *преступа* који би представљао полазиште за њихове даље трансформације.

Рedefинисање архитектонског *програма* као серије *стратегија* и *сценарија* заснива се на идејама Бернарда Чумија⁴²⁰, који полазећи од премисе да „не

⁴¹⁵ Елементи издвојени структуралном анализом предела Београда описани су детаљније у оквиру Главе 5. *Између теорије и праксе – градити природу vs. градити у природи: истакнути елементи предеоне структуре Београда*, а специфичност њиховог значаја нарочито у оквиру 5.3.1. *Интерпретативни потенцијал мапираних елемената о процесима и производима развоја*.

⁴¹⁶ Sharon Zukin, *Landscape of Power: from Detroit to Disney World* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1991).

⁴¹⁷ Детаљније у оквиру: 2.2. *Елементи* предеоне структуре дефинисани у процесу развоја територије града.

⁴¹⁸ Петар Бојанић и Владан Ђокић, „Шта је архитектурални гест?” У: Петар Бојанић, Владан Ђокић (ур.), *Архитектура као гест* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2011, 11–15).

⁴¹⁹ Детаљније у оквиру: 2.3. *Значај елемената предеоне структуре у процесу развоја територије града*.

⁴²⁰ Бернард Чуми (Bernard Tschumi) у својој књизи *Манхетн транскрипт* (*The Manhattan Transcripts*) користи дијаграм како би истакао начин на који сагледава архитектуру. Овом књигом покушава да редефинише улогу, односно могућности архитектуре и архитектонског

постоји архитектура без догађаја” пружају основ за програмска деловања у процесима трансформације града. Овакве идеје представљају полазиште и за модел трансформације којим се кроз програм и *кретање* врши *повезивање* места порозности укупне предеоне структуре града, односно елемената *ослобођене територије*, у *програмску* целину. Наглашавање и истицање вредности појединачних елемената, као и формирање *релација* између њих, доприноси динамичности укупног *стања* урбаног предела, негујући при том појединачне различитости.

У оквиру текста *Сплириза – Континуирана различитост*, Идис Турато наводи да *будућност архитектуре лежи у управљању и пројектовању веза, еколошких принципа и инфраструктура* које се крећу од *специфичног места* до територије у целини. Просторну манифестацију оваквог приступа промишљања, Турато описује кроз концепт који назива *Сплириза* (спајајући у њему Сплит, Ријеку и Загреб), а који представља „град-територију”, односно „континуирану, хетерогену и међусобно лако доступну урбанизовану платформу, односно неки нови територијални град”⁴²¹. Овакав приступ узима се за полазиште модела трансформација кроз *програм*, који на основу привремених и повремених интервенција програмског карактера претвара предео у *динамичан процес*.

Значај трансформација привременог и повремених карактера може се сагледати кроз теорију „момената” Анрија Лефевра (Henri Lefebvre), који је у односу на Бергсонов појам трајања (*durée, duration*) сугерисао значај моменталног, тренутног. Према Лефевру моменти су значајни временски периоди када су постојеће ортодоксности и прихваћени начини мишљења отворени изазовима, односно тренуци у којима ствари добијају потенцијал да буду преокренуте или радикално промењене⁴²²

размишљања. Основни став који Чуми износи је да „нема архитектуре без догађаја”, односно да су догађаји и акције, тј. људске активности оно што чини архитектуру.

У прилог истраживања оваквог приступа, Чуми подсећа да је контекст подједнако важан као и концепт и програм.

Bernard Tschumi, *Event-Cities 3: Concept vs. Context vs. Content* (New York: MIT Press, 2005).

⁴²¹ Идис Турато, *Сплириза – Континуирана различитост*.

<http://www.idisturato.com/2015/12/20/spliriza-kontinuirana-razlicitost/> посећено 16. марта 2016.

⁴²² Henri Lefebvre, *Elements of Rhythmanalysis*. originally published as *Éléments de rythmanalyse* by Édition Syllepse, Paris, 1992. (London and New York: Continuum, 2004, Reprinted 2004, 2005, 2006, 2007).

Посматрајући места порозности предеоне структуре као самосталне ентитете, својеврсне хетеротопије у савременом граду, привремено запоседање мења ритам њиховог (не)коришћења, представљајући моменте њиховог оживљавања. Ова места мапирана на културним и другим мапама, такође представљају нови значај и смисао друштвено конструисаног простора у савременом граду, као локус „где су вредности, идентитети и системи референције суочени једни са другима”⁴²³.

Имајући за циљ повезивања елемената, неки од могућих *сценарија* програмских трансформација у односу на карактер мапираних места порозности могу се остварити кроз:

- 1) *континуално повезивање* (формирање пешачких или бициклических маршрута повезивањем елемената природности и истакнутих изграђених елемената пешачком или бициклическом стазом);
- 2) *наглашавање дисконтинуитета* (коришћење мапираних елемената за разноврсне *догађаје*⁴²⁴ (повремена и појединачна дешавања кроз фестивале, филмове и представе), чијим би се активирањем мењали уобичајени *токови* кретања).

Разумевајући процес територијализације у складу са стварањем друштвеног значења у простору кодираних веза и одлика места порозности представљају оне елементе предеоне структуре који су детериторијализовани, при чему се процес детериторијализације⁴²⁵ посматра кроз дестабилизацију и уклањање кодова који додељују фиксно значење. С обзиром на то да ови простори немају фиксирана значења они представљају потенцијал могућности, што је основни квалитет трансформације кроз програм. На овај начин пројектовање и планирање постаје

⁴²³ Henri Lefebvre, *Writings on Cities* (Oxford: Wiley-Blackwell, 1996).

⁴²⁴ Gilles Deleuze, Tom Conley, „What is an Event”. In: Gilles Deleuze, Tom Conley. *The Fold: Leibniz and the Baroque* (London: Continuum, 1993), 86–95.

⁴²⁵ Овакав процес територијализације и детериторијализације враћају нас идејама Делеза и Гатарија (Делеузе анд Гуаттари (1980)) и ономе што они називају „избразданим” (стриатед) и „глатким” (смоотх) простором и процесима у вези са њима. Онако како их они дефинишу, „глатки” простори су неодређени, отворени и простори без ограничења, насупрот „избразданим” просторима које посматрју као коначно одређене и ограничене просторе.

Gilles Deleuze, Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and schizophrenia* (1987) (London: Athlone Press, 2004).

експеримент⁴²⁶, засновано на Делезовом и Гатаријевом ставу да простор и време не су фиксни, већ флуентни, конструисани на основу друштвених интеракција и конструкција.

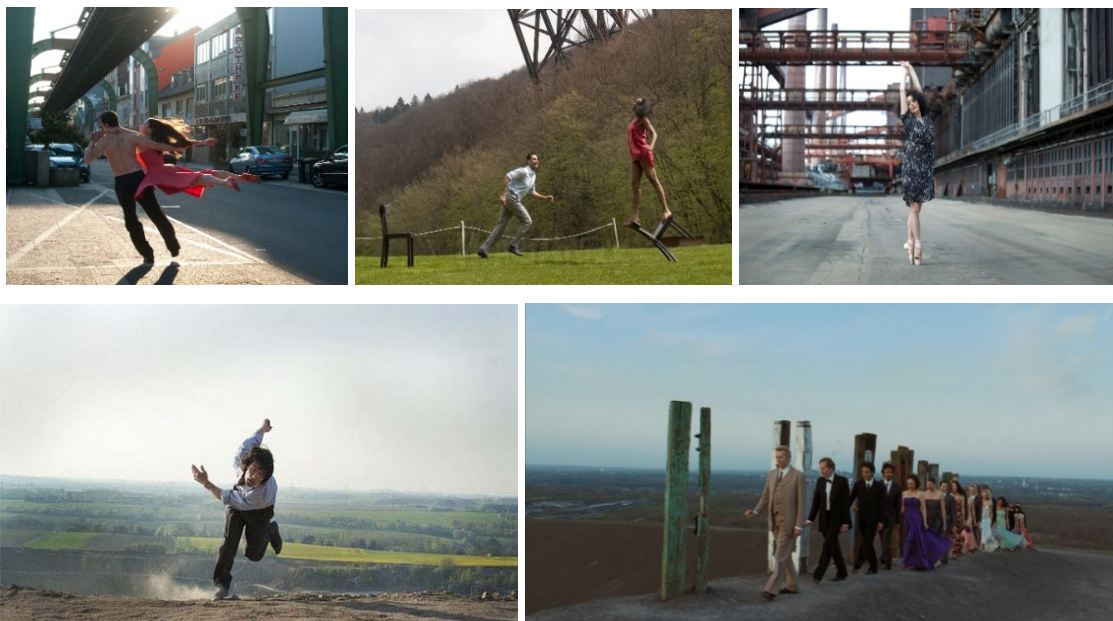
Трансформација кроз програм/преступ нема за циљ оповргавање претходних значења или система у којима су та значења настала, већ радије дестабилизацију и трансформацију бинарног односа између њихове раније улоге и могућих будућих улога у укупној структури града. Мисаони процес деконструкције⁴²⁷ нуди начин промишљања који производи разлике указујући на дестабилизацију система и нова значења елемената, што се узима за полазиште предложених модела трансформација.

Некада фрагментирани систем на овај начин постаје деконструисан, при чему поједини елементи услед промењених односа могу добити нова значења унутар структуре. „Преклапањем” *мреже* зелених простора и појединачних „урбаних артефаката” могуће је формирати просторни наратив, природно-архитектонску топографију одређеног слоја развоја предеоне структуре града. Деловањем унутар појединачних елемената или њихових међусобних релација могуће је учинити структуру динамичном.

Кроз деконструкцију претходних значења и конструкцију новог идентитета места, мапирана места порозности (укључујући и природне и изграђене елементе) представљају хетеротопије које представљају просторни потенцијал за манифестацију алтернативних пракси. На основу деконструисаних значења ови простори носе потенцијал облика деловања различитог временског и просторног карактера, чиме се одржава *импулс* унутар линије која их спаја. Линија која их спаја замишљена је као итинерар који спаја просторе доминатне природности са онима који су од културно-историјског значаја и од значаја за развој територије града. На тај начин се негује хетерогеност предеоне структуре, али уједно и поспешује њен квалитет.

⁴²⁶ Jean Hillier, „Straddling the Post-Structuralist Abyss: Between Transcendence and Immanence?” *Planning Theory*, 4 (2005): 271–299.

⁴²⁷ Jacques Derrida, *Of Grammatology* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976).
Christopher Norris, *Deconstruction: Theory and Practice* (London: Routledge, 1991).

Прилог 7.3.: Кадрови из филма Пина, редитељ: Вим Вендерс⁴²⁸

Раније анализирани принципи развоја предеоне структуре Београда друге половине XX века (посматрани кроз Генералне урбанистичке планове и релевантне ставове унутар теоријског дискурса) заснивали су се на посматрању човекове средине као јединствене целине природне и створене целине (Глава 4). Међутим, о оваквим приступима развоју сведоче само одређени истакнути елементи структуре (Глава 5). Упркос континуираном току мисли о приступу развоју града и човекове средине, одређени елементи и постојећа физичка структура сведочи о другачијим процесима и слојевима развоја (Глава 6). Услед промењених околности развоја мењали су се приступи, али су неке теме и циљеви остајали исти. Раније препознати приступи трансформацији у промењеним околностима (Глава 6), као и њихово довођење у везу са актуелним приступима развоју (Глава 7) и смештање у реални контекст Београда представљали су полазиште за предлог неких од могућности просторних интерпретација предложених модела трансформација.

⁴²⁸ Редитељ Вим Вендерс (Wim Wenders) врло вешто бира места снимања која постају сценографија савременог плеса кореографа Пине Бауш (Pina Bausch). Значајан број сцена сниман је на локацијама које су део ИБА Емшерпарк (IBA Emscher Park) пројекта, програма Интернационалне архитектонске изложбе која се одвијала кроз структуралне промене у немачкој области Рур у периоду од 1989. до 1999. године са циљем да покаже нове концепте у оквиру друштвених, културолошких и еколошких идеја. На овај начин, кроз сценичност и освешћивање, одабрани локалитети постају на још један начин активирани – програмски.

7.4. Неке од могућих просторних интерпретација предложених приступа трансформацији

„Разноврсност не дефинишу ни елементи нити скупови. Оно што дефинише разноврсност је И, као нешто што има своје место између елемената или између сетова. И, И, И – замуцкивање”.⁴²⁹

Методом формирања *итинерара* предлажу се везе унутар хетерогене структуре урбанизоване платформе града, чиме се истиче континуитет слојева развоја града, у просторном и културолошком смислу. На овај начин мења се „судбина” коришћења одређених места кроз њихово јасно позиционирање унутар целине и одређеног слоја развоја укупне територије града, чиме се остварује динамичност предеоне структуре. Оваква просторна и програмска интервенција врши се кроз тактичко повезивање одређених места од значаја за развој града, чиме се без обзира на њихову хронолошку неповезаност, остварује јединствена архитектонска топографија просторног наратива града. Тактике њиховог коришћења и повезивања могу бити различито остварене, почев од повезивања у физичком смислу – кроз различите облике коришћења, па до њиховог јасног позиционирања у оквиру менталне мапе града – кроз различите интервале и ритмично коришћење. Кроз различите програмске поставке оваквог умрежавања негује се урбана морфологија предеоне структуре града, док се кроз „оживљавање” њених елемената производе нове интерпретативне могућности како делова тако и целине, посматрано из различитих дискурса чији је урбани предео предмет интересовања⁴³⁰. У зависности од начина повезивања *природних* и *градивних*

⁴²⁹ It is not elements or the sets which define the multiplicity. What defines it is the AND, as something which has its place between the elements or between the sets. AND, AND, AND –stammering. Gilles Deleuze, Clarie Parnet, *Dialogues* (New York: Columbia University Press, 1987), in: Alessandra Ponte, „Maps and Territories”, *Log*, 30 (2014): 60–65.

⁴³⁰ J.W.R. Whitehead, Peter Larkham, *Urban Landscapes: International Perspectives* (London: Routledge, 1992).

Dolores Hayden, *The Power of Place: Urban Landscape as Public History* (Cambridge, Ma: MIT Press, 1997)

Agata Losantos, *Urban landscape: new tendencies, new resources, new solutions* (Barcelona: Loft Publications, 2007)

процеса са друштвеним и политичким гестовима⁴³¹ могуће је интерпретирати *линије* досадашњих токова развоја које могу повести ка будућим⁴³². У оквиру претходних делова истраживања⁴³³ описани су неки од токова развоја карактеристични за посматрани период (еколошко-продуктивни, геополитички (административно-управни), инфраструктурни (привредно-индустријски), друштвени (културно-историјски), као и визионарски приступ развоју), али и интерпретативни потенцијал елемената насталих у оквиру оваквих процеса развоја. Поред процеса истраживани су и производи промена⁴³⁴ насталих у процесу развоја, као и последице и потенцијали⁴³⁵ таквих промена. Довођењем у корелацију ранијих⁴³⁶ и актуелних тенденција развоја територије града, предложени су неки од потенцијалних приступа⁴³⁷ трансформацији. На овај начин постављен оперативни модел интерпретације и деловања има за основ прилагодљивост у односу на промене, при чему је фокус на иницирању и координирању разноврсних могућности које производе просторну матрицу и дефинишу оквир за будуће моделе *трансформације предеоне структуре*.

Повезивањем истакнутих елемената природности и изграђених елемената од значаја за развој територије града, циљ је просторним и програмским гестом формирати мреже унутар којих се негују *различитости* тачака у укупном пољу

⁴³¹ Lisa Benton-Short, John Rennie Short, *Cities and Nature (Routledge Critical Introductions to Urbanism and the City)* (London: Routledge, 2013 [2008]).

⁴³² Bruce Braun, Noel Castre, *Remaking Reality: Nature at the Millennium* (London: Routledge, 2005 [1998]).

Chris Reed, „Landscape Urbanism Practices: Precis + Case”. In: Dean Lamy, Michael Benedikt. *On landscape Urbanism* (Austin TX: Center for American Architecture and Design University of Texas at Austin School of Architecture, 2007).

⁴³³ У оквиру поглавља 5.3. *Мапирање елемената предеоне структуре од значаја за процес развоја територије града* и 5.3.1. *Интерпретативни потенцијал мапираних елемената о процесима и производима развоја*.

⁴³⁴ Погледати: 6.1.2. Потенцијал *места порозности*: хетеротопија у граду.

⁴³⁵ Погледати: 6.2.2. Стање целине и потенцијал елемената предеоне структуре.

⁴³⁶ Погледати: 6.2. Трансформација целине предеоне структуре: *старе* теме и *нови* приступи
6.3. Закључне напомене: Експериментална утопија „архитектуре територије”: елементи, везе, целина

⁴³⁷ Погледати: 7.2. Трансформација кроз пројекат:

фрагменти природности као елемент пројектовања

7.1. Трансформација кроз парадигму:

од фрагментарног деловања до формирања мреже (предео као систем)

7.3. Трансформација кроз програм:

мреже, тачке и поље развоја (предео као динамичан процес)

деловања, односно елементи унутар целине предеоне структуре. На овај начин *архитектонске топографије* сведоче о ранијим и антиципирају будуће процесе развоја.

Циљ је кроз тактичко умрежавање текста и места (просторни наратив) изместити се од репрезентативног елемента до територије, кроз деконструисање доминантних и *репозиционирање нових просторних наратива*, (нпр. наратив 1: *геополитички* / места 1: ЦК, СИВ, Хотел Југославија; наратив 2: *меморијални* / места 2: темељи Музеја револуције, парк пријатељства, Јајинци; наратив 3: *поетични-емотивни* / места 3: Пионирски град, Филмски град; наратив 4: *еколошки* / места 4: насеље Железник, Ада Хуја, Ада Циганлија; наратив 5: *инфраструктурни* / места 5: Лука Београд, конкурс за унапређење урбане структуре НБг-а; наратив 6: *технолошки* / места 6: фабрика Иво Лола Рибар, Бродоградилиште; наратив 7: *јавни* / места 7: Кошутњак, Звездара, Ташмајдан) – при чему би полазиште за акцију био критицизам као критичка просторна пракса. Методолошки посматрано, поред укрштања теоријског, практичног и визионарског приступа трансформацији предеоне структуре, као додатна равна посматрања и деловања употребљен је метод графичко-топографско-дијаграмског приказивања *позиција* претходно мапираних елемената значајних за целину.

Истраживање предлаже неке од могућих итинерара, као и принципе и циљ њиховог формирања. *Тежишта* предложених итинерара представљају издвојена *знамења природе* (Звездарска шума, парк Ушће и Кошутњак), препозната као просторне целине доминантне природности од значаја за процес досадашњих предеоних трансформација у оквиру посматраног периода⁴³⁸, која се повезују са истакнутим елементима (изграђени и елементи природности) у циљу формирања предеоне структуре као динамичног и вибрантног система (у односу на функцију и значење елемената и њихових међусобних релација).

⁴³⁸ Мапирана *знамења природе* раније су описана као један од облика идеолошке натурализације у оквиру: 4.3.2. *Истакнути елементи предеоне структуре: знамења природе (Звездарска шума, Кошутњак, Парк Ушће).*

Између *знамења природе* као тежишта итинерара мапирани су истакнути *елементи предеоне структуре* настали у процесу развоја територије Београда друге половине XX века⁴³⁹. Ови елементи обухватају како елементе природности, тако и изграђене елементе. У оквиру изграђених елемената у циљу испитивања могућих места примене предложених модела трансформација мапирани су и значајни изграђени елементи који су изван посматраног временског оквира, али представљају део структуре мапираних просторних целина доминанте природности.

ИТИНЕРАР 1, са своје две варијанте (1А и 1Б), за тежиште има Звездарску шуму и парк Ушће (и даље ка Земуну). Две варијанте њиховог повезивања настају класификацијом и повезивањем различитих елемената у циљу формирања релација – итинерар 1а повезује Звездарску шуму и парк Ушће преко приобалне зоне, док итинерар 1б повезује иста *знамења природе* преко централне зоне града. Итинерар 2 повезује Звездарску шуму и Кошутњак, док итинерар 3 повезује парк Ушће и Кошутњак. Поред ових, дата су и два предлога за умрежавање са удаљенијим значајним просторним целинама доминантне природности 3+ (од парка Ушће ка Макишком пољу, даље до Железника) и 3++ (од Кошутњака преко Кијева до Јајинаца и даље ка Авали)⁴⁴⁰.

У оквиру **ИТИНЕРАРА 1А** као значајни *елементи природности* мапирани су: Звездарска шума, Ада Хуја, Калемегдан, дунавско и савско приобаље, као и парк Ушће и Велико ратно острво. Као *изграђени елементи* који представљају значајне *тачке развоја територије* Београда у оквиру овог итинерара мапирани су: елементи *геополитичког „обележавања”* територије: зграда СИВ-а и некадашња зграда ЦК као (као и касарна у Звездарској шуми); елементи *друштвене*

⁴³⁹ Полазиште за приступ деловања: 5.3. *Мапирање елемената предеоне структуре од значаја за процес развоја територије града* 5.3.1. *Интерпретативни потенцијал мапираних елемената о процесима и производима развоја*

⁴⁴⁰ Ово је у складу са неким од визија умрежавања представљених раније у оквиру планираног развоја Београда: 4.1.1. *Планирање и развој града 1950-их: „проширивање територије”*, 4.2.1. *Планирање и развој града 1970-их: „архипелаг насеља у мору зеленила”*, као и представљеним потенцијалом умрежавања у складу са савременим приступима развоја града: 7.2. *Трансформација кроз парадигму: од фрагментарног деловања до формирања мреже (предео као систем)*.

производње простора, односно културно-историјског развоја: темељи Музеја револуције, Музеј савремене уметности, С.Ц. 25. мај (поред њих и Калемегдан, Кула Небојша и Опсерваторија у Звездарској шуми – из ранијих периода); као и елементи *инфраструктурно-привредног* развоја: Лука Београд, Авала Ада и Шљункара (Ада Хуја) (циглане у Звездарској шуми – из ранијих периода). Неки од мапираним елемената, у односу на тренутно *стање* и начин (не)коришћења представљају *места порозности* предеоне структуре Београда (Лука Београд, Шљункара, фабрика Авала Ада, али и Парк пријатељства, темељи Музеја револуције и Музеј савремене уметности), као и неке од простора *неоставрених визија* (Ада Хуја).

ИТИНЕРАР 1Б од значајних *елемената природности* обухвата: Звездарску шуму, Ново гробље, Ташмајдански парк, Пионирски парк, Теразијску терасу, парк Ушће и Дунавски кеј. Као значајне *тачке развоја* мапирани су елементи од значаја за *геополитички* (административно-управни) развој територије града: СИБ, зграда ЦК (Старо сајмиште, Скупштина, Стари двор, Главна пошта из ранијих периода); елементи *друштвеног* (културно-историјског) развоја: Хотел Југославија, темељи Музеја револуције, Музеј савремене уметности (меморијална архитектура Новог гробља и Опсерваторија из ранијих периода); као и места *неостварених визија*, у које спадају: Савски амфитеатар, Теразијска тераса и комплекс Ташмајдан.

ИТИНЕРАР 2, који формира мрежу истакнутих елемената предеоне структуре између Звездарске шуме и Кошутњака као знамења природе, од елемената природности обухвата: Звездарску шуму, Миљаковачку шуму, зелену површину насеља Браће Јерковић, парк Шумице, Бањичку шуму, Топчидерски парк и Кошутњак. У оквиру ових простора, или и у њиховој непосредној близини, налазе се и изграђени елементи настали у оквиру различитих процеса развоја: Источна капија града, С.Ц. Бањица, ВМА (ван посматраног периода: Железничка станица Топчидер, Конак кнеза Милоша).

ИТИНЕРАР 3 полази од парка Ушће као знамења природе, у оквиру ког се налазе: зграде СИБ-а и ЦК настали у оквиру геополитичког (административно-управног) развоја; Музеј савремене уметности као елемент друштвеног развоја; али и Парк пријатељства и темељи Музеја револуције као остаци ранијих визија. На парк Ушће се од елемената природности даље *надовезују* савско приобаље (некадашња „Бежанија плажа”), Ада Циганлија до Кошутњака, *тангирајући* изграђене елементе попут Старог сајмишта, Центра Сава или Хиподрома, али и Бродоградилишта које представља значајне елементе претходног инфраструктурно-привредног развоја, али и *места порозности* савремене предеоне структуре Београда. Поред овог *места порозности*, али у структури Кошутњака су и Пионирски и Филмски град, настали као елементи друштвеног развоја територије града.

ИТИНЕРАР 3+ се донекле поклапа са итинераром 3, осим што не иде до Кошутњака, већ даље, преко Макишког поља. Осим парка Ушће, савског приобаља и Аде Циганлије као истакнути елементи природности мапирани су још и Ада Међица и Савски кеј (у делу блокова 44, 45 и 70) до Макишког поља. У оквиру ових простора доминантне природности, поред Бродоградилишта, као *места порозности* налазе се још и ранжирна станица Макиш, али и прва фабрика „Иво Лола Рибар”, као и прво социјалистичко радничко насеље Железник, који сведоче о процесима *друштвене производње* простора.

ИТИНЕРАР 3++ наставља се даље на оне итинераре чије је једно од тежишта Кошутњак са циљем умрежавања истакнутих елемената природности на већој просторној дистанци. Овај итинерар умрежава Кошутњак са Миљаковачком шумом и даље преко каменолома Кијево са парком Јајинци, са тежњом активирања и елемената друштвене производње простора попут Пионирског и Филмског града, али и спомен-парка Јајинци.

Поред ових могуће су и другачије варијације комбинаторике, у зависности од постављеног критеријума сагледавања елемената и циља њиховог повезивања. Предложени итинерари формирану су у циљу истицања значаја и значења истакнутих елемената (изграђених и природности) предеоне структуре, док је њихово повезивање конципирано са сврхом унапређења квалитета укупне човекове средине Београда, засновано на критички преиспитаним тенденцијама претходних процеса развоја (Главе 4, 5 и 6)⁴⁴¹, али и његових савремених токова (Глава 7)⁴⁴².

⁴⁴¹ Глава 4. Између мисли и плана: формирање целине предеоне структуре Београда друге половине XX века

Глава 5: Између теорије и праксе – градити природу vs. градити у природи: истакнути елементи предеоне структуре Београда

Глава 6: Између стварности и визије: трансформација предеоне структуре Београда

⁴⁴² Глава 7: Потенцијални модели трансформације предеоне структуре Београда

7.4.1. Повезивање знамења природе и истакнутих елемената развоја: Београд

„Потребне су године да се упозна неки велики град. Можемо га, истина, упознати, или бар претрчати и за три дана, онако како нас већ водичи упуте. Ако, међутим, некоме хоћу да покажем сав Београд за цигло два сата, одведем га прво на Звездару и покажем му руком према западу. Под нама је Београд. У првом плану су циглане и гробља, као и на свим класичним ведулама. Затим се осећа хрптењача Београда – Булевар Револуције. Нешто даље је Маркова црква. Данас је већ тешко замислити Београд без ње! Доле је, знатно ниже Стари град. Сасвим у даљини, торањ Саборне цркве. Морам да кажем да ми је овај торањ, увек изгледао мање лепо од Сахат куле, која, одавде гледано, стоји као да је одмах уз њега. Сахат кула је дирљив споменик. Можда баш зато што је последњи, и то тако безазлени, знак освајача и непријатеља. Као да хоће да нас подсети да су и Турци, у овом граду, некад били код своје куће. Волели су га и дивно су умели да га опевају. Незаборавао је Београд са ове стране. Право је чудо како овај наш неуређени Београд може из даљине да изгледа достојанствено. Многи је странац, кога сам овамо доводио, баш то осетио. Тек одавде осети се како велико срце куца у овом граду.

„Београд нема правих архитектонских споменика”, кажем понекад, јер, као домаћих, треба да сам скроман. „Забога, он, је сам споменик!” – узвикнуо је један од мојих гостију.

Мислим да се боље ништа није могло рећи.

Затим своје пријатеље одведем, - пројуримо колима кроз град, - на супротну страну. Пређемо Саву и изађемо на кулу Сибињанин Јанка. Покажем им Београд тада са друге стране. Прво смо га видели с леђа. Гледамо га сада у чело.”⁴⁴³

⁴⁴³ Богдан Богдановић, „Две панораме” (1956), у: Богдан Богдановић, *Градословар* (Београд: Вук Караџић, 1982), 351.

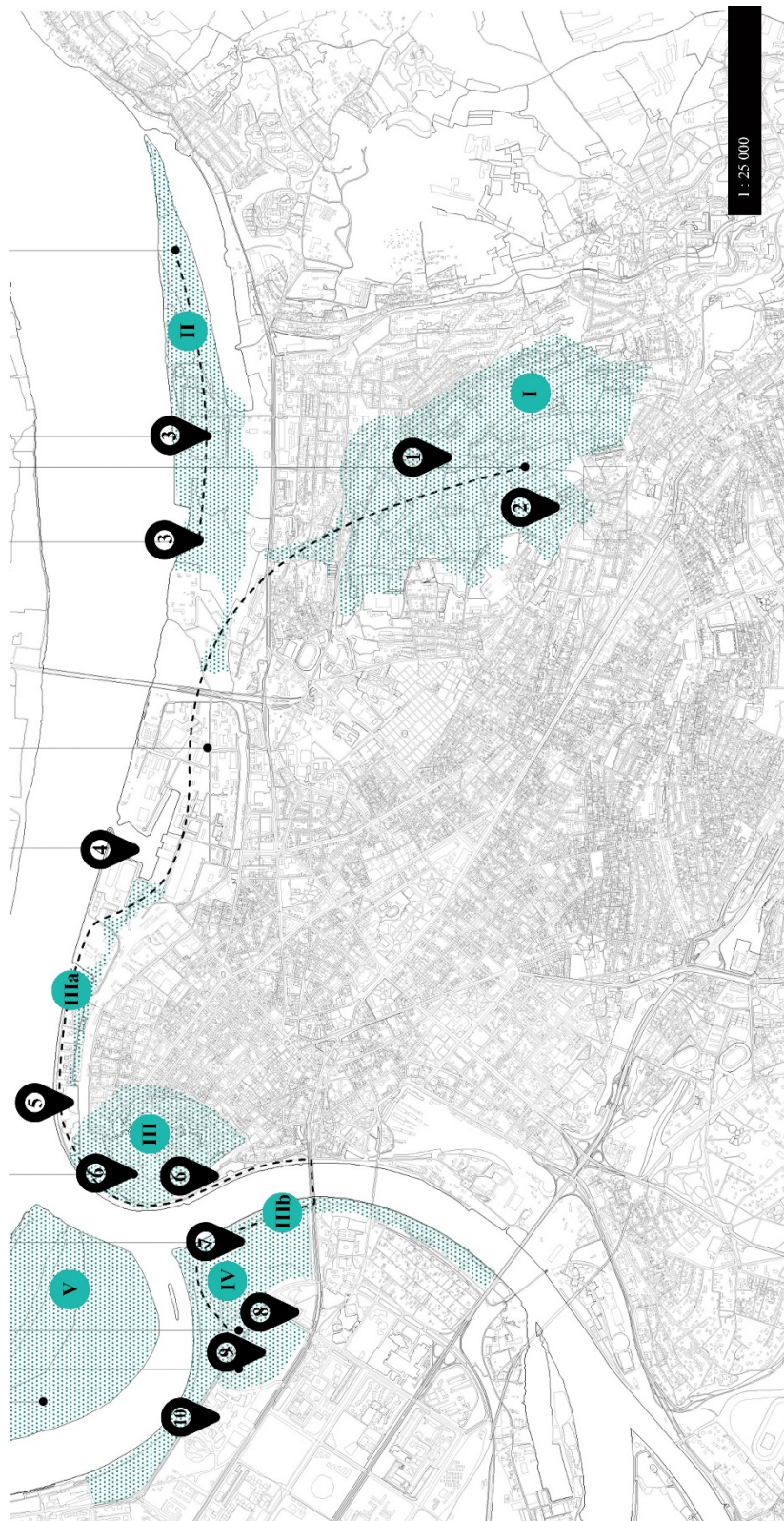
ПОВЕЗИВАЊЕ ЗНАМЕНА ПРИРОДЕ ЗВЕЗДАРА – ПАРК УШЋЕ

ИЗГРАБЕНИ ЕЛЕМЕНТИ (следије тачке развоја):

- 1 Опсерваторија
- 2 Цигане у Звездарској шуми
- 3 Авада Ада (фабрика хартије) и Шљункара
- 4 Јуца Веотрал
- 5 С.Ц. 25. мај
- 6 Калемегдан (и Кула Небојна)
- 7 Музеј Савремене уметности
- 8 Бивши ЦК
- 9 Темелна Музеја револуције
- 10 СИВ

ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНОСТИ:

- I Звездарска шума
- II Ада Хуја
- III Калемегдан (II I а, б – Дунавско и Савско шеталиште)
- IV Парк Ушће (са Парком пријатељства)
- V Велико ратно острво

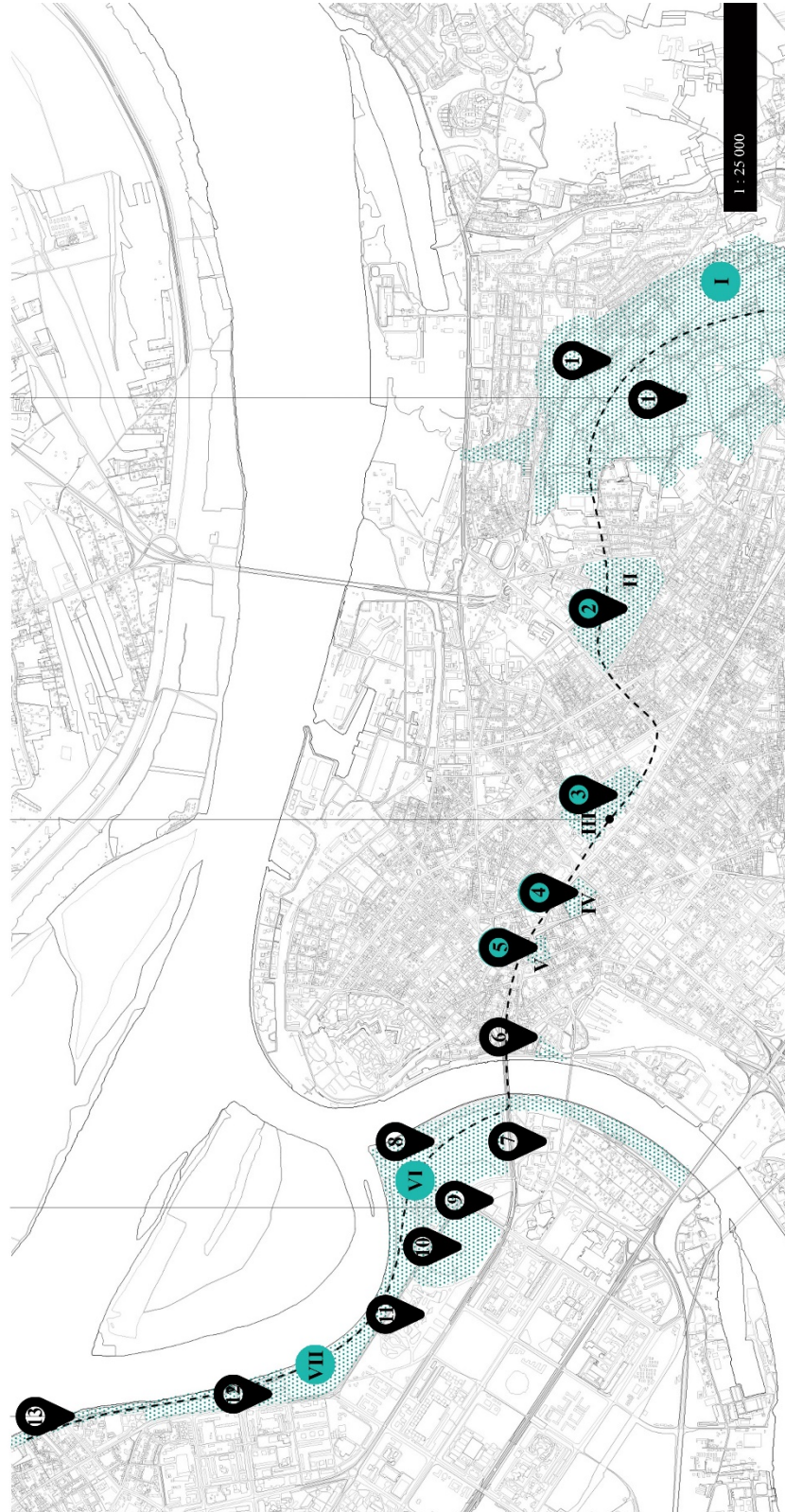
Дијаграм 7.4.1: Повезивање знамења природе Звездара – парк Ушће

ПОВЕЗИВАЊЕ знамења природе ЗВЕЗДАРА – ПАРК УШЋЕ

- ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНОСТИ:**
- I Звездарска шума
 - II Ново гробље
 - III Ташмајдански парк
 - IV Пионирски парк
 - V Терезијска тераса
 - VI Парк Ушће
 - VII Дугавски кеј

ИЗГРАЂЕНИ ЕЛЕМЕНТИ (значајне тачке развоја):

- 1 Опсерваторија (и циглане у Звездарској луци)
- 2 Ново гробље
- 3 Алеја великана, споменски меморијалне арх (комплекс Ташмајдан (објекти и значајности))
- 4 Стари двор, Скупштина, Главна пошта
- 5 Терезијска тераса (визујле)
- 6 Савски амфитеатар
- 7 Старо сајмиште
- 8 Музеј Савремене уметности
- 9 ЦК
- 10 Темелји Музеја револуције
- 11 СИВ
- 12 Хотел Југославија
- 13 Блок 1, 2 НБг
- 14 Зевчун

Дијаграм 7.4.3: Повезивање знамења природе Звездара – парк Ушће (кроз централну зону града)

ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНОСТИ:

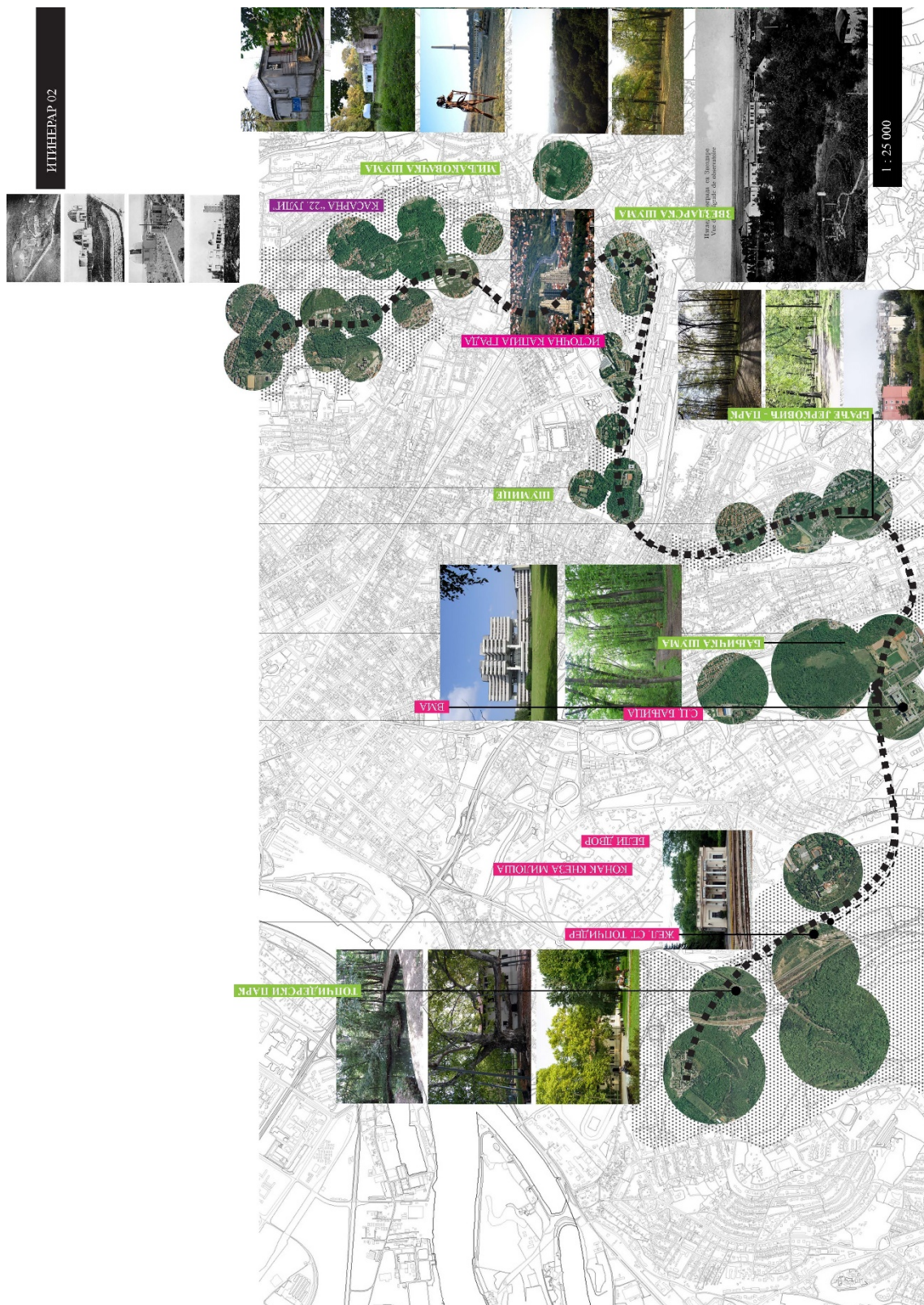
- I Зvezдарска шума
- II провери на карти?
- III Шумице
- IV Браће Јерковић парк
- V Бављачка шума
- VI Топчидерски парк

ИЗГАЂЕНИ ЕЛЕМЕНТИ (значајне планске развоја):

- 1 Касарна „22. Јули“ (у Зvezдарској шуми)
- 2 Источна каптија града (потенцијални видиковци)
- 3 СЦ Бављача (пеккарски планови развоја)
- 4 ВМА
- 5 Бели двор (провери шта гачно)
- 6 Конак Кнеза Милоша
- 7 Стара железничка станица Топчидер

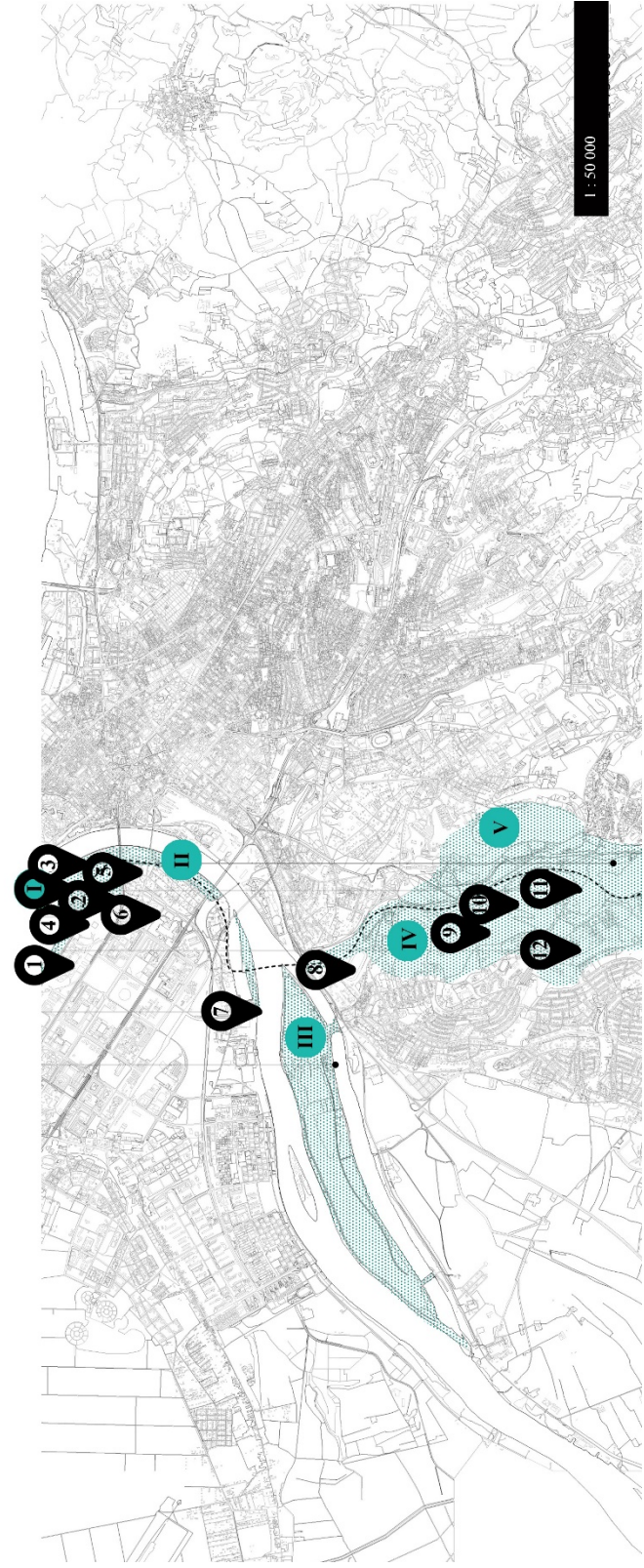

Дијаграм 7.4.5: Повезивање знамења природе Зvezдарска шума – Кошутњак

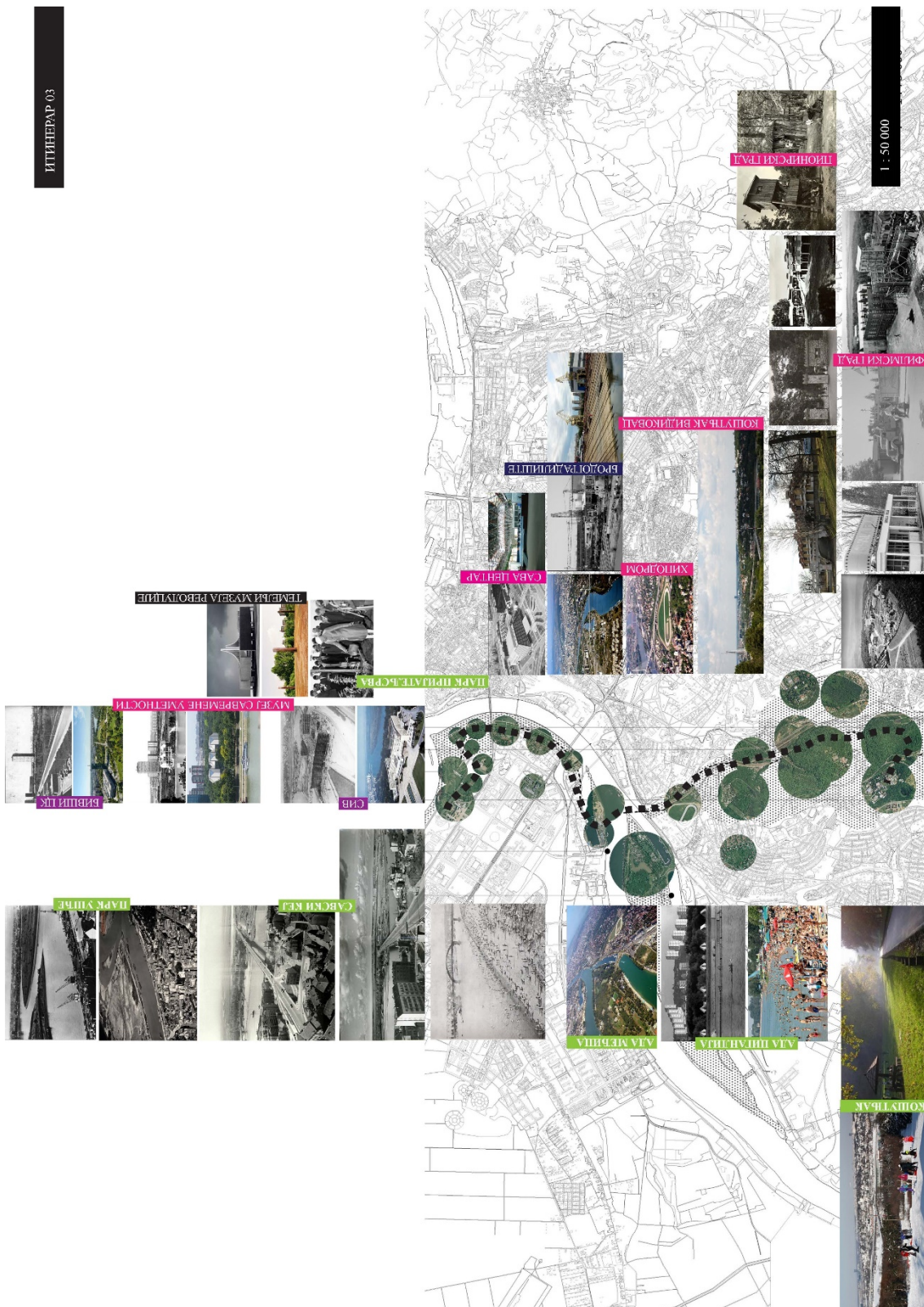

Дијаграм 7.4.6: Повезивање знамења природе Зvezдарска шума – Кошутњак: истакнути елементи

- ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНОСТИ:**
- I Цркв Ушће
 - II Савски кеј
 - III Ада Циганлија
 - IV Кошутњак
 - V Топчидерски парк
- ИЗГРАЂЕНИ ЕЛЕМЕНТИ (значајне тачке развоја):**
- 1 СВВ
 - 2 ЦК
 - 3 МСУ
 - 4 Темсви Музеја револуције
 - 5 Старо сејмшће
 - 6 Сава пеглар
 - 7 Бролоградскипште
 - 8 Хиподром
 - 9 Ски стаза
 - 10 Хајдучка чесма
 - 11 Плонирски град
 - 12 Филмски град

Дијаграм 7.4.7: Повезивање знамења природе парк Ушће – Кошутњак

Дијаграм 7.4.8: Повезивање знамења природе Звездарска шума – Кошутњак: истакнути елементи

ПОВЕЗИВАЊЕ значајна природе ПАРК УШЋЕ – МАКИШ – ЖЕЛЕЗНИК

ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНОСТИ:	ИЗГРАЂЕНИ ЕЛЕМЕНТИ (значајне тачке развоја):
I Парк Ушће	1 СИБ
II Савски кеј	2 ЦК
III Ала Међица	3 МСУ
IV Ала Циганија	4 Темели Музеја револуције
V Макиш (*замњашени парк)	5 Бродоградилште
	6 Блокови 70 и 70а
	7 Блокови 44 и 45
	8 Равњарна станица Железник
	9 Фабрика „Иво Лола Рибар“
	10 Прво социјалистичко радничко насеље

Дијаграм 7.4.9: Повезивање просторних целина природности парк Ушће – Макиш – Железник

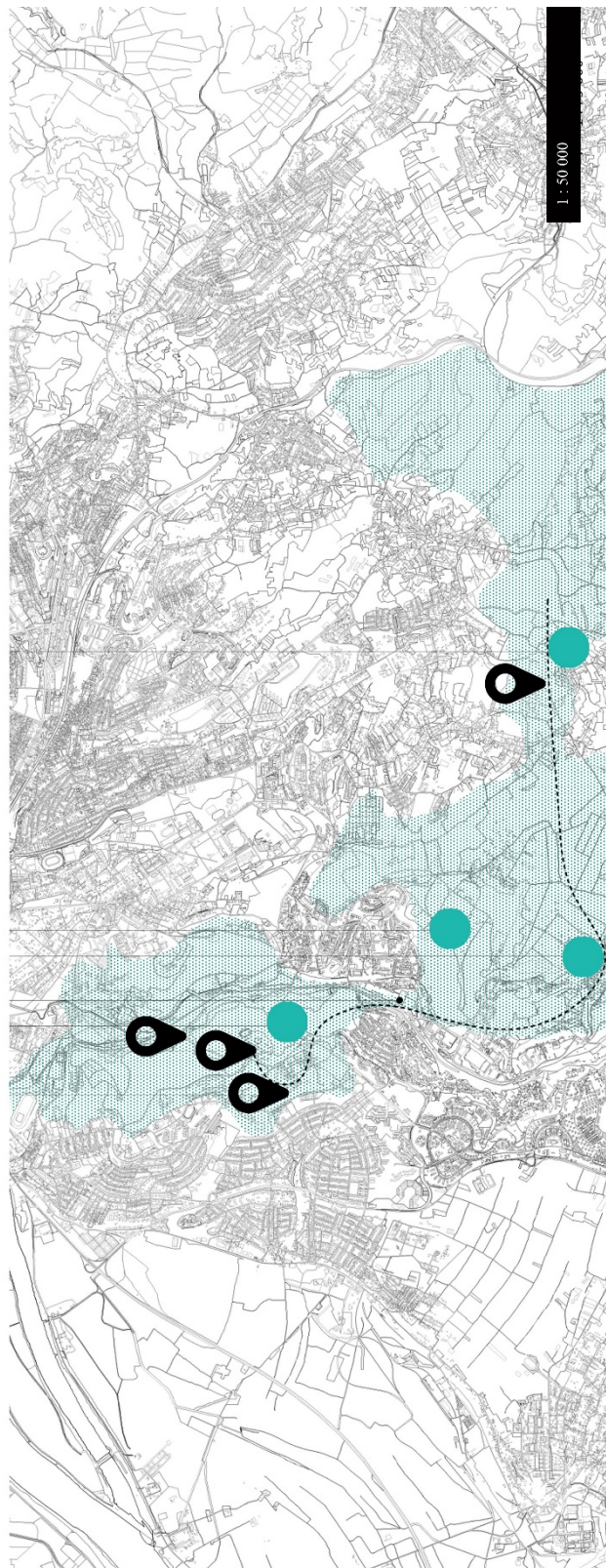
Дијаграм 7.4.10: Повезивање просторних целина природности парк Ушће – Макиш – Железник: истакнути елементи

ИЗГРАЂЕНИ ЕЛЕМЕНТИ (старајте тачке развоја):

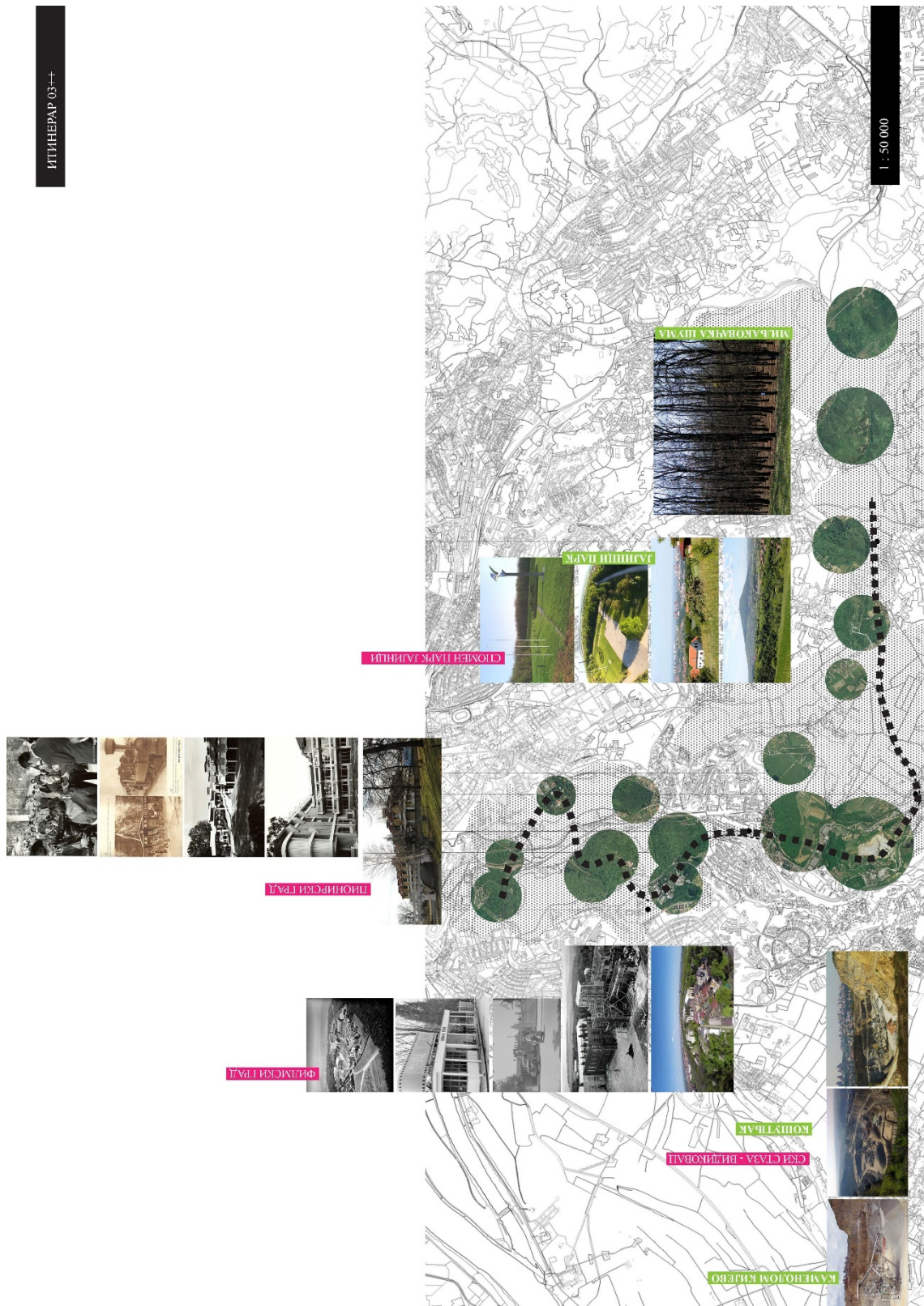
- 1 Село слава (визовица)
- 2 Пионирски град
- 3 Филмски град
- 4 Спомен парк Јајинци

ЕЛЕМЕНТИ ПРИРОДНОСТИ:

- I Кошутњак
- II Каменилом Крјево
- III Миљковачка шума
- IV Јајинци парк

Дијаграм 7.4.11: Повезивање просторних целина природности Кошутњак – Јајинци

Дијаграм 7.4.12: Повезивање просторних целина природности Кошутњак – Јајинци: истакнути елементи

„Поучно је повући паралелу између картографије и архитектуре. Обе области припадају практичним уметностима; обе су старије од историје; и обе су, од самог почетка, биле више или мање под контролом својих корисника.”⁴⁴⁴

Топографски метод анализе и приказа просторних интерпретација предложених приступа трансформацији предеоне структуре Београда има за циљ артикулацију места кроз историјске референце и прожимање актуелне мисли, идеологије и културе који се огледају у архитектури и урбанизму. Предложене архитектонске топографије имају за циљ представљање карактеристичног (кроз физичко и ментално сазнање), али и формирање облика репрезентације који пре артикулише него што описује, на основу чега се и предлог *флексибилног манифеста* може окарактерисати као „оптимистична, али не и утопистичка мисао”.

Предложени *итинерари* имају за циљ наглашавање *интерпретативног просторног наратива* постојеће предеоне структуре, уз неговање значаја појединачних *елемената*, као и испитивање потенцијала будућих *трансформација предеоне структуре*. Преклапањем матрице природних и изграђених елемената мапирана су она места која су од значаја за досадашњи процес развоја територије, али и она која носе могућност примене неког од предложених *модела трансформације* у циљу унапређења предеоне структуре као *целине*.

Сваки од предложених итинерара на основу мапираних елемената и њиховог међусобног умрежавања представља *просторни запис* претходних процеса трансформације предеоне структуре Београда, али и могућ *просторни полигон* за примену неког од предложених модела трансформације (кроз пројекат, програм или парадигму). Применом модела трансформације кроз пројекат могуће је унапредити карактер природности укупне предеоне структуре трансформацијом

⁴⁴⁴ „The drawing of a parallel between cartography and architecture is instructive. Each lies in the field of the practical arts; each is older than history; and each, since its beginnings, has been more or less under the control of its consumers.”

Arthur H. Robinson, *The Look of Maps*, 1952. цитирано у:

Jill Desimini, „Cartographic Grounds,” *Places Journal* (2013).

<https://placesjournal.org/article/cartographic-grounds-projecting-the-landscape-imaginary/>
посећено 15. августа 2016.

неких од *места порозности* уз помоћ савремених архитектонских принципа. На овај начин се мења *карактер* ових места, те она од *места порозности* постају саставни део *умрежених елемената* предеоне структуре и уопштено део *продуктивне матрице* развоја територије града. Моделом програмске трансформације могуће је активирати укупну мрежу или њене појединачне елементе кроз привремене интервенције које би представљале експериментални полигон за будуће, трајне трансформације. На основу резултата појединачних пројектантских или програмских трансформација могуће је тестирати неке од приступа будућег парадигматског развоја градова.

Применом одговарајућих принципа трансформације у односу на околности развоја одређена култура „производи” предео и територију, чиме долази до њиховог поновног стварања и „ре-продукције”. Да би овај процес био доведен до нивоа оперативног неопходно је деловати у оквиру „архитектуре територије”, која за полазиште узима структурални приступ сагледавања и предела и територије, на основу ког елементи предеоне структуре представљају трагове прошлости процеса и слојева њиховог формирања, и који даље, представљају подлогу за будуће облике трансформације кроз архитектонску интервенцију (пројектантског, парадигматског или програмског карактера).

Предложени приступи трансформацији предеоне структуре одвијају се кроз два паралелна тока: у оквиру природног (кроз реверзибилни процес освајања и обнављања), као и у оквиру изграђеног (кроз процесе грађења, напуштања и поновног коришћења). Сваки од предложених приступа у складу је са концептом „постајања” (*becoming*) који има функцију утицаја, пре него сличности. Предложени модели у функцији су унапређења укупне човекове средине кроз предложене моделе трансформације, који нису засновани на сличности са првобитним изгледом или функцијом, већ на потенцијалу који носи елемент унутар укупне структуре. Поштујући идентитет сваког појединачног елемента, али и међусобних веза, предложене трансформације доприносе укупном *стању* предеоне структуре кроз унапређење композиције унутар постојеће конфигурације.

Сваки од наведених модела трансформације кроз његову примену на конкретном просторном полигону Београда, представља предлог за *експерименталну утопију* у оквиру нове теорије планирања предела кроз *алтернативни модел* којим се доприноси „очувању и унапређењу слике и структуре урбаног предела”⁴⁴⁵. Узимајући за основ овакав модел, предложени облици архитектонског и урбанистичког деловања доприносе развоју града као целине, али и његових делова, у складу са *карактером предела*. Такође, предложеним облицима трансформација елемената порозности који чине систем предеоне структуре, извесно стабилним формира се карактеристичан однос изграђених и елемената природности, чиме се наглашава специфичност „слике” града.

Предложене просторне интерпретације (итинерари) засновани су на структуралној анализи предела, која је имала за циљ да га ослободи његове формалне, материјалне дијалектике, користећи потенцијал свих оних могућих (постојећих и замишљених) релација између истакнутих елемената унутар структуре. На основу нових релација и значења елемената развијају се могућности нових модела повезивања и формирања система⁴⁴⁶. Попут Пиранезијевих ведута⁴⁴⁷, предложени итинерари кроз прошле, као и кроз будуће процесе развоја територије, користећи се постојећим елементима формирају „пејзаж имагинарног”. Уместо *знакова и трагова на ливади* кроз различите сценарије и облике трансформације активирају се различити *карактери* његових елемената или просторних целина: као *предео моћи*, *предео колектива* или *просторне наративе визије*.

Кроз предложене приступе трансформацији предеоне структуре и њихове просторне интерпретације предео Београда постаје динамичан, функционишући и кроз ментална и материјална чула, односно и кроз физичка и метафоричка својства, користећи потенцијал позиције и значења елемената унутар укупне структуре.

⁴⁴⁵ Невена Васиљевић, *Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије*, докторска дисертација (Београд: Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 2012).

⁴⁴⁶ Теоријско упориште детаљније описано у оквиру: 3.2. *Дефинисање целине предеоне структуре кроз односе елемената*.

⁴⁴⁷ О овоме је било више речи у оквиру: 3.3. *Мапирање трансформације предеоне структуре у процесу развоја територије града*.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

„Ја радим с нечим што је као речник боја – додаде Никон – а сам гледалац саставља од тог речника реченице и књиге, што ће рећи слике. Тако би могао и ти да радиш пишући. Зашто неко не би начинио речник речи које сачињавају једну књигу и читаоцу препустио да од тих речи сам склопи целину?“⁴⁴⁸

Истраживање показује да је у оквиру планова развоја територије Београда друге половине XX века третман изграђених и елемената природности, исказан кроз њихове појединачне позиције и значење, као и кроз системско сагледавање целине, био у складу са светски релевантним теоријским приступима о развоју човекове средине. Кроз испитивање паралелних временских токова истраживање показује подударност ставова у оквиру теоријског дискурса (мисли) и приступа изнетих у оквиру генералних планова о човековој средини као јединственој целини природне и урбане средине, односно издвојени су напредни ставови исказани кроз тежњу за остваривањем складног односа између изграђених и елемената природности унутар целине предеоне структуре.

Упркос паралелним токовима напредних ставова у домену теоријског деловања и светски релевантне мисли о целини предеоне структуре, односно јединственој човековој средини, процес практичног деловања и формирања њених елемената одвијао се у другом смеру. Ток „градње природе” подразумевао је *систем* истакнутих елемената природности, али су тек поједини од њих реализовани у потпуности, чиме је и циљ формирања целине био угрожен. Сличним темпом одвијао се и процес „градње у природи”, чији резултат представљају елементи изграђени у пределу некада доминантне природности, а који су кроз аспект територијалности утицали на дефинисање територије и друштвену производњу простора. На тај начин настали су појединачни елементи (природности и изграђени) од значаја за развој територије града и укупну структуру предела.

⁴⁴⁸ Милорад Павић, *Хазарски речник* (Београд: Вулкан издаваштво, 2014 [1984]), 88.

Кроз промењене услове развоја града мењали су се и *производи* таквих процеса, али су се неки од приступа развоју понављали. Промењени услови довели су до промене *стања* како целине предеоне структуре, тако и њених истакнутих елемената. Овакви процеси довели су до тога да истакнуте тачке губе на значају и значењу, али да кроз своју позицију постају *места порозности* укупне предеоне структуре, носећи нове облике потенцијала њеног будућег развоја. Без обзира на промењене околности развоја, архитектонско-урбанистичка мисао, исказана кроз конкурс и теоријски модел, као облике исказивања унутар теоријског дискурса, понављала је стару тему умрежавања елемената структуре, кроз предлог нових приступа деловања.

У циљу остваривања континуитета мисли (постављене још кроз прве планове и релевантне облике теоријског дискурса), као и наглашавање *значења* и *позиције* одређених елемената предеоне структуре користи се потенцијал мапираних елемената за испитивање неких од утемељених приступа трансформацији предеоне структуре у циљу успостављања *теоријског модела* будућих трансформација.

Посматрано у контексту трансформације предеоне структуре у процесу развоја територије Београда друге половине XX века, одређени елементи структуре изгубили су на свом примарном значењу, али својом позицијом носе потенцијал у процесу обнављања урбаног предела Београда. Фрагменти природног и изграђеног, као кодови који сведоче о досадашњим процесима развоја, представљају елементе кроз које је могуће нагласити али и делимично, или у потпуности, остварити „сан о мрежи зеленила”. Кроз предложене *моделе будућих трансформација предеоне структуре*, односно кроз парадигму, пројекат и програм, могуће је *умрежити* елементе природности и изграђене елементе, кроз чију се промену улоге и значења трансформише укупна предеона структура.

Трансформација предеоне структуре Београда посматрана је кроз *читање просторног наратива*, односно предео је посматран кроз његову представу, тј. чинове *репрезентације*, али и кроз *мапирање* онога што је материјално, настало кроз гест реализације, као просторна манифестација ових трансформација. Овакво посматрање захтева методолошке разлике у приступу, који се креће од

интерпретативног, преко емпиријског до оперативног. Међутим, између ових приступа нема јасних граница, с обзиром на то да и анализа *представа* о пределу (попут планова и различитих теоријских приступа) помаже у ситуирању онога што се дешава у пракси, као и за трасирање модела будућих трансформација, што је био крајњи циљ овог истраживања.

У циљу формирања културалне мапе структуралне промене предела и територије полазиште истраживања позиционирано је кроз став да архитектура и урбана форма представљају два културална продукта који најдиректније обележавају предео и друштвени аспект територије града, како у материјалном, тако и симболичком смислу, али без обзира на своју физичку трајност представљају терен сталних промена и потенцијална места нових трансформација. У односу на просторне *позиције* и могућности *утицаја* елемената (природних или изграђених) унутар (предеоне) структуре, могуће је дефинисати потенцијал успостављања нових релација унутар формиране територије града у циљу повезивања постојећих елемената у *продуктивне системе*⁴⁴⁹.

На основу постојеће предеоне структуре циљ је био нагласити њену *сложеност* и *хетерогеност* кроз формирање мреже и повећање интензитета њеног коришћења. Кроз формирање мреже наглашава се значај *разлика* унутар структуре, а које описују одређене процесе развоја, као и могућих релација између њих, чиме се остварује динамичност укупног система. На тај начин формиран урбани портрет негује значај истакнутих елемената који сведоче о досадашњим процесима развоја, а уједно носе потенцијал будућих трансформација.

Елементи предеоне структуре издвојени у оквиру постојеће конфигурације услед развоја различитих релација носе потенцијал формирања *композиција* различитих интерпретативних могућности. Успостављањем релација између изграђених и елемената природности кроз неговање *различитости* могуће је формирати различите *интерпретације мрежа* – од друштвених, културно-историјских, преко политичко-економских до еколошки *продуктивних матрица града* (исказане кроз различите *конфигурације* и *композиције* елемената предеоне структуре).

⁴⁴⁹ Пре свега се мисли на производњу нових значења и могућности употребе постојећих елемената кроз формирање продуктивних друштвених, културно-историјских, али и еколошких система.

Кроз преглед укупне структуре територије града (било изграђене или природне) може се остварити интеракција унутар система на основу појединачних вредности и фрагментарних интервенција. Поштовање континуитета процеса развоја природних или друштвених вредности, појединачне интервенције, било конфликтних или комплементарних вредности, представља интегрални део оваквог процеса. Тек тада укупна структура може одражавати у потпуности вредности својствене природи, као и других друштвених вредности на основу којих град представља „палимпсест пејзажа” хибридности, који укључује „динамичку интеракцију између природе, технологије и хуманости”.

У оваквим условима посматрања урбаног предела могуће је поставити основе за „експерименталну утопију”, односно „флексибилни манифест”, чија би се *пракса* заснивала на синтези објективне (стратешке) анализе и *тактикама* експерименталног деловања. Поновним сагледавањем ранијих намера и процеса деловања циљ је био мапирати кључне тачке развоја и токове мисли и на основу искуства прошлог дати смернице за будућа деловања. Наставак (или реализација) идеје о коришћењу „повољног природног положаја” Београда, кроз предлоге трансформације наслеђене архитектуре у природном и наставак (реализацију) повезивања зеленила предложен је кроз формирање специфичних *итинерара* Београда. Формирањем *итинерара*, као трајекторије које повезују *места* сличних карактеристика, могуће је *повезати* места са доминантним карактером природности са онима која су од значаја за културно-историјски развој града у јединствени *систем*, чиме се квалитативно (културолошки, функционално и еколошки) унапређује предеона структура Београда. Кроз мрежу и предложене *итинераре* наглашени су елементи који су од значаја за предеону структуру или процес дефинисања територије града. На тај начин развој територије града представља процес, чији се производи огледају у елементима предеоне структуре, док је динамичност промене условљена моделом трансформације, како природног тако и изграђеног.

Истраживање не даје примат ни једном од два посматрана феномена (нити природном ни изграђеном), већ покушава да их „помири” у оквиру *просторног наратива* (*maple*) културалног (политичко-историјског, друштвеног и еколошког) процеса развоја града. Значај се огледа у мапи културалних ведута Београда, али и унапређењу квалитета животне средине. На овај начин постављен је *асамблаж* (претходних и будућих) знања и (просторних, пројектантских) гестова.

Прилог 7.4.1.: Завршни кадрови серијала Млади папа (Young Pope), редитељ Паоло Сорентино (извор: приватна архива)⁴⁵⁰

Поред смерница за експериментално деловање у домену просторног, истраживање даје још два предлога методолошког карактера. У циљу формирања адекватног модела трансформације предеоне структуре ово истраживање, на основу примењених метода и процеса истраживања, предлаже нов начин сагледавања града, односно концепт *рас-територијализације* (растер + територијализација; структура + процес)⁴⁵¹. Концепт рас-територијализације представљао би приступ сагледавања укупно формиране територије града, кроз све елементе њене предеоне структуре, на начин у коме се сваки елемент сагледава као носилац одређеног значења, а уједно утиче на укупну структуру кроз мрежу одређених релација.

⁴⁵⁰ Савремена технологија (*Google Earth*) постаје један од алата драмског наратива. У завршним сценама серијала Млади папа италијански филмски редитељ Паоло Сорентино (Paolo Sorrentino), сценариста и књижевник, у кадровима који описују унутрашњу борбу користи дурбин као симбол и алат за *zoom in* приказ, након чега следи *zoom out* ка сателитском снимку Земље (*Google Earth*), чиме успоставља релацију појединац vs. маса, односно човек vs. свет, а може се уопштено рећи и елемент vs. (целина) структуре.

⁴⁵¹ Своје полазиште овакав концепт налази у компјутерској науци у оквиру које *ратсеризован* графички приказ слике представља матрицу (тачкасто повезаних) података структурираних на начин да се могу ефикасно користити.

У односу на значај одређених просторних и временских *тачака* у оквиру процеса развоја територије града, као и карактера њихове променљивости, у циљу њиховог адекватног третмана и остваривања континуитета мисли у процесу развоја и трансформације као адекватан медијум за оваква и слична истраживања показује се *виртуелна мапа*.

Виртуелна мапа у доба дигитализације и *флуидности* 21. века представља адекватну платформу за формирање базе досадашњих мисли и праксе. На овај начин читање града постаје двосмерно – у смеру разумевања његове постојеће структуре, али и у смеру успостављања боље везе између њених елемената и „програмирању” будућих трансформација. Инспирирано реченицом Виктора Игоа „књига ће убити грађевину”⁴⁵² ово истраживање поставља нове изазове, а то је да неке од грађевина и идеја „оживи” – из домена градивног, кроз домен писаног измештајући их даље у домен виртуелног.

⁴⁵² Виктор Иго, *Звонар Богордичине цркве у Паризу* (Београд: Пчелица, 2011 [1832]).

ПОЈМОВНИК ТЕМАТСКИХ

ОДРЕДНИЦА значајних за истраживање

Предео –

За потребе истраживања предео се сагледава као ансамбл пракси које производе, детерминишу и одржавају односе између физичког и метафоричког, затим елемента и целине, као и објективног и субјективног, односно предео се посматра као медијум који обједињује различите процесе – друштвене, политичко-економске, струковне (укључујући и урбанистичко-архитектонске, теоријске и практичне), као и културно-историјске, а који доводе до „креативних тензија” између елемената који чине структуру предела.

Опширније:

1.1. Појмовно и концептуално дефинисање предела

Кључне референце:

- Han Lörzing, *The Nature of Landscape: A Personal Quest* (Rotterdam: 010 Publishers, 2001).
- James Duncan and Nancy Duncan, „(Re)Reading the Landscape,” *Environment and Planning D: Society and Space*, 6 (1988): 117–126.
- John Wylie, *Landscape* (London: Routledge, 2007).

Територија –

Територија се посматра као историјски и географски специфичан облик гео-политичких, културно-историјских и друштвених фактора развоја, али и нарочито кроз аспект *територијалности*, који има знатно *активнију конотацију* од просторности. На основу овакве поставке територија се посматра као људска друштвена творевина, при чему територијалност представља важан елемент начина на који људска удружења – културе и друштва формирају физичку структуру предела.

Опширније:

1.1. Појмовно и концептуално дефинисање територије

Кључне референце:

- Stuart Elden, *The birth of Territory* (Chicago: University of Chicago Press, 2013).
- Jean Gottmann, *The Significance of Territory* (Charlottesville: University of Virginia Press., 2015 [1973]).
- Antoine Picon, „What has happened to territory?”, *Territory, architecture beyond environment*, David Gissen guest editor, *AD Architectural Design*, 3 (2010): 94–100.

Територијализација и детериторијализација –

Територијализација се посматра као начин на који одређена култура „производи” територију, укључујући и процес њеног поновног стварања и „ре-продукције”. Детериторијализација се може посматрати као преузимање контроле и одузимање реда одређеном простору или месту (територији) које је на одређени начин већ утврђено (односно где су релације већ успостављене). Уопштено, детериторијализацијом се може описати било који процес који *деконтекстуализује скуп односа*, чинећи их видљивим и припремајући их за још другачијих актуелизација, стварајући могућности за *нова разматрања искуства простора и времена*. Сам процес детериторијализације може бити прецизније вреднован кроз реферирање и динамично преплитање са процесом *ретериторијализације* (поновног освајања).

Опширније:

- 1.1. Појмовно и концептуално дефинисање територије и
- 2.1. *Процеси* развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора

Кључне референце:

- Edward Soja, *Post-metropolis* (Oxford: Blackwell, 2000).

Архитектура / предео / територија

Архитектура посматрано у односу на концепт територије може се сматрати једним од могућих иницијатора њеног формирања, док посматрано у односу на концепт предела она представља елемент његове структуре који описује процесе дефинисања.

Архитектура у процесу дефинисања предела настаје као део његове *статичне физичке структуре*, која кроз објективну егзистенцију сведочи о процесима његовог формирања. На тај начин архитектура, као конститутивни елемент предела, представља друштвени и културни документ који сведочи о динамичним процесима његовог развоја. Приликом трансформације предела путем трансформације његових елемената и односа између њих, архитектура сведочи о начинима на које културе и друштва формирају физичке просторе, односно територију као друштвену творевину. На тај начин, кроз архитектуру као саставни и конотативни елемент структуре и процеса који дефинишу предео и територију, остварује се веза између ова два концепта.

Опширније:

1.3. Позиција архитектуре у процесу дефинисања предела и територије

Кључне референце:

- Vittorio Gregotti, „The Form of the Territory”. *OASE 80: On Territories*. (Amsterdam: NAI Publishers, 2010 [1966]): 7–22.
- Vittorio Gregotti, „Territory and Architecture,” In: Kate Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995* (New York: Princeton Architectural Press, 1996): 338–344.
- Tom Avermaete, Klaske Havik, Hans Teerds (eds.), *OASE Journal for Architecture: On Territories*, no. 80 (Amsterdam: Nai Publishers, 2009).
- David Gissen (ed.), *Territory: Architecture Beyond Environment* (London: Architectural Design Books, 2010).

Структуралност (предела и територије) –

Структуралност (предела и територије) подразумева да је сваки њен сегмент део веће целине, али и да може бити растављен у мање делове. Сви ти делови посматрају се на основу трагова своје прошлости, при чему *архитектонски пројекат*, при таквом начину посматрања предела и територије, има задатак да скреће пажњу на суштину контекста човекове средине путем трансформације њене форме.

Структурални приступ за полазиште узима да кључни елементи који учествују у грађењу предела „представљају чиниоце промена” док „структура као целина, одражава *карактер* и *ток процеса* у пределу”, при чему „структура представља *резултанту деловања* појединачних чинилаца која у успешним периодима *одржава склад*, а у кризним *несклад* међу *елементима система*”.

Посматрање предела кроз структуралну анализу има за циљ да га ослободи његове формалне, материјалне дијалектике, истичући као значајне све оне могуће релације између елемената унутар система (постојеће и замишљене).

Кључне референце:

- Vittorio Gregotti, „The Form of the Territory”. *OASE 80: On Territories*. (Amsterdam: NAI Publishers, 2010 [1966]): 7–22.
- Vittorio Gregotti, „Territory and Architecture,” In: Kate Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995* (New York: Princeton Architectural Press, 1996): 338–344.
- Maura Lucking, „The Form of the Discourse: A Contextual Hermeneutic of Vittorio Gregotti’s „Territory,”” presented at the *Belonging: Cultural Topographies of Identity* (Dublin: University College Dublin, 2012).

(Предеона) структура –

Дефинисање предеоне структуре има за циљ указивање на њен *појавни* и *процесуални* карактер, које креће од мапирања једног елемента, преко описа процеса настанка и развоја чиме се тежиште измешта са самосталног елемента на везе, односно релације које настају између елемената у процесу формирања целине.

Конфигурација (предела) –

Конфигурација предеоне структуре представља просторни аспект предела, те се кроз њу описују карактеристике физичке структуре предела. Различите *конфигурације* предела могу производити различите *функције* предела. **Функција предела** дефинисана је феноменом у односу на који се предео посматра и кроз релацију више

различитих одабраних елемената. За потребе истраживања предео се посматра у функцији читања културног и историјског обрасца развоја територије града, као и у циљу унапређења квалитета човекове средине и поља општег знања.

Композиција (предела) –

Композиција предела односи се на међусобне релације саставних делова, те се кроз њу пре описују „метафоричка” својства предела.

Кључне референце:

- Невена Васиљевић, *Планирање предела као инструмент просторног развоја Србије*, докторска дисертација (Београд:

Универзитет у Београду – Шумарски факултет, 2012).

- Donald Mitchell, „Landscape,” In: D. Sibley, P. Jackson, D. Atkinson, N. Washbourne (eds.). *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas* (London: I.B. Taurus, 2005), 48–56.

- Peirce Lewis, „Axioms for Reading the Landscape,” In: Donald William Meinig, John Brinckerhoff Jackson, *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays* (Oxford: Oxford University Press, 1979), 11–33.

Елементи предеоне структуре –

Елементи предеоне структуре представљају део „целокупне стварности”, подразумевајући друштвену праксу у целини, унутар које се како од изграђених, тако и од елемената природности производе *урбани феномени*.

Опширније:

2.2. *Елементи предеоне структуре* дефинисани у процесу развоја територије града

Кључне референце:

- Reyner Banham, *Los Angeles: The Architecture of Four Ecologies* (Oakland: University of California Press, 2009 [1971]).

- Sharon Zukin, *Landscape of Power: from Detroit to Disney World* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1991).

Просторно и/или метафоричко посматрање предела –

Статична физичка структура предела која сведочи о динамичним процесима формирања његовог значења представља „означавајући систем за производњу и пренос културних значења”, те представља „друштвени и културни документ” који је потребно *прочитати* како би се разумели „слојеви и процеси уписани у њему”. Оваква тумачења довела су до смене начина посматрања и разумевања предела, измештајући тежиште са „статичне природе симболичне репрезентације” ка наглашавању „динамичних и конститутивних елемената предела” и релација између њих (Robertson, Richards, 2003), односно од просторног ка метафоричком посматрању предела. Први аспект сагледавања описује појавно, спољашње обележје предела које објективно егзистира у физичкој стварности, док други аспект подразумева сагледавање свега оног што је ван граница искуства, асоцијативне структуре забележене кроз менталне мапе.

Кључне референце:

- Iain Robertson and Penny Richards, *Studying Cultural Landscapes* (London: Arnold, 2003).

Физички & друштвени простор –

У оквиру науке о простору, Анри Лефевр (Henri Lefebvre) измешта тежиште са посматрања простора кроз *геометријско* значење, који је у науци називан „еуклидски”, „изотропни” или „бесконачни” ка *друштвеном* посматрању простора, при чему је (друштвени) простор (друштвени) производ. Друштвени простор са собом носи карактеристике *менталног* простора (како га дефинишу филозофи и математичари) и *физичког* простора (дефинисан кроз чулне активности и перцепцију *природе*). Друштвени аспект посматрања града упућује на значај *друштвеног* облика производње простора у процесу развоја територије града, који се сагледава кроз различите облике територијалности. На овај начин смањује се дихотомија између природног и изграђеног присутна у концепту територије (и територијалности) кроз стварање неопходне везе између физичког (природног и

изграђеног) и друштвеног. У односу на овакав начин сагледавања, од посебног је значаја истраживање архитектуре – као материјалне пројекције друштва.

Опширније:

2.1. *Процеси* развоја територије града: однос физичког и друштвеног простора

Кључне референце:

- Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Wiley, 1992).

Појавни и процесуални карактер –

Предео је динамичан, с обзиром на то да „функционише” и кроз ментална и материјална чула, односно и кроз физичка и метафоричка својства. Истраживање предео и елементе његове структуре посматра пре као процес него готов конструкт, са тежњом да се трасирају и разумеју претходни процеси као полазиште за формирање будућих начина његовог „грађења”.

Репрезентативни vs.

репрезентације простора –

Према Лефевру *репрезентације простора* представљају концептуализовани простор, односно простор који стварају стручњаци – планери, архитекте и урбанисти и друштвени инжењери, као одређени тип уметника са научничким склоностима. Овај *облик* представља доминантан простор у сваком друштву, као и у процесу *друштвене производње простора*. За разлику од репрезентације простора *репрезентативни простор* представља онај простор који је непосредно доживљен путем *слика* и *симбола*, те отуда простор 'становника' и 'корисника'. Ово је простор над којим су остварени одређени облици *доминације*, те из тих разлога може бити доживљен као простор који „машта тежи да измени и прилагоди”.

Кроз класификацију и систематизацију елемената предеоне структуре као простора репрезентације или репрезентативног простора на основу физичког простора може се стећи увид у процесе и производе друштвеног развоја територије града. У циљу истраживања процеса развоја територије града тежиште се измешта са

физичке на друштвену производњу простора. Услед одређеног друштвеног поретка у процесу развоја територије града простором *репрезентације* могу бити обухваћени и *изграђени* и „природни” *елементи* његове *структуре*, који услед одређених процеса развоја могу постати *репрезентативни простори*. Приликом истраживања физичке структуре града неопходно је узети у обзир и процесе који их дефинишу као репрезентативне или просторе репрезентације у оквиру процеса *друштвене производње територије*.

Просторни наратив –

У оквиру тоталитета изграђене (или укупне предеоне) структуре одређени елементи (природни или изграђени) сведоче о одређеним процесима развоја, представљајући на тај начин културалне артефакте просторног наратива. Архитектура и урбана форма, окарактерисани су као „два културна продукта који најдиректније обележавају предео”, и град и нашу перцепцију града, како у материјалном, тако и у симболичком смислу.

Објекти као кодови комуникације (културални артефакти) –

Просторне промене представљати и структурне промене друштва, што указује на то да је простор основни „структурни медиј”, на основу чега су у пределу као „главном културном производу нашег времена” и „најбитнијем производу како моћи тако и маште”, позициониране (локализоване) различите „просторне метафоре”.

(Архитектонска) Топографија –

Топографија је географска категорија, али такође може бити и архитектонска.

Архитектонску топографију карактерише физичко представљање, али и ментално сазнање, о различитим местима, мапираним на основу њихове карактеристичности и оног што их чини другачијим, при чему њихов опис не би требало нити да оспорава, нити да пренаглашава њихову индивидуалност. *Топографија* је, у том случају, представљање

карактеристичног, али и облик репрезентације који пре артикулише него што описује.

Кључне референце:

- Ignasi de Solà-Morales, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture* (Cambridge, USA: MIT, 1996).
- David Leatherbarrow, „Topographical Premises,” *Journal of Architectural Education* (1984-), 57 (3) (2004): 70–73.
- Jill Desimini and Charles Waldheim (eds.). *Cartographic Grounds: Projecting the Landscape Imaginary* (New York: Princeton Architectural Press, 2016).

(Ре)интерпретације простора

Елементи предеоне структуре посматрани на тај начин носе потенцијал разумевања прошлости, конструисања садашњости и сугерисања будућности, у и том смислу они представљају алатке за оно што Лефевр дефинише као „вишеструко читање града”. Из тих разлога елементи унутар структуре посматрају се, пре свега, кроз значење и потенцијал остваривања веза унутар система, а мање кроз *стање* у ком се налазе.

Кључне референце:

- Henri Lefebvre, *Writings on Cities* (New York: Wiley, 1996).

Трансформација

Трансформација се за потребе овог истраживања посматра кроз просторни ниво територије, односно кроз промене предеоне структуре у оквиру формиране територије. Трансформација предеоне структуре посматра се кроз ниво промене у оквиру природног (кроз реверзибилни процес освајања и обнављања), као и у оквиру изграђеног (кроз процес грађења, напуштања и поновног коришћења). У циљу трансформације *предеоне структуре*, не само у спољном – формалном облику и изгледу, већ и кроз промене *карактера* и *стања* у оквиру формиране територије потребно је препознати досадашње *процесе трансформације*, али и мапирати *елементе* структуре који носе потенцијал будућих трансформација, чиме утичу и на потенцијалне промене целине.

Семантички приступ граду

Семантичким и заснованим на метафорама, приступом проучавања града и објеката у њему циљ је „прочитати” неке од слојева „приче” града, посматраног као културни палимпсест, кроз процесе и материјалне слојеве његових промена и развоја, при чему елементи предеоне структуре представљају *културалне кодове комуникације*.

Укупна територија града посматра се као *фигура* која говори о могућности целовитости система, док се елементи који је дефинишу посматрају као *кодови* којима је одређено њено значење. На овај начин формира се културални текст одређеног предела. Кроз деконструкцију претходних значења и формирање нових отвара се могућност за формирање нових система предеоне структуре.

Кључне референце:

- Роланд Барт, „Семиологија и урбанизам”. У: Милош Перовић (ур.) (2009). *Антологија теорија архитектуре XX века* (Београд: Грађевинска књига, 2009 [1967]), 191–201.
- Умберто Еко, „Функција и знак: семиотика архитектуре,” У: Петар Бојанић, Владан Ђокић (ур.), *Теорија архитектуре и урбанизма* (Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, 2009 [1973]), 479–505.

Хетеротопије

Хетеротопије су „врста ефикасно донете утопије у којима стварна места и сва друга (другачија) стварна места која се могу наћи унутар једне културе бивају симултано репрезентована, оспорена и извртута” (Foucault, 1986), то су контра-места у друштву која се баве контраверзама и прекидима у концептима друштва, с обзиром на то да су ова места „способна јукстапозиционирању у једном месту неколико места, неколико места која су међусобно неспојива” по ексклузивности места и корисника: „хетеротопије увек представљају систем отварања и затварања који их истовремено и изолује и чини пермеабилним.

Кључне референце:

- Michael Foucault, „Of the other spaces”.
Diacritics, 16 (1) (1986): 22–27.

Празни простори и „простори између”

Празан простор (terrain vague), онако како га Де Сола-Моралес дефинише, јесте место у граду које је празно и које није заузето од људи, нејасно и неизвесно, непрецизно и неограничено.

„Простор између” је оно што *није* простор, простор без сопствених граница, чији је облик изван идентитета, он је *између* других, оних чији односи дефинишу простор који се конституише као „простор између”. Ово је и „простор између” место друштвене, културне и природне трансформације: да то није простор погодан само за *кретање и размену*, већ да је то, уствари, једино место где су *постајање (becoming), отвореност* за будуће догађаје, *дигресије у просторном наративу* могуће. Укратко, то је простор на „граничним могућностима” као средиште „будућих догађаја”, потпуно просторна и временска категорија, односно сама суштина интеракције између простора и времена.

Кључне референце:

- Ignacio De Sola-Morales, „Terrain Vague”. In: Cynthia Davidson (ed.), *Anyplace* (Cambridge: MIT Press, 1995), 118–123.

ИЗВЕДЕНИ И СПЕЦИФИЧНО
ДЕФИНИСАНИ ПОЈМОВИ:

АРХИТЕКТУРА ТЕРИТОРИЈЕ

Архитектура територије подразумева измештање тежишта са пројектовања појединачних елемената предеоне структуре ка пројектовању *веза*. На тај начин повезују се концепти архитектуре и територије кроз повезивања процеса пројектовања и планирања који резултира формирањем јединствене целине предеоне структуре.

ФЛЕКСИБИЛНИ МАНИФЕСТ

Савремене околности развоја изискују поштовање прошлог, али и антиципирање будућих процеса трансформација, што упућује на потребу за *флексибилнијим* начином размишљања.

АЛТЕРНАТИВНИ ПРИСТУПИ ТРАНСФОРМАЦИЈИ

Алтернативни приступ трансформацији представља активирање *мрежа и тачака* (истакнутих елемената развоја) кроз ново *искуство и интерпретацију* елемената и структуре града. У оквиру посматрања савременог града као обновљеног предела у циљу успостављања односа између природе и наслеђене структуре, истраживање предлаже три потенцијална модела алтернативног приступа трансформацији предеоне структуре: 1) кроз *пројекат* – који представља *разлику* у односу на тренутно стање или начин досадашњег коришћења неких од елемената предеоне структуре („места порозности”) у просторима доминантне природности, а који су од значаја за досадашњи развој територије града; 2) кроз *парадигму* (стратегију) – у оквиру које се предео посматра као систем, те се на основу критичког осврта на претходне приступе и остварене реализације тежи успостављању мреже простора доминантне природности унутар структуре града; и 3) кроз *програму* привременог или повремениог карактера, који би представљао *преступ* у односу на досадашњи начин коришћења.

РАС-ТЕРИТОРИЈАЛИЗАЦИЈА (растер + територијализација; структура + процес)

Концепт рас-територијализације представља приступ сагледавања укупно формиране територије града, кроз све елементе њене предеоне структуре, на начин у коме се сваки елемент сагледава као носилац одређеног значења, а уједно утиче на укупну структуру кроз мрежу одређених релација.

БИБЛИОГРАФИЈА

ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА:

- Anonim. „Rezolucija I kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije”, *Tehnika*, 6 (1946): 173–174.
- Anonim. „Uslovi konkursa. Za zgradu centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Za zgradu Pretsedništva Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije,” *Tehnika*, 11-12 (1946): 339–342.
- Anonim. „Konkursi za Dom Centralnog komiteta KPJ i zgradu Pretsedništva vlade FNRJ”, *Tehnika*, 6 (1947): 141–148.
- Antonović, Savka. „Rezultati dosadašnje obnove i izgradnje Beograda,” *Beograd: generalni urbanistički plan 1950* (Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograda, 1951), 160–167.
- Arsić, Petar (org.), *Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda* (Beograd: Društvo arhitekata Beograda, 1985).
- Bajlon, Mate. „Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom”. *Tehnika*, 1: (1946): 5.
- Blagojević, Ljiljana. *Novi Beograd: osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike, Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 2007.
- Bogdanović, Bogdan. „Grad stvarnost – grad metafora”, *Arhitektura*, 172–173 (1980): 66–68.
- Bogdanović, Bogdan. „Reč predsednika ocenjivačkog suda,” *Budućnost Novog Beograda*. Vanredni broj, 3–5 (1986): 3–5.
- Bogdanović, Lj. „Zeleni prostori grada”, *Urbanizam Beograda*, 63-65 (1981): 108–121.
- Bogunović, Uglješa (ur.), „Budućnost Novog Beograda. Međunarodni konkursa za unapređenje urbane strukture Beograda,” *Arhitektura urbanizam*, vanredni broj (1986).
- Bojanić, Bojan, „Intervju sa arhitektom Konstantinom Kostićem”. *Arhitektura i urbanizam*, 35 (2012): 43–51.
- Bojović, Branko, „Beleške o zemljišnoj politici u Novom Beogradu.” U: Petar Arsić (ur.), *Međunarodni konkurs za unapređenje urbane strukture Novog Beograda*. Beograd: Društvo arhitekata Beograda, 1985, 125–130.
- Vujovic, Sreten and Mina Petrovic, „Belgrade’s post-socialist urban evolution: Reflections by the actors in the development process,” In: Kiril Stanilov (ed.) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (Dordrecht: Springer, 2007), 361–385.
- Vukotić Lazar, Marta, Marija Lalošević (ur.), *Beograd u mapama i planovima od XVIII do XXI veka*. (drugo izdanje) (Beograd: Urbanistički zavod Beograda, 2010): XXVI.
- Dakić Slavko i Fedor Kritovec. „Okolina je proces,” *Arhitektura*, 119-120 (1973): 35–39.
- Daniels, Stephen. *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States* (Cambridge: Polity Press, 1993).
- De Lauwe, Chombart. „Društvo, kultura i okolina,” U: B. Gluščević, S. Maričić, B. Perović, *Nauka, čovek i njegova okolina. Zbornik četvrte međunarodne konferencije Nauka i društvo*. Beograd: Udruženje „Nauka i društvo”, 1971, 15–25.
- De Solà Morales, Ignasi. „Territori/Territories,” *Lotus*, 110 (2001): 44–49.
- Dobrović, Nikola. „Obnova i izgradnje Beograda. Konture budućeg grada,” *Tehnika*, 6 (1946): 176–186.

- Dobrović, Nikola. „Središnji i regionalni (urbanistički) planovi”. *Tehnika*, 1: (1946): 8.
- Dobrović, Nikola. „Šta je gradski pejzaž; Njegova uloga i prednost u suvremenom urbanizmu,” *Čovjek i prostor*, Zagreb, 20 (1954): 1–3.
- Dorđević, Aleksandar. „Novi generalni urbanistički plan: Beograd 2000. godine,” *Urbanizam Beograda*, 4 (1969): 2–6.
- Dorđević, Aleksandar, Milutin Glavički (1972). *Generalni urbanistički plan Beograda* (Beograd, 1972).
- Dorđević, Aleksandar (ur.). „Tematski broj – Generalni urbanistički plan Beograda,” *Arhitektura i urbanizam*, (1972).
- Dorđević, Aleksandar. „Ekspoze”. *Urbanizam Beograda*, 19 (1972): 15.
- Elden, Stuart. *Mapping the Present: Heidegger, Foucault and the Project of Spatial History*. London: A&C Black, 2002.
- Ilić, Ljubo. „Urbanistički plan i njegova važnost za razvoj naših gradova i naselja,” *Izgradnja*, 5-6 (1950): 3–8.
- Ilić, Ljubo. „O urbanističkoj metodi”. *Izgradnja*, 5-6 (1950): 8–22.
- Jovanović, Tamara. *Prazni prostori Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 2010.
- Jovanović, Dragoljub. „Osnivanje i razvoj Beograda,” *Beograd: generalni urbanistički plan 1950* (Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograda, 1951), 22–40.
- Kardelj, Edvard. „Pozdravni govor na osnivačkoj skupštini Savjeta za zaštitu čovjekove sredine SFRJ,” *Arhitektura*, 119-120 (1973): 2–3.
- Krstić, Aleksandar. *Uređenje predela i park-šuma*. Beograd: Socijalistička poljoprivreda, 1951.
- Krstić, Branislav. *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Beograd: B. Krstić, 2014.
- Krstić, Branislav. „Une approche a la legislation de l’environnement,” In: Shigeto Tsuru (ed.), *Environmental disruption. Proceedings of International Symposium*. Tokyo: Asahi Evening News, 1970, 233–248.
- Krstić, Branislav. „Summary of Discussion,” In: Shigeto Tsuru (ed.), *Environmental disruption. Proceedings of International Symposium*. Tokyo: Asahi Evening News, 1970, 267–275.
- Krstić, Branislav. „Urbanizacija i ekonomske i društvene transformacije (Pokušaj komparativne dijagnoze: Bordo – abidžan), diskusija,” U: B. Gluščević, S. Maričić, B. Perović, *Nauka, čovek i njegova okolina. Zbornik četvrte međunarodne konferencije Nauka i društvo*. Beograd: Udruženje „Nauka i društvo”, 1971, 215–221.
- Krstić, Branislav. „Aktivna koncepcija zaštite prirode,” U: *Zaštita prirode i prostorno uređenje*. Zbornik radova. Beograd: Republički zavod za zaštitu prirode, 1974, 23–36.
- Krstić, Branislav (ur.). *Čovekova sredina i prostorno uređenje u Jugoslaviji –pregled stanja*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1979.
- Krunić, Jovan. „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza,” U: Krstić Branislav (ur), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista 1950-ih*. Beograd: B. Krstić, 2014 [1950], 156–163.
- Krstić, Branislav. *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Beograd: B. Krstić, 2014.
- L., V. „Filmski grad u Košutnjaku – ponos naše socijalističke otadžbine,” *Film*, 1–2 (1949): 105–107.
- Lazović, Zoran. *Istorijske odrednice razvoja Beograda i Savskog amfiteatra*. Nikšić: Jasen Lisina, 2003.
- Maksimović, Branko. „Postavljanje urbanističkog rada na realne osnove,” *Tehnika*, 2 (1946), 56–57.
- Maksimović, Branko. „O zelenilu Beograda, Godišnjak grada Beograda,” *Godišnjak grada Beograda*, knjiga III (1956): 325–366.

- Maksimović, Branko. „Plansko organizovanje prigradske zone velikog grada. S posebnim osvrtom na probleme šumsko-parkovskog pojasa Beograda,” *Godišnjak grada Beograda knj. XXIII – 1976*, (1976): 325–341.
- Mandić, Oleg. „Sociologija, ekologija, arhitektura,” *Arhitektura*, 119-120 (1973): 4–5.
- Mandić, Stanko. „Struktura regiona Beograda,” *Beograd: generalni urbanistički plan 1950* (Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograda, 1951), 61–70.
- Mandić, Stanko. „Organizacija i namena površina gradske teritorije,” *Beograd: generalni urbanistički plan 1950* (Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograda, 1951), 71–86.
- Margan, Ivo. „Zaštita čovjekove okoline,” *Arhitektura*, 119-120 (1973): 3–4.
- Macura, Milorad. „Arhitekt i projektovanje,” U: Branislav Krstić (ur.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista 1950-ih*. Beograd: B. Krstić, 2014 [1950], 163–173.
- Macura, Vladimir. *Grad i urbanizovan predeo*. Beograd: Šumarski fakultet, 1989.
- Macura, Vladimir. „Kratak pregled planova za Novi Beograd”, (1985): 140–155.
- Milinković, Stevan. „Zelene površine u generalnom planu Beograda,” *Beograd: generalni urbanistički plan 1950* (Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograda, 1951), 137–144.
- Minić, Oliver (ur.). *Beograd: generalni urbanistički plan 1950*. Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograd, 1951.
- Minić, Oliver. „Struktura grada i centri društvenog života,” *Beograd: generalni urbanistički plan 1950* (Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograda, 1951), 150–156.
- Minić, Oliver i Kosta Popović. „Površine za fiskulturu u Beogradu,” *Beograd: generalni urbanistički plan 1950* (Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograda, 1951), 145–149.
- Minić, Oliver. „Dvadeset godina planskog razvoja Beograda”. *Godišnjak grada Beograda*, XI–XII (1965): 87–95.
- Ostrogović, Kazimir. „O arhitekturi,” *Tehnika*, 1 (1946): 6–7.
- Perišić, Dimitrije. „Tretiranje prirodne sredine u fazi generalnog urbanističkog planiranja,” *Urbanizam Beograda*, 19 (1972): 63–65.
- Perović, Miloš. *Iskustva prošlosti*. Beograd: Građevinska knjiga, 2008 [1985].
- Petrić, Jakša. „Kinematografija u petogodišnjem planu,” *Film*, 3 (1947): 23–26.
- Petrinović, Zvonko. „Zaštita čovječje sredine i prostorno uređenje,” *Arhitektura*, 116 (1972): 5–7.
- Petrovic, Mina. „Cities after Socialism as a Research Issue”, 2004, <http://www.lse.ac.uk/Depts/Global>
- Pešić, Branko. „Završna reč,” *Urbanizam Beograda*, 19 (1972): 2.
- Ravnikar, Edvard. „Arhitekturi dajmo bolje uslove,” U: Krstić Branislav (ur.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista 1950-ih*. Beograd: B. Krstić, 2014 [1950], 325–347.
- Republički zavod za zaštitu prirode. „Rekli su o Generalnom planu”. *Urbanizam Beograda*, 19 (1972): 24.
- Reynders, Marcel. „Vers une Philosophie Ecoloque?” U: Shigeto Tsuru (ed.), *Environmental disruption. Proceedings of International Symposium*. Tokyo: Asahi Evening News, 1970, 40–48.
- Sedlar, Saša. „Naš veliki arhitektonski konkurs,” *Tehnika*, 1 (1947): 17–18.
- Seissel, Josip. „Osvrt na protekle arhitektonske natječaje,” *Arhitektura*, 8-10 (1948): 67–69.
- Somborski, Miloš. „Problemi urbanističkog planiranja Beograda,” *Beograd: generalni urbanistički plan 1950* (Beograd: Izvršni odbor N. O. Beograda, 1951), 5–11.

- Stanilov, Kiril (ed.). *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer, 2007.
- Stojanović, Bratislav. „Arhitektura Beograda od 1944-1954”, *Godišnjak grada Beograda knj. I – 1954* (1954): 1989–2000.
- Stojanović, Bratislav. „O osnivanju društva inženjera i tehničara”, *Tehnika*, 2 (1946): 40–41.
- Stojanović, Bratislav. „Neke postavke o budućem gradu i opštezemaljskom planiranju,” U: Krstić Branislav (ur), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista 1950-ih*. Beograd: B. Krstić, 2014 [1950], 173–190.
- Stojanović, Branislav. „Iz građe za istoriju Novog Beograda”. *Urbanizam Beograda*, 25 (1973): 32–36.
- Stržić, Zdenko. „Lik arhitekta,” U: Krstić Branislav (ur) (2014). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista 1950-ih*. Beograd: B. Krstić, 2014 [1950], 315–325.
- Tsuru, Shigeto (ed.). *Environmental disruption. Proceedings of International Symposium*. Tokyo: Asahi Evening News, 1970.
- United Nations. *Commission Économique pour l'Europe, Colloque de la CEE sur les problèmes de l'environnement. Rapport sur les travaux et la documentation du Colloque organisé par la Commission économique pour l'Europe des Nations Unies et tenu du 2 au 15 mai 1971, à Prague (Tchécoslovaquie) accompagné d'un voyage d'étude dans la région d'Ostrava (tchécoslovaquie) et de Katowice (Pologne)*, New York: Nation Unies, 1971.
- UN, „Problemi ljudske okoline. Izveštaj generalnog sekretarijata OUN,” (preneseno iz časopisa „Ekistics”, 173, 225–230, apr. 1970, prevod Dubravka Kritovec), *Arhitektura*, 106 (1970): 4–7.
- Ćorović, Dragana. *Beograd kao evropski grad u devetnaestom veku: transformacija urbanog pejzaža*, doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2015.
- Friedman, Samy. „Facing man and Society: the Challenge,” In: Shigeto Tsuru (ed.), *Proceedings of International Symposium: Environmental disruption*. Tokyo: Asahi Evening News, 1970, 32–37.
- H., L. „Naše buduće filmsko naselje,” *Film*, 2 (1947): 58.
- Harvey, David. *Consciousness and the Urban Experience*. Oxford: Basil Blackwell, 1985.
- Harvey, David. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
- Castells, Manuel. „Prostor protoka, prostor mesta: Materijali za teoriju urbanizma informacionog doba,” U: Petar Bojanić, Vladan Đokić (ur.). *Misliti grad*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2009, 204–218.
- Cosgrove, Denis. *Social Formation and Symbolic Landscape*. The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1998 [1984].
- Cagić, M. „Film treba da pomogne izgradnji zemlje,” *Film*, 1 (1946): 46–48.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА:

- Allen, Stan, Marc McQuade. *Landform building: architecture's new terrain*. Princeton: Princeton University School of Architecture, Lars Müller Publishers, 2011.
- Allen, Stan. „Field Conditions,” In: Stan Allen, *Points + Lines: Diagrams and Projects for the City*. New York: Princeton Architecture Press, 1999.
- Amoroso, Nadia. *The Exposed City: Mapping the Urban Invisibles*. London: Routledge, 2010.
- Avermaete, Tom, Klaske Havik and Hans Teerds (eds.), *OASE Journal for Architecture: On Territories*, no. 80, Amsterdam: Nai Publishers, 2009.

- Appleyard, Donald and Kevin Lynch. *Temporary Paradise?: a Look at the Special Landscape of the San Diego Region: a Report of the City of San Diego: Technical Appendix*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 1974.
- Armstrong, Justin. „On the Possibility of Spectral Ethnography,” *Cultural Studies: Critical Methodologies*, 10 (2010): 240–250.
- Aureli, Pier Vittorio, and Maria Shehrezade Giudici. *The Nomos of the Earth: Rethinking the Architecture of the Territory*. London: AA School of Architecture, Diploma Unit 14, 2015-2016.
- Banham, Reyner. *Los Angeles: the architecture of four ecologies*. London: University of California Press, (2009 [1971]).
- Bart, Roland. „Semiologija i urbanizam”. U: M. Perović (ur.) (2009). *Antologija teorija arhitekture XX veka*. Beograd: Građevinska knjiga, 2009 [1967], 191–201. Prevod: Irena Šentevska. Roland Barthes, *The Semiotic Challenge* (New York: Hill and Wang, 1988).
- Bell, Simon. *Landscape pattern, perception and process*. London: E&FN Spon, 1999.
- Benton-Short, Lisa and John Rennie Short., *Cities and Nature (Routledge Critical Introductions to Urbanism and the City)*. London: Routledge, 2013 [2008].
- Blagojević, Ljiljana i Dragana Ćorović, „Klimatske promene i estetika savremene arhitekture,” U: Vladan Đokić, Zoran Lazović, *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet, 2010, 19–33.
- Božović, Goran. *Tipovi antropogenih promena predela u Boki Kotorskoj*, doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Šumarski fakultet, 1989.
- Bogdanović, Bogdan. *Gradoslovar*. Beograd: Vuk Karadžić, 1982.
- Bojanić, Petar i Vladan Đokić, „Šta je arhitekturni gest?” U: Petar Bojanić, Vladan Đokić (ur.), *Arhitektura kao gest*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2011, 11–15.
- Braun, Bruce and Noel Castre. *Remaking Reality: Nature at the Millennium*. London: Routledge, 2005 [1998].
- Brenner, Neil, Stuart Elden and Henri Lefebvre. „State, Space, Territory,” *International Political Sociology*, 3 (2009): 353–377.
- Vasiljević, Nevena. *Planiranje predela kao instrument prostornog razvoja Srbije*, doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Šumarski fakultet, 2012.
- Viard, Jean. „Social conflict: guardian of the landscape” (Le conflit social, gardien du paysage), *Pages Paysages: Territories* (1992/93): 32–37.
- Viganò, Paola. „The Metropolis of the Twenty-First Century: The Project of a Porous City,” *OASE: On Territories*, 80 (2010): 091–107.
- Vidler, Anthony. „City of the Immediate Future,” In: Reyner Banham, *Los Angeles: The Architecture of Four Ecologies*. Oakland: University of California Press, 2009.
- Vidler, Antoni „Treća tipologija”. U: P. Bojanić, V. Đokić (ur.), *Teorija arhitekture i urbanizma*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2009 [2003], 325–331. (prevod: Vidler, A, „The Third Typology,” In: Alexander R. Cuthbert (ed), *Designing Cities: Critical Readings in Urban Design*. London: Blackwell Publishers Ltd., 2003, 317–22.
- Vujčić, Lejla. „Architecture of the *long durée*: Vittorio Gregotti’s reading of the territory of architecture,” *Arq*, 19 (2) (2015): 161–174.

- Gandy, Matthew. „Learning from Lagos.” *New Left Review*, 33 (2005): 37–52.
- Gandy, Matthew. *Concrete and Clay: Reworking Nature in New York City (Urban and Industrial Environments)*. New York: MIT Press, 2003.
- Girot, Christophe. „Vers une nouvelle nature,” In: Christophe Girot (ed.). *Landscape Architecture in Mutation - Essays on Urban Landscape*. Zürich: GTA Verlag, 2005, 19–34.
- Girot, Christophe (ed.). *Landscape Architecture in Mutation - Essays on Urban Landscape*. Zürich: GTA Verlag, 2005.
- Gissen, David (ed.), *Territory: Architecture Beyond Environment*. London: Architectural Design Books, 2010.
- Gottdiener, Mark. *The Social Production of Urban Space*. Austin: University of Texas Press, 1985.
- Graham, Stephen and Simon Marvin. *Splintered Urbanism: networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. London: Routledge, 2002.
- Gregotti, Vittorio. *Il territorio dell'architettura*. Milano: Feltrinelli, 1966.
- Gregotti, Vittorio. *New Directions in Italian Architecture*, trans. Giussepina Salvadori. (London/ New York: Studio Vista/ George Braziller, 1968).
- Gregotti, Vittorio. „Architecture, Environment, Nature,” In: J. Ockman (ed.), *Architecture Culture, 1943-1968: A Documentary Anthology*. New York: Columbia University Graduate School of Architecture, Planning, and Preservation, 1993, 400.
- Vittorio Gregotti, „Modificazione”, *Casabella*, 498-499 (1984), 2–3.
- Gregotti, Vittorio. „Territory and Architecture,” In: K. Nesbitt (ed.), *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995* (New York, Princeton Architectural Press, 1996), 338–344.
- Gregotti, Vittorio. „The Form of the Territory”. trans. Walter van der Star, *OASE 80: On Territories*, Amsterdam: NAI Publishers, 2009, 7–22.
- Grosz, Elizabeth. „In between: The Natural in Architecture and Culture,” In: *Architecture from the Outside: Essays on Virtual and Real Space* (Cambridge, USA: MIT Press, 2001), 90–105.
- Gottmann, John. *The Significance of Territory*. Charlottesville, University of Virginia Press, 2015 [1973].
- Daniels, Stephen. *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*. Cambridge: Polity Press, 1993.
- Dawdy, Shannon Lee. „Clockpunk Anthropology and Ruins Modernity,” *Current Anthropology*, 51/6 (2010), 761–793.
- Debord, Guy. *Theory of The Derive*. Paris: Les Lèvres Nues, 1956.
- Delaney, David. *Territory: a Short Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008 [2005].
- Deleuze, Gilles, Felix Guattari. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. London: Continuum, 1988.
- De Solà-Morales, Ignasi. *Differences: Topographies of Contemporary Architecture*. Cambridge, Mass, USA: MIT Press, 1996.
- De Sola-Morales, Ignasio. „Terrain Vague”. In: Cynthia Davidson (ed.), *Anyplace*. Cambridge: MIT Press, 1995, 118–123.
- De Certeau, Michel. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 1988.

- Delano Smith, Catherine. „Maps as Art and Science: Maps in Sixteenth Century Bibles,” *Imago Mundi*, 42 (1990): 65–83.
- Deleuze, Gilles and Tom Conley, „What is an Event”. In: Gilles Deleuze, Tom Conley. *The Fold: Leibniz and the Baroque* (London: Continuum, 1993), 86–95.
- Deleuze, Gilles, Felix Guatarri, *A Thousand Plateaus: Capitalism and schizophrēnia*. (London: Athlone Press, 2004).
- Deleuze, Gilles and Clarie Parnet. *Dialogues*. New York: Columbia University Press, 1987.
- Derrida, Jacques. *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976.
- Desimini, Jill and Charles Waldheim (eds.). *Cartographic Grounds: Projecting the Landscape Imaginary*. New York: Princeton Architectural Press, 2016.
- Desimini, Jill. „Cartographic Grounds,” *Places Journal* (2013).
<https://placesjournal.org/article/cartographic-grounds-projecting-thelandscape-imaginary/>
 posređeno 15. avgusta 2016.
- Diener, Roger, Jacques Herzog, Marcel Meili, Pierre de Meuron and Christian Schmid (eds.). *Switzerland: An Urban portrait. Book 1: Introduction. Switzerland – Presented in Terms of Networks, Borders, and Differences*. Basel: ETH StudioBasel, Contemporary City Institute, 2006.
- Duncan, James. *The City as Text: the Politics of Landscape Interpretation in the Kandyan Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Duncan, James and Nancy Duncan. „(Re)Reading the Landscape.” *Environment and Planning D: Society and Space*, 6 (1988): 117–126.
- Djokic, Vladan, Ana Nikezic, Natasa Jankovic, „Socially Responsible Architect – Toward Creating Place“. In: Narayanasamy, S. (ed.). *International Conference on Social Science and Management (ICSSM2014)*. USA, Illions, Chicago, 2014, 169–176.
- Djokic, Vladan, Ana Nikezic, Natasa Jankovic, „Learning from the Landscape: Toward Socially Responsible Architectural Education“. *2013 International Conference on the Modern Development of Humanities and Social Science (MDHSS2013)*. Hong Kong: Hong Kong Applied Science and Technology Research Institute, 2013, 166–170.
- Easterling, Keller. *Extrastatecraft: The Power of Infrastructure Space*. New York: Verso Books, 2014.
- Easterling, Keller. *Organization Space: Landscapes, Highways, and Houses in America*. Cambridge: MIT Press, 1999.
- Edelman, Bernard. „The Eye of the Law: Nature and Copyright” (L’œil du droit: Nature et droit d’auteur), *Pages Paysages: Territories* (1992/93): 14–21.
- Edensor, Tom. „Sensing the Ruin,” *Senses & Society*, 2 (2) (2007): 217–232.
- Eko, Umberto. „Funkcija i znak: semiotika arhitekture,” U: Petar Bojanić, Vladan Đokić (ur.), *Teorija arhitekture i urbanizma*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2009 [1973], 479–505.
- Elden, Stuart. „Thinking territory historically”. *Geopolitics*, 15 (4) (2010): 757–761.
- Elden, Stuart. „The Significance of Territory,” *Geografica Helvetica*, 68 (2013): 65–68.
- Elden, Stuart. „Land, terrain, territory,” *Progress in human geography*, 34 (6) (2010): 799–817.
- Elden, Stuart. *The birth of Territory*. Chicago: University of Chicago Press, 2013.
- ETH Studio Basel (ed.). *Territory: On the Development of Landscape and City*. Basel: ETH Studio Basel, 2016.

- Zukin, Sharon. *Landscape of Power: from Detroit to Disney World*. Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1991.
- Janz, Bruce. „The Territory is not the Map: Place, Deleuze, Guattari, and African Philosophy.” *Philosophia Africana*, 5 (1) (2002): 1–17.
- Kaika, Maria. *City of Flows: Modernity, Nature and the City*. New York: Routledge, 2008 [2005].
- Kačari, Masimo. „Polis i civitas: etnički koren i pokretna koncepcija grada,” U: Petar Bojanić, Vladan Đokić (ur.), *Misliti grad*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2011 [2004], 40–46. (prevod: Cacciari, M. (2004). „La città.” *Pazzini Editore, Villa Verucchio*, 7–21).
- Knabb, Ken. *Situationist International Anthology*. Paris: Bureau of Public Secrets, 2006.
- Kušić, Aleksandar (2014). *Promena urbanističko-arhitektonske paradigme na primeru beogradskih stambenih naselja: period jugoslovenskog kasnog socijalizma (1965-1991. godine)*, doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2014.
- Lamy, Dean and Michael Benedikt. *On landscape Urbanism*. Austin TX: Center for American Architecture and Design University of Texas at Austin School of Architecture, 2007.
- Landry, Charles. *The Art of City Making*. London: Sterling, VA: Earthscan, 2006.
- Lefebvre, Henri. *Elements of Rhythmanalysis*. (Éléments de rythmanalyse). London, New York: Continuum, 2007 [1992].
- Lefebvre, Henri. *Writings on Cities*. New York: Wiley, 1996.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford, OX, UK; Cambridge, Mass., USA: Blackwell, 1991.
- Lefevr, Anri. *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit, 1974.
- Leatherbarrow, David. „Topographical Premises,” *Journal of Architectural Education* (1984-), 57 (3) (2004): 70–73.
- Lewis, Peirce. „Axioms for Reading the Landscape,” In: Donald William Meinig, John Brinckerhoff Jackson, *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays*. Oxford: Oxford Univeristy Press, 1979, 11–33.
- Logan, John R. and Harvey Molotch. *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1987.
- Lucking, Maura. „The Form of the Discourse: A Contextual Hermeneutic of Vittorio Gregotti’s „Territory”,” presented at the *Belonging: Cultural Topographies of Identity*. Dublin: University College Dublin, 2012.
- Losantos, Agata. *Urban landscape: new tendencies, new resources, new solutions*. Barcelona: Loft Publications, 2007.
- Lörzing, Hans. *The Nature of Landscape: A Personal Quest*. Rotterdam: 010 Publishers, 2001.
- Maas, Winy. *Metacity/Datatown*. Rotterdam: NAI Publishers, 1999.
- Marot, Sebastien. *Sub-urbanism and the Art of Memory*. London: AA Publication, 2003.
- Marot, Sebastien. „The Reclaiming of Sites,” In: Corner, James (ed.). *Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Architecture*. New York: Princeton Architectural Press, 1999, 48–49.
- Maciocco, Giovanni. *Fundamental Trends in City Development*. Berlin: Springer, 2008.
- Maciocco, Giovanni. *The Territorial Future og the City*. Berlin: Springer, 2008.
- Maciocco, Giovanni. *Urban Landscape Perspectives*. Berlin: Springer, 2008.

- Meinig, David. *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays*. Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Mitchell, Donald „Landscape.” In: D. Sibley; P. Jackson; D. Atkinson; N. Washbourne (eds.). *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas*. London: I.B. Taurus, 2005, 48–56.
- Mitchell, Donald. *Cultural Geography: a Critical Introduction*. New Jersey: Blackwell Publishing Limited, (2000).
- Mitchell, William John Thomas. *Landscape and Power*. Chicago: University of Chicago Press, 2002 [1994].
- Mostafavi, Mohsen and Gareth Doherty (eds.). *Ecological Urbanism*. Baden: Lars Müller Publishers, 2016 [2010].
- McDonough, Tom. *The Situationists and the City: A Reader*. London: Verso, 2010.
- Neocleous, Mark. „Off the Map: On Violence and Cartography,” *European Journal of Social Theory*, 6 (2003): 409–425.
- Nesbitt, Kate (ed.). *Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965–1995*. New York: Princeton Architectural Press, 1996.
- Nikezić, Ana, Nataša Janković, „Kosutnjak – Landscape as a Learning System“. In: Brebia C. A., Hernandez S. (eds.). *Design and Nature VI. Comparing Design in Nature with Science and Engineering*. WIT Press, Southampton, 2012, 61–73.
- Nikezić, Ana. *Transformacija koncepta porodične kuće u uslovima urbane regeneracije gradskog centra*, doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2007.
- Nikezić, Ana, Nataša Janković, „Eko-matrica” kao mogući model transformacije predeone strukture Novog Beograda,” U: Vladan Đokić, Zoran Lazović (ur.). *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje: smernice i preporuke*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2014, 66–79.
- Nikezić, Ana, Nataša Janković, „„Eko-matrica“ kao strategija formiranja produktivnog urbanog pejzaža na primeru priobalja Novog Beograda“. Vladan Đokić, Zoran Lazović (ur.). *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje: razvijanje strategija i obrazaca*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet, 2013, 128–147.
- Nikezić, Ana, Nataša Janković. „Stanice nove prirodnosti u savremenom gradu,” U: Vladan Đokić, Zoran Lazović (ur.). *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje: razvijanje optimalnih modela*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet, 2012, 110–127.
- Nikezić, Ana, Nataša Janković, „Napušteni prostori kao impuls razvoja grada u svetlu klimatskih promena,” U: Vladan Đokić, Zoran Lazović (ur.). *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Arhitektonski fakultet, 2011, 126–143.
- Nikezić, Zoran, Ana Nikezić, Nataša Janković, „Fragments of nature as a development strategy of post-industrial landscape in light of climate change,” U: Ružica Bogdanović (ur.). *New Urbanity. Cities vs. Global Changes*. International symposium on sustainable development and planning. Belgrade: STRAND – Sustainable Urban Society Association, 2011, 144–153.
- Nikezić, Ana, Nataša Janković, „(Re)creating Urban Landscape: New Belgrade Riverfront,” U: Vujošević M., S. Milijić (ur.). *2nd International Scientific Conference Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance Conference Proceedings*. Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia, 2013, 1070–1081.

- Norberg-Shultz, Christian. *Genius loci: towards a phenomenology of architecture*. London: Academy Editions, 1980.
- Norberg-Šulc, Kristian. „Genius loci,” U: Miloš Perović (ur.), *Antologija teorija arhitekture XX veka*. Beograd, Građevinska knjiga, 2009 [1976], 560–571. (prevod: Norberg-Schulz, Ch, „Genius Loci,” *Lotus international*, 13 (1976): 57–67).
- Norris, Christopher. *Deconstruction: Theory and Practice* (London: Routledge, 1991).
- Ogrin, D., „Landscape as a research problem,” *Agricultural conspectus Scientifics*, 64 (4), Ljubljana.
- Picon, Antoine. „What has happened to territory?,” *Territory, architecture beyond environment*, David Gissen guest editor, *AD Architectural Design*, 3 (2010): 94–100.
- Picon, Antoine. „Anxious Landscapes: From the Ruin to Rust.” Translated by Karen Bates. *Grey Room*, 1 (2000), 65–83.
- Piranesi, Giovanni Battista, Gijs Wallis de Vries and Gies Pluim. *Piranesi: Le Vedute di Roma: a Journey Through the Eternal City*. Amsterdam: Heritage Editions, 2012.
- Ponte, Alessandra. „Maps and Territories”, *Log*, 30 (2014): 60–65.
- Ristić Trajković, Jelena. *Arhitektura i priroda: primena envajronmentalno-biheviornalnih teorija u arhitektonskom projektovanju*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2015.
- Robertson, Iain and Penny Richards, *Studying Cultural Landscapes*. London: Arnold, 2003.
- Rolf, Jenni, Christian Inderbotzin, Milica Topalovic, „Interview with Vittorio Gregotti”. *San Rocco*, 02 (2011), доступно на: <http://topalovic.arch.ethz.ch/materials/379/> (посећено: 17. октобра 2016.)
- Rossi, Aldo. „Arhitektura grada,” U: Perović, M. (ur.) (2009). *Antologija teorija arhitekture XX veka* (Beograd, Građevinska knjiga, 2009 [1966]), 415–422. (prevod: Rossi, A. (1966). *L'architettura della città*. Padua: Marsilio, 25–30).
- Rykwert, Joseph. *Vittorio Gregotti and Associates*. New York: Rizzoli, 1996.
- Sack, Robert David. *Human Territoriality: Its Theory and History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Sibley, D, Jackson, P, Atkinson, D, Washbourne N. (eds.). *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Ideas*. London: I.B. Taurus, 2005.
- Smets, Marcel. „Grid, Casco, Clearing and Montage,” in Robert Schafer and Claudia Moll (eds.). *About Landscape: Essays on Design, Style, Time and Space*. Munich: Callwey Birkhauser, 2002.
- Soja, Edward. *Post-metropolis*. Oxford: Blackwell, 2000.
- Soja, Edward. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso, 1989.
- Soja, Edward. „The Political Organization of Space, Commission on College Geography Resource”. Paper No 8, Washington: Association of American Geographers, 1971.
- Stevenson, Angus. *Oxford Dictionary of English*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Shane, Graham. „The Emergence of Landscape Urbanism,” U: Charles Waldheim (ur.). *The Landscape Urbanism Reader* (New York: Princeton Architectural Press, 2006), 55–67.
- Swyngedouw, Erik and Maria Kaika. „The Environment of the City or...The Urbanization of Nature,” In: Gary Bridge and Sophie Watson (eds.), *Reader in Urban Studies*. Oxford: Blackwell Publishers, 2000.

- Topalović, Milica. *Architecture of Territory: beyond the limits of the city: research and design of urbanising territory: inaugural lecture ETH Zurich, November 30, 2015*. Zurich: Assistant Professorship of Architecture and Territorial Planning, ETH D-ARCH, 2016.
- Topalovic, Milica and Narelle Yabuka. „The Missing Map: Exploring Singapore beyond the border”. Interview. (2013), dostupno na: http://topalovic.arch.ethz.ch/wp-content/uploads/2015/04/02-MATERIALS-_02-Texts-_2014-Topalovic-The-Missing-Map.pdf (posećeno 26. avgusta 2016).
- Tschumi, Bernard. *Event-Cities 3: Concept vs. Context vs. Content*. New York: MIT Press, 2005.
- Foucault, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France*, prevod: Graham Burchell. London: Palgrave Macmillan, 2007.
- Foucault, Michel and Gilles Deleuze, „Intellectuals and power: a conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze,” In: Donald Bouchard (ed.), *Language, Counter-memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. New York: Ithaca, 1997.
- Foucault, Michael. „Of the other spaces”. *Diacritics*, 16 (1) (1986): 22–27.
- Fuko, Mišel. „O drugim prostorima: Utopije i heterotopije,” U: M. Perović (ur.), *Antologija teorija arhitekture XX veka*. Beograd: Građevinska knjiga, 2009 [1986], 430–439.
- Hajdeger, Martin. „Građenje, stanovanje, mišljenje”. U: Vladan Đokić, Petar Bojanić (ur.) *Teorija arhitekture i urbanizma*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2009, 115–125.
- Harvey, David. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. New Jersey: Wiley, 1997.
- Harvey, David. *Consciousness and the Urban Experience*. Oxford: Basil Blackwell, 1985.
- Hays, Michael K. (ed.). *Architecture Theory since 1968*. Cambridge: MIT Press, 2000.
- Hayden, Dolores. *The Power of Place: Urban Landscape as Public History*. Cambridge, Ma: MIT Press, 1997.
- Hawkinson, Laurie, Barbara Kruger, Nicholas Quennell, Henry Smith-Miller, Allen Stanley, Mark Wigley, „Imperfect Utopia / Un-Occupied Territory,” *Assemblage*, 10 (1989), 19–45.
- Heynen, Nikolas, Maria Kaika and Erik Swyngedouw (eds.). *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism*. London: Routledge, 2006.
- Hiller, Jean. „Straddling the Post-Structuralist Abyss: Between Transendence and Immanence?” *Planning Theory*, 4 (2005): 271–299.
- Hindess, B. „Terrortory,” *Alternatives*, 31 (2006): 243–257.
- Hunt, John Dixon. *Greater Perfections: The Practice of Garden Theory*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010.
- Huyssen, Andreas. *Present Past: urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford: Stanford University Press, 2003.
- Calcatinge, Alexandru. *The Need for a Cultural Landscape Theory: An Architect's Approach*. Münster: LIT Verlag, 2012).
- Cvejić, Jasminka, Aleksandar Tutundžić, Aleksandar Bobić, Stojanka Radulović. „Zelena infrastruktura: prilog istraživanju adaptacije gradova na klimatske promene”. U: Vladan Đokić, Zoran Lazović (ur.) (2011). *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, 2011), 85–108.

- Connolly, William. *The Ethos of Pluralization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995.
- Collins' Dictionary of English* <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
- Corner, James (ed.). *Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Architecture*. New York: Princeton Architectural Press, 1999.
- Corner, James. „The Agency of Mapping: Speculation, Critique and Invention.” In: Cosgrove, D. (ed). *Mappings*. London: Reaktion, 1999.
- Corner, James. *Taking measures across American landscape*. New Haven: Yale University Press, 1996.
- Cosgrove, David (ed). *Mappings*. London: Reaktion, 1999.
- Cosgrove, Denis. *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1998 [1984].
- Council of Europe. *European Landscape Convention*. Florence: CO Europe, 2000.
- Crampton, Jeremy and Stuart Elden (eds.). *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*. Ashgate: Aldershot, 2007.
- Waldheim, Charles. „Aerial Representation and the Recovery of Landscape,” In: James Corner (ed.), *Recovering Landscape – Essays in contemporary landscape architecture*. New York: Princeton Architectural Press, 1999 [1935], 121–140.
- Waldheim, Charles. *The Landscape Urbanism Reader*. New York: Princeton Architectural Press, 2006.
- William, John and Thomas Mitchel. *Landscape and Power*. Chicago: University of Chicago Press, (2002 [1994]).
- Whitehead, J.W.R. and Peter Larkham. *Urban Landscapes: International Perspectives*. London: Routledge, 1992.
- Whiting, Sarah. „Subjectifying the Modern,” In: Ignasi de Solà-Morales, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture*. Cambridge, USA: MIT, 1996.
- Wylie, John. *Landscape*. London: Routledge, 2007.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

- AA School of Architecture, London, 2015-2016, *The Nomos of the Earth: Rethinking the Architecture of the Territory* (ментори: Pier Vittorio Aureli, Maria Sheherezade Giudici), доступно на: <http://www.aaschool.ac.uk/STUDY/UNDERGRADUATE/?name=dip14>, посећено 12. септембра 2016.
- Berlin 1928 und heute <https://1928.tagesspiegel.de/>
- Gissen, David. „Territory versus Territory.” *HTC Experiments*. <http://htcexperiments.org/2010/09/16/territory-versus-territory/>. (посећено 16. септембра 2015.)
- Delft University of Technology, *Borders Conditions and Territories* (руководилац пројекта: M.G.H.Schppnderbeek), доступно на: <http://www.bk.tudelft.nl/en/research/research-programmes/the-architectural-project-and-its-foundations/borders-and-territories/>, посећено 12. септембра 2016.
- Elden, Stuart and Peter Sigrist. „Territory and Transgression: An Interview with Stuart Elden”, by Peter Sigrist [polis] a collaborative blog about cities around the world (доступно на: <http://www.thepolisblog.org/> (посећено 4. септембра 2015.)

- Idis Turato, *Projektiranje različitosti – projektiranje nepredvidivog*.
<http://www.idisturato.com/2014/06/01/arhitektura-teritorija-projektiranje-nepredvidivog/>
 (poseћeno 16. марта 2016).
- Idis Turato, *Spliriza – Kontinuirana različitost* (доступно на:
<http://www.idisturato.com/2015/12/20/spliriza-kontinuirana-razlicitost/>, poseћeno 16. марта 2016).
- Idis Turato, *Svi smo mi Chuck Yeager* (доступно на: <http://www.idisturato.com/2014/03/16/svi-smo-mi-danas-chuck-yeager/>, poseћeno 12. маја 2016).
- Idis Turato, *Novi pogledi I Fotografije Mishke Hennera* (доступно на:
<http://www.idisturato.com/2015/04/12/novi-pogledi-i-fotografije-mishke-hennera/>, poseћeno 12. маја 2016).
- Idis Turato, *Letjeti I gledati očima Jenny Odell* (доступно на:
<http://www.idisturato.com/2011/11/06/letjeti-i-gledati-ocima-jenny-odell/>, poseћeno 12. маја 2016).
- Idis Turato, *Thomas Jefferson Grid* (доступно на: <http://www.idisturato.com/2016/01/03/thomas-jefferson-grid/>, poseћeno 12. маја 2016).
- Idis Turato, *Od goluba do drona* (доступно на: <http://www.idisturato.com/2014/08/10/od-goluba-do-drona/>, poseћeno 12. маја 2016).
- Knowlton School of Architecture, The Ohio State University, *Baumer Lecture Series + Events Autumn 2009: Territory* (John McMorrough, Monica Ponce de Leon, Matthijs Bouw, Robert Somol, Pierre Belanger, Doug Stockman, Garth Myers) (доступно на: <http://knowlton.osu.edu/news-and-events/lectures/archive>, poseћeno 12. маја 2016).
- Locating London's past <http://www.locatinglondon.org/index.html>
- Massachusetts Institute of Technology, пролеће 2016, *Territory: Spatial Reification of Power* (ментор: Gabriel Kozlowski, посебна тема: City Form), доступно на:
<https://ocw.mit.edu/courses/architecture/4-s26-territory-spatial-reification-of-power-spring-2016/>,
 poseћeno 12. септембра 2016.
- Merriem-Webster. *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*. Springfield: Merriem-Webster, 2003.
<http://www.merriam-webster.com/dictionary/transformation>
- Tice, Jim. *The Nolli Map and Urban Theory* (University of Oregon: Department of Architecture, 2005)
Website интерактивне Нолијеве мапе: <http://nolli.uoregon.edu/urbanTheory.html>
- Harvard University, Graduate School of Design, пролеће 2014, *Geo-Architecture: A Theory (and Pre-History) for an Emerging Aesthetic* (ментор: Hashim Sarkis), доступно на:
<http://www.gsd.harvard.edu/course/geo-architecture-a-history-and-theory-for-an-emerging-aesthetic-spring-2014/>, poseћeno 12. септембра 2016.
- Carta Històrica de Barcelona / Museu d'història de Barcelona
<http://cartahistorica.muhba.cat/index.html?lang=en#map=13/240321.14/5070261.42/2010//0/0/0/0>
- Seen, Allan and Jim Tice, „The Nolli Map as Artifact” (University of Oregon: Department of Architecture, 2005) The Interactive Nolli Map Website <http://nolli.uoregon.edu/artifact.html>
- Columbia University, Graduate School of Architecture Planning and Preservation, 2017 (2013),
Collecting Architecture Territories (директор: Mark Wasiuta), доступно на:
<https://www.arch.columbia.edu/courses/10535-1483-collecting-architectural-territories>, poseћeno 12. септембра 2016.

ЛИТЕРАТУРА:

Vujaklija, Milan. *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta, 1996/97.

Igo, Viktor. *Zvonar Bogordičine crkve u Parizu*. Beograd: Pčelica, 2011 [1832].

Pavić, Milorad. *Hazarski rečnik*. Beograd: Vulkan izdavaštvo, 2014 [1984].

Uelbek, Mišel. *Karta i teritorija*. Beograd: Plato, 2011.

БИОГРАФИЈА

Наташа Јанковић рођена је 9.1.1985. године у Крушевцу. После завршене основне школе и гимназије уписала је Архитектонски факултет Универзитета у Београду 2004. године, где је дипломирала три године касније на основним академским студијама са просеком 9.12, а две године након тога и на дипломским академским студијама са просеком 9.91. Након што је била део групе студената који је 2009. године награђен од стране Универзитета у Београду за најбољи студентски стручни и научно-истраживачки рад уписује исте године студије трећег степена. Као усмерење докторских академских студија одабрала је студије научног карактера, основна област истраживања *Архитектура и урбанизам*, које је успешно завршила са просечном оценом 9.59 током студија. Поред тога похађала је и неколико стручних и истраживачких радионица и додатних програма усавршавања, како у земљи тако и у иностранству.

После учешћа на бројним архитектонским и урбанистичким конкурсима, међу којима је било и више награђених, у периоду од 2006. до 2010. године, Јанковићева се усмерава ка научно-истраживачком раду. Као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије 2010. године учествовала је на пројекту „Одрживи развој и уређење бањских и туристичких насеља у Србији“ (носилац Институт за архитектуру и урбанизам Србије), док је од 2011. године ангажована као истраживач у оквиру пројекта „Утицај климатских промена на планирање урбаног и руралног развоја у циљу очувања животне средине“ (носилац Архитектонски факултет). Запослена је на Архитектонском факултету Универзитета у Београду од 2013. године, прво у звању истраживача-приправника, а од 2016. године истраживача-сарадника. Од 2012. године учествовала је у организационим комитетима и тимовима неколико међународних научних скупова и семинара који је приредио Архитектонски факултет Универзитета у Београду и у оквиру којих су учествовали бројни истакнути појединци у области архитектуре, урбанизма и естетике (*IAA 2015: Revisions of Modern Aesthetics* (2015); *Forms of Space* (2015); *Issues? Concerning the Project of Peter Eisenman. Discussions with Peter Eisenman* (2013); *Architecture of Deconstruction / the Specter of Jacques Derrida* (2012)).

Наташа Јанковић је као студент и докторски кандидат учествовала на бројним међународним научним скуповима и научним и стручним радионицама у оквиру којих је, такође, била и ментор млађим колегама, као и на националним и међународним изложбама. Поред саопштења објављених у целини или изводу, као и поглавља, интервјуа и превода, Наташа Јанковић је објавила и радове у оквиру међународних часописа, као и поглавља у оквиру монографија међународних издавача.

У току 2009/2010, 2010/2011, 2011/2012, 2012/2013, 2013/2014, 2014/2015, 2015/2016, као и 2016/2017. школске године активно учествује у процесу одвијања наставе на Основним академским и Мастер студијама на предметима Департмана за архитектуру Архитектонског факултета Универзитета у Београду, у области Архитектонског пројектовања и савремене архитектуре. Кроз свој професионални ангажман тежи повезивању истраживачког, практичног и образовног приступа бављења архитектуром, у циљу доприноса академској и широј заједници.

Прилози

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани: Наташа Јанковић
број индекса: 15/Д2009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Трансформација предеоне структуре у процесу развоја територије града:
Београд друге половине XX века**

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 31.1.2017.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора: Наташа Јанковић

Број индекса: 15/Д2009

Студијски програм: Архитектура – Студије архитектуре

Наслов рада: **Трансформација предеоне структуре у процесу развоја
територије града: Београд друге половине XX века**

Ментор: проф. др Владан Ђокић

Потписани: Наташа Јанковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 31.1.2017.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Трансформација предеоне структуре у процесу развоја територије града: Београд друге половине XX века

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

Потпис докторанда

У Београду, 31.1.2017.

1. Ауторство – Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштење дела, и прераде, ако се наведе име аутора и на одређен начин од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштење дела, и прераде, ако се наведе име аутора и на одређен начин од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштење дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштење дела, и прераде, ако се наведе име аутора и на одређен начин од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштење дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштење дела, и прераде, ако се наведе име аутора и на одређен начин од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.